

Rudradatta's commentary is now at an end, and, unfortunately, the MSS of other commentaries that are within my reach are neither in quantity nor quality sufficient to base an edition on them. Whoever may be able to provide me with MSS of any part of any comment to the remainder of the Sūtra, will, therefore, lay me under deep obligations. I regret to state that Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, has not taken any notice of my repeated requests for the loan of a copy of Dhūrtasvāmin's commentary to Āpastamba which is in the possession of the Bombay University Library.*

R. GARBE.

Konigsberg, December 1884

* Prof. Bühler kindly described to me this MSS as having been acquired by the late Prof. Haug in Gujarat and being a transcript from an old MSS existing at Baroda.

TABLE OF CONTENTS.

Haviryajña sacrifices

Vol I

Darsapūrnāmāṣa	Prāśna	1—4	
Yājñamāsa	"	4	
Agnyādhya	"	5	
Punarādhya	"	"	Kand 20—29
Agnihotra	"	6	
Agniyupasthāna	"	"	" 10—31
Nirādhyaśubandha	"	7	

Vol II

Chāturmāsa	Prāśna	8	
Vaiśvadeva	"	"	Kand 1—4
Varunaprāghāsa	"	"	" 5—8
Sakamedha	"	"	" 9—19
Sunādriya	"	"	" 20—22
Prājñāśchitta	"	9	

Soma sacrifices

Agnishōma	Prāśna	10—13	
Prātishavana	"	10—12	
Mādhyamīna Savana	"	13	Kand 1—8
Tritiya Savana	"	"	" 9—25
Ukthya, Shodāśin, Atirātra, Ap- turyāma, Aikādaśina	"	14	" 1—12
Chaturhotar, Pañchahotar, Shad- dhotar, Saptahotar, etc	"	"	" 13—15
Somaprājñāśchitta	"	"	" 16—31
Pravargya	"	15	

श्रीम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्भिर्यज्ञसामान्याच्च चातुर्मास्यानि व्याचष्टे ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुष्ठतं भवति । १ ।

चतुर्षुचतुर्षुमासेषुभवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः समु-
दितैरिष्टवतो ऽन्यकालिनेन भोगेन चपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति ।
नित्यत्वे ऽप्येषां फलोपन्यासः पशुवन्धवदेव प्रत्येत्यः ॥ नित्यत्वं चैषां
ब्राह्मणे चतुर्होत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभित्याहारात् । सूच-
कता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासा-
भ्यानिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधा-
यनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्मुरिति यावज्जीवाभ्यास
वचनात् । भारद्वाजेनाप्यादौ फलाननुबन्धेनामूनि विधाय ततः का-
स्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्यविभागप्रदर्शनाच्च ।

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैव्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

आमित्रादेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पयज्ञाच्च
प्रथमस्य पर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैत्रफाल्गुनयोस्त्यान्त्रम-
स्योर्नामयोरन्यतरस्य पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु
चतुर्णामपि पर्वणामुदगयनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्गश्लोकः ॥
भारद्वाजस्तावदुदगयन आपूर्यमाणपक्षे समस्तानि तेषां यथापूर्वं

निर्वर्तनमन्त्रो वपनमिति । तथा अथ यदि द्वादशाहचातुर्मास्यानि
 चक्ष्यमाणः प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन
 तृतीये चतुर्थे चोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघामैः षष्ठे मग्नमे चोपरम्या-
 ष्टमे नवमे च साकमेधा दशम एकादशे चोपरम्य द्वादशे शुना-
 मीरीया त्रयोदशे पशुरिति । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय
 संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति ॥ बौधायनस्याह नक्षत्रप्रयोग
 उदगयन इत्येके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति ।
 तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मास्यैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां
 वरुणप्रघामैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादशां शुनामीरीयपरव्या
 यजेतेति विज्ञायत इति ॥ केचित्तु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्य-
 नेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना कालेन
 चातुर्मास्यापर्वणो ऽभिहित इति मन्यन्ते । तद्युक्तं प्रयोगकालावधि-
 कत्रह्यर्चयनिधमपरत्वात्तस्य । तच्च पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यक्षानमि-
 त्यलं विसारेण ॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहोतारं मनसानुद्भूत्याहवनीये
 सग्रहं हुत्वान्वारमणोयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वाद-
 शकपालं पार्जन्यं च चरुम् । ३ ।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्याभिप्रेता न पञ्चदशी पूर्वसूत्रेण तस्यामिष्ट्या-
 वचनात् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति सिद्धात् सोम्यते पौर्ण-
 मास्येष्टेति सिद्धात् । अन्वारमन्त्रो ऽनया चातुर्मास्यानौत्वन्वारम-
 णीया वैश्वानरपार्जन्या । वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शितं

पुनराधेये । न पञ्चहोत्रचारमणीययोः समानाग्नित्वं उभयोरप्या-
रम्भार्थयोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्ततेति
पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न जत्या पृष्टो दिवोति वैश्वानरस्य या-
ज्यानुवाक्ये ॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे ।
स नो यवसमिच्छतु ॥ अच्छा वद तवसं गोभिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास । कनिक्रददृपभो जीरदानू
रेतो दधात्वोपधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य ॥ हिरण्य
वैश्वानरे ददाति धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गताः ॥

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते । ५ ।

प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वस्मिन्नेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात्
वरुणप्रघासेषूदवसागनियमाच्च । सत्याषाढश्चाह प्राचीनप्रवणे वैश्व-
देवेन यजेतोदवसाय वेति ॥

पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहो-
ति । ६ ।

अथ वैश्वदेवायामूर्ध्याप उपस्पृश्या पशुबन्धस्यादृताहवनीयं प्रणयति ।
नात्रोद्यतहोमं जुहोति । पूर्वा यस्मिन्नपरो भवाः सौति निङ्गविराधा-
दिति भावः ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति हेतुरभिज्ञाया-
हवनीयायतन ऊर्णास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठा-
पयति । ७ ।

पुनरूर्णास्तुकापहणात्संभारान्तराणि परिमंख्यातानि भवन्तीति । तस्या-
मग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुक्तिभ्यः ॥

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमिति वक्ष्यप्रघासतन्त्रे महा-
हविषि च नित्यं पाशुकं प्रणयनम् ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या अमिष्टाया
वत्सानपाकरोति । ९ ।

आमावास्तवतन्त्रतामस्य पर्वणः ख्यापयितुमन्यन्वाधानादेरनुक्रमणम् ।
तत्र च वैश्वदेविकं हविः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवे-
भ्यः शरदो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः ॥

प्रसूतमयं बर्हिः प्रस्तरस्य । १० ।

प्रसूतः पुष्यम् । तदन्तो दर्भा लाव्या इत्यर्थः । ननु शरमयं बर्हिरि-
त्यादिवद्बर्हिर्होत्रेणैव प्रसारणमपि सिद्धे यज्ञे किमर्थं पृथक्प्रसार-
णम् । परमतनिगमार्थमिति ब्रूयात् कम्पान्तरकारैः कैश्चिदन्य-
तरस्य प्रसूतमयत्ववचनात् । आदराय वा ब्राह्मणपवित्राजकन्यायात्
यथा प्रस्तरेण परिधिना सुषा वेद्या च बर्हिषेयादौ ॥

त्रेधा संनद्धं पुनरेकधा । ११ ।

तदेतदुभयात्मकं वर्द्धिर्वज्रनिर्धनौपपन्नमपि प्रथमं वेधा विभज्य
मंगद्य चीनपि तान्भागान्पुनरेकधा मंगद्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधामंगहने मंगहनमन्त्रः । प्रथमानि तु मंगहनानि त्वष्णीं
भवन्ति । तत्र वेधा मंगद्वयं वर्द्धिपः प्रस्तररहितौ भागौ । प्रथमं
वर्द्धिमन्त्रेण संश्लथ्य तयोः प्रस्तरवन्तं भागं वर्द्धिमन्त्रेण प्रस्तरमन्त्रेण
चात्याधाय ततः सर्वं मंगहनमन्त्रेणैकधा मंगद्यति ॥

तथेधः । १३ ।

तथेधो ऽपि प्रस्रमयः पुष्यितशाखादृशादाहार्य इत्यर्थः ॥

त्रयोविंशतिदारुः । १४ ।

गतः ॥

चीन्कलापान्संनद्धौकधा पुनः संनद्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च त्वष्णीं चीन्पुञ्जान्संनद्य
ततस्तान्संगहनशुन्वे मन्त्रेण संश्लथ्य ततः मंगहनमन्त्रेणैकधा मंग-
द्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदोहं दौहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांनायवत् । तत्र च यवाग्वा सायं स्वयं होमः । दह वो
विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

श्रोभृते पाचसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं
प्रयुनक्ति सुचं वा । १ ।

पात्रं चमसं चमसेन जुहोति सुचा वेत्यनुवादात् । कंसं चमसं वेति
तु कल्पान्तरकाराः । न च तयोर्जुह्वधर्माः जुह्वेत्कल्प इत्यवचनात्
पालाशवचनाच्च । तेन प्रातर्दोहपात्रैः सह प्रयोगः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमान्ना-
तमष्टौ हवींषि निर्वपति । २ ।

राजसूयिकान्याग्नेयादीनि द्वावाष्टयित्यान्तानि हवींषि समान्नातानि
क्रमेण निर्वपति ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि । ३ ।

संचरन्ति पर्वान्तराष्ट्रपीति संचराणि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति यावत् ।
यथा तत्र तत्र समान्नातमेतद्वाह्येणान्वेव पञ्च हवींषीति ॥

पिष्टानां पौष्णं श्रपयति । ४ ।

पिष्टैस्तपुलैस्तत्र चरुपुरोडाशगणन्यायेन प्रागधिवपनान् । पौष्णार्थाना-
मपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरव्यैः पेष्टव्यत्वमामान्यात् ।
उभयोश्च राग्योर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशनं
बहुलादिभञ्ज्यानाम् । ततः पात्रां पिष्टेषु सगुह्येषु प्रणीताभिः संयुतेषु
च पौष्णार्थानां पूर्वविभागः ॥ तथा च भारद्वाजः सहेतरान्पिष्टि
संयुतानां पिष्टानां पौष्णजपोद्धरतीति । मत्यापादय्याह संयुतानां
पिष्टानां विभागमन्वेष्ट पौष्णमपच्छिद्य चरकन्वेन श्रपयतीति ॥

ततश्चाधिश्रयणकाले चरुवद्यंजुरुत्पूताखंसु पौष्पमोष्य श्रपयति ।
कपालोपधानकाले मृगूणामङ्गिरसां तपसा तपस्वेत्यूहेनैककपाले
ऽङ्गारानधूह्य प्रातर्दोहः ॥

तप्ते प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

मारुताधिश्रयणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिश्रित्यामिवावत्पयस्यां
करोतीति लिङ्गात् व्यक्रोक्तत्वाच्च बोधायनेन ॥

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तत्र यद्वनीभूतं संपद्यते तदामिवाहविः । अवशिष्टं तु वाजिनम् ।
तद्योभयमपि तथैवावस्थाप्य द्वावापृथिव्यस्याधिश्रयणादि करोति ॥

पशुवत्संप्रैपः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नेदेहीति विद्वतः संप्रैपः । तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि
भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां द्विराज्यं गृह्णाति द्विर्दधि सप्तदाज्यम् । ८ ।

दध्याज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दधन्याज्यमनौय । तथा महीनां
पयो ऽसीति पुनर्देवनाज्योतिरसीति मन्त्रो-निवर्तते ॥ सादनकाले
तु दधिम्यासी न साद्या कार्याभावात् । अभिधारणकाले मौस्यवर्जं
पौष्णान्तानामाम्नेयविकारत्वान्मन्त्रेणाभिधारणं त्वष्णीमितरेषां प्रात-
र्दोहवदामिवायाः ॥

उदासनकाल आमिष्ठां संहृत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य
वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति । ८ ।

उदासनकाले मारुतोदासनान्तरमामिष्ठां संनायवपुदास्य मंनह-
नाद्युपमेवनान्तं कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुदासयति ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककृपालमभिपूरयत्याविः-
पृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति । १० ।

व्याख्यातः ॥

उत्करे वाजिनम् । ११ ।

वाजिनं तु तृष्णीभाषादयति न व्याहृतिभिर्न च प्रियेणेति प्रधानह-
विर्मन्त्रप्रत्याप्रायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रधानत्वाच्च वाजिनस्य । यथोक्त-
मष्टौ हवींषि निर्वपतीति ॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभि-
मृशति । १२ ।

आमावास्त्यन्तत्वादेव सिद्धे पञ्चहोत्रः पुनरुपादानमितरमन्त्रप-
रिमंस्थानार्थम् । आगन्तुको ज्यमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये । तदा
त्रैन्द्राग्रवदभिर्मर्गं मारुतस्य यथोक्तं भारद्वाजेन ह्युत्तरयत्तरा
ऐन्द्राग्रविकारा इति ॥ संनायमन्त्रयोदामित्यामूहे वपया
व्याख्यातः । तस्याश्चेभ्यदोहविकारत्वं वरुणप्रघाभेषु वक्ष्यति ॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य । १३ ।

हवींष्याद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य सप्तदश ॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थीतमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरःप्रमृतयः
प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः । तद्यथा दुरो
अग्न आज्यस्य विद्यन्वित्याद्यनुमन्त्रणायैषां पशुवदेव द्रष्टव्याः ॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थ्याष्टमयोरित्यर्थः ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक-
पालेन प्रचरति । १७ ।

तत्रामितायाः सकृत्सकृदवदानम् । पाचदयादेकस्मादा यागः ।
इतरस्माच्छेषकार्याणि हविरेकत्वात् । केचित्तु पाचदयाद्विद्विर्वचन्ति
द्वयोरुद्धरणस्वार्थवत्त्वात् । पूर्ववत् आश्रयणैककपालवत् ॥ यद्यप्ययमेव
प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूत्रकृता प्रथमोक्ते-
स्तदतिदेशः । ऊतानुमन्त्रणं चाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य
ऐन्द्राग्नवन्मारुतस्य । अथवास्मातास्त्रितरेयामनुमन्त्रणाः ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । १८ ।

गतः ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा
गावौ । १६ ।

प्रथमजस्तस्मिन्वत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा
तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैत्रावरुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टभिः
पाशुकैः समानास्ता एवैषां याज्याः त एव च ऊतानुमन्त्रणा
इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं त्वत्तमेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राकृतेनोत्त-
मेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैत्रावरुणा-
भावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रेषो भविष्यति तत्कि-
मर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ अमस्त्वन्यः प्रादुः स्यात् ।

प्रकृतौ हि सर्वार्थेनाद्यमपेक्षेण प्रातिस्त्रिकेन च द्वितीयेन मध्यमोत्त-
मयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम् । तथा यथावपि तदिकाराणामेव द्विय-
जत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति । वक्ष्यति च पिब्यज्ञे देवो यजेति
प्रथममिति । तेनात्रापि तदिकाराणां पञ्चमप्रभृतीनामेव द्वियजत्वं
न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति । तस्माद्भूमनि-
वृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्तैः । दिव्यं धामाशास्त इति
सूक्तवाकस्याशिःषु हेतानुवर्तयते । ४ ।

अथ पशुवङ्मूहनादि संक्षेपभृता एवदान्यधान्याः । सूक्तवाके तु
हेता दिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इत्यावपति ॥

एवं यजमानो जपति । आशास्त इति मन्त्रं संन-
मति । ५ ।

यजमानो ऽपि सा मे मत्यागौरित्यस्य यजुषो जनारं संवत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्त इति जपति ॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उप-
स्तीर्यान्तर्वेदि वह्निंरनुविपिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति । ६ ।

संस्त्रावान्तं कृत्येत्येतावतैव भिक्षे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परि-
धीञ्चुहेतीति वाजिनत्राघ्राणस्याप्ययमेवार्थ इति दर्शयितुम् । तेन
संस्त्रावः परिधिप्रहरणाद्भूमिति स्थापितं भवति । वह्निंरनुविपिञ्चन्
वर्हिषि स्कन्दयन् ॥

नाभिधारयति । ७ ।

अभिधारणप्रतिषेधादवदानावचनाच्च द्विर्गृहीतेनैवेत्या ॥ चतुर्थ-
हीतेन ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ । वषट्कृते
चमसेन जुहोति । सुचा वानुविपिञ्चमानयानुव-
षट्कृते च । ८ ।

गताः ॥

जध्वंक्षुरासीनो ऽनवानं होता यजति । ९ ।

अनवानं अनुच्छेदध्वं । सानायद्रुतानुमन्त्रणम् । नेत्यन्ये प्रधा-
नार्थत्वात्तस्य ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति । १० ।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुश्चानित्यनुमन्त्रणम् ॥

अयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य
वाजिनस्य घर्मस्येति । ११ ।

समवदानं सहयक्षणम् । सोमादीनां अयाणां यक्षणे ऽनुवषट्कारात्म-
कस्विष्टकृदर्थे न पृथग्गृह्णाति किं तु देवतेष्वाग्निष्टेनैव यजतीत्यर्थः ।
अन्ये स्वाजः अयाणां हविषामयमेवानुयागः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति ॥

उद्रेकेण यशुवन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि श्रेष्ठं सर्वं
समुपह्वय भक्षयन्ति । १२ ।

उद्रेकः श्रेयः । प्रतीज्य प्रतियागं कृत्वान्तर्वेदि श्रादितं श्रेयं सर्वं
सर्वानुपहृत्य भक्षयन्ति पात्रादादाय ॥

असावसावुपहृत्यस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते । १३ ।
कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नास्तीत्यथा होतरूपहृत्यस्त्राध्वर्युपहृ-
यस्वेत्यादि ॥

उपहृत इति प्रतिवचनः । १४ ।

प्रतिवचनेन मन्त्र इति श्रेयः । उपहृतो ऽमि मयेत्यर्थः ॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः
प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके । १५ ।

अनियतक्रमास्त्वितरे प्रवर्ग्येपि द्वयज्जयोरिव विग्रीषावचनात् । भारद्वा-
जस्त्वाह होताये ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथानीदय यजमान इति ॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्रममृतं
बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य
वाजिपीतस्य वाजिनस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति
भक्षयति । १६ ।

भक्षयिता योयः स सर्वो ऽनेन भक्षयति ॥

पशुवत्समिष्टयजूंषि । १७ ।

यज्ञ यज्ञमिति चीणि ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १८ ।

दर्शवृत्तंभ्या । आमित्रा यजमानभागे दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राग्भ्यः ॥

इति तृतीया कण्डिका । .

श्रोभूते पौर्णमास्येष्टा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या
आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य
त्येष्टा शल्लोक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया वा लौष्ठेन च
क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते श्मश्रूणि । १ ।

अङ्गिः क्षेदनं उपोन्दनम् । वीणि श्रोताभ्यानि यस्याः सा शेषी ।
शल्लकमृगच्छाङ्गदृष्टा सचिः शल्लो । इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं काण्डं
शलाका वा । उदुम्बरं ताक्षं औदुम्बरेणेति लोचविशेषणं लोक्षिता-
यसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । तत्र तु ताक्षस्य केवलस्य वपनामा-
मर्थान्तन्मित्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति । तेनेक्षुशल्लोभ्यां गृहीतेन
क्षुरेण केशान्वर्तयते क्षिनन्ति । शल्लोक्षुभ्यां केशान्विनीय क्षुरेण
निवर्तयत इति कल्पान्तरम् । श्मश्रूणि वापयते स्वार्थिके णिष् ।
वापयते वाभ्यर्गुणा यजमानः सर्वं वापयत इति सत्यायाठः ॥

ऋतमेव परमेष्ठानं नात्येति किञ्चन । ऋते समुद्र
आहित ऋते भूमिरियं श्रिता ॥ अग्निस्तिग्मेन श्रोचिषा
तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
तेजसा ॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसा-

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति
निवर्तयति । २ ।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति । आश्रूणि तृष्णीं वपतीति ॥

तद्वतं तत्सत्यं तद्वतं तच्छक्यं तेन शक्यं तेन
राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहोतेति
चानुवाकम् । ३ ।

निवर्त्यमानेषु केषूपि जपति ॥

तस्य पर्यस्वन्तरालव्रतानि । ४ ।

यजमानस्य वैश्वदेवादियु पर्वसु चतुर्मासभावियु तत्तदन्तरालकालि-
कानि व्रतानि वक्ष्यन्ते ॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । ५ ।

रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः । नित्ये पशौ वैधमिडामांसद्विभक्षणं भवत्येव ॥

कृत्वे वा जायाम् । ६ ।

चतौ महिषीं जायामुपैति वा ॥

नोपर्यास्ते । ७ ।

नोपरि पीठादावास्ते शयीत वा । प्रदर्शनार्थं त्वामनवचनम् । अधः
शयीतेत्येवाश्रयायनः ॥

जुगुप्सेतानृतात् । ८ ।

जुगुप्सया वर्जनं मत्स्यते । वर्जयेदनृतम् । आहिताग्निादेव सिद्धस्य
पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् श्रेते । ६ ।

प्राक्शिराः ॥

मध्वन्नाति । १० ।

श्रोदनत्वेन व्यञ्जनत्वेन वेति संशये निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् । ११ ।

मध्वन्नातीति श्रुत्यर्थस्य विज्ञयित्वादिति भावः ॥ अत्रानुग्रहमाह
भारदाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्यते मधुना
दैव्येनेति । दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः । बौधायनश्च मध्वन्नातीति
ग्रहत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति ।
आश्वलायनस्तु गधुर्मांसलवणस्यत्रलेखनानि वर्जयेदिति ॥

चतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः । १२ ।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालसाध्यानां प्रवृत्तिर्द्वैविध्यमनेन प्रद-
र्शयते । स एष चातुर्मास्ययाजौ द्विविधः एक चतुयाजौ इतरश्चातु-
र्मास्ययाजौ । तत्र यो वसन्तादीनृतनेव प्रतीक्षमाणस्तत्तदृतौ जाते
तेनतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फाल्गुन्याद्याषाढ्यादि
चापेयते स चतुयाजी । यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजेत स चातुर्मा-
स्ययाजी । एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मासेषु
चातुर्मास्यैर्यजेत वसन्ताधृतपु वा जातेषु तस्यतस्मिन्तरादिम आदिमे
पर्वण्येति ॥ तच्चतुयाजिनो विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तो ऽभूत्प्रावृद्धमूच्छरदभूदिति यजते स
चतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्य-
याजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृष्टि वरुणप्रघासैः
शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

चतुयाजिविषय एवायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा
साकमेधानां शरदिधाने चातुर्मास्यावधिविरोधात् फाल्गुन्यापाव्या-
दिर्विधिनैव सिद्धेः वसन्तप्रावृष्टिधिवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे
वसन्ते या फाल्गुनी या प्रावृष्टि चापाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसन्तप्रा-
वृष्टिधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाण-
त्वात् । तस्माच्चतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वपाव्यांश्वरुणायां वोदवसाय वरु-
णप्रघासैर्यजते । १ ।

पर्वभिद्यातुर्मास्येषु मासान्संचष्ट इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया
वैश्वदेवकालात्पर्वणः फाल्गुनाचैत्रादारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्व-
तीतेषु चानन्तरापाढी आवणी वा तयोरन्यनरस्थामुदवसाय देशान्तरं
गत्वा वरुणप्रघासाख्येन पर्वणा यजेत । आपाढी आवणी च फाल्गु-
नीचैत्रीभ्यां व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेवदनियमे प्राप्ते

नियमार्यम् ॥ वरुणप्रघामममाख्या तु यदादितो वरुणं रात्रिर्न
 वरुणप्रघामैरयजतेति वरुणस्यैवममवनेनामिन्द्रादेवतानेन च वरुण-
 संवन्धान् शमीपर्णान्मुपयपति घाममेवाभ्यामपियच्छतीति घामसंवन्धा-
 निर्वन्धा । अश्वार्यं नित्यं बद्धवचमान्तः पुंलिङ्गान्तस्य प्रयुज्यते ॥
 चतुर्मासेष्वाघाद्यामिति नियमात् अधिकमासवति वत्सरे न चातु-
 र्मास्यारम्भः ॥

प्ररुढकक्षे अष्टव्यमिति बहुचब्राह्मणः ॥ १५१ ॥

बहुचब्राह्मणवचनं विकल्पार्यम् । प्ररुढाः कक्षाः गुल्माः यन्मिन्देष्टे
 तत्र वा यजेत । यथ कविदा देशान्तर इत्यर्थः ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । ३ ।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वापेक्षया वैकवचनम् । कल्पः प्रयोगः ॥

वेदौ कृत्वाग्नेयं गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः । ४ ।

आगूर्याथ उपलृण्व उदक्साद्य गार्हपत्ये निहिते ऽनन्तरं वेदौ कृत्वा
 वेदौ कार्ये ते चाग्नेयं गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्तरा-
 भिप्रायेणाग्नेयाहवनीयम् । प्राची प्राक्तेन समे द्वे अपि दार्शपूर्णमा-
 सिक्षादित्यर्थः । उत्तरस्याः पाशुपन्धिकसधेमगिरासाद्यं भगवत्तनम् ।
 कः प्रसजः । अक्षि भगवत्तुः उत्तरवेदिमन्वन्ताम् पाशुकी वान्तरेति
 कल्पान्तरे । तच्चिरात्कार्यं च । तस्माद्युक्तमेव साम्यवचनम् ॥ तवाञ्जमा
 गार्हपत्यस्य प्रतिप्रव्याहसंचरार्थमन्तरालं युक्ता गिरःस्यानीयस्य गार्ह-
 पत्यस्य बाहुदयवत्पार्श्वयोर्द्वे वेदी भवतः ब्राह्मणे तामां दक्षिणे

वाङ्मरिति प्रकृत्य तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुग्रिंश्लोक उभयावाङ्मरिति
वाङ्मत्वेन वेद्योः स्तवनान् तस्मात्पृथग्मात्रं वंसाविति सिद्धाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे
विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । ५ ।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् । ६ ।

विद्यारमंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विहारयोर्भवेति । उभयदेशभाविनाम्न-
धानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः । यथोक्तं न्यायविद्भिः
दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं तन्त्रं क्रियेतेति ॥

अपि पत्नीसंयाजाः । ७ ।

पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अपराग्निहोमानां तेषां त्रैकाग्नि-
कत्वात् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम् । एकत्वे
ऽप्यग्नेः कर्तृभेदादुभयवैचारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः । उक्तं
च जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति शाना वा कर्तृ-
भेदादिति च ॥

एकवत्संप्रैयः । ८ ।

युगपत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति । तत्रार्थद्वय-
विषया अपि ये संप्रैयास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः
यथा अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिधमानाय अग्नौत्परिधौंसाग्निं
च इमां नराः कृणुत वेदिं दध्नावर्धिरूपमादयेत्यादि । तेषां चार्थद्व-

यविषयत्वे ऽपि अग्निमादधीतेत्यादिविज्ञात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा
भूदार्षवाध इति भावः । संमर्गिद्रव्याभिधायित्वाच्चानूहो ऽग्निब्रह्मस्य
यथाऽहमीमांसकाः संमर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्या-
षाढस्याह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निमसुक्तानि सामिधेनीष्वग्निप्रणयने
ऽग्निसंमार्जने चेति । बौधायनस्याग्नये समिध्यमागायेत्येव पठितवान् ॥
अतश्च न्यायाद्याजमाने ऽप्यग्न्यभिधायित्वामनूहः यथा धुनज्जि त्वा
समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः ॥

अथ च संप्रेष इति वचनादन्ये संप्रेषेभ्यो ये निगदाः संवादा-
मन्त्रणादिविषयाः ते दिवदेव प्रयोज्याः यथागतामग्नौत्प्रेष्यावः
प्रोक्षित्यावः निर्वप्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत्प्र-
योज्यामन्यन्ते । तदयुक्तं संप्रेषग्रहणान् एकवदामन्त्रितस्य दिवदनुज्ञा-
वचनविरोधाच्च । सत्याषाढसूत्रभाष्यमप्येकवदामन्त्रणमाह यथोभौ
ब्रह्माणसामन्त्रयेते दिवद्ब्रह्मानुजानातीति ॥

दिवद्ब्रह्मानुजानाति । ८ ।

ब्रह्मा तु दिवचनेनानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयतं
युवां प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवतः
आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यज्ञमानादेः संवादा-
देश्च प्रदर्शनाय तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादो निर्वपतं संवदेथामनुग्रहृतं
अगतामित्याद्यपि दिवद्भवति ॥

ह्यङ्गुलं त्वङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमावं रथवर्त्ममावं
सीतामावं प्रादेशमाचरेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः

असंभिन्ने असंश्लिष्टे । पृथादयः प्रकृतावैव व्याख्याताः । एष्वन्यतम-
सुभयोऽन्तरालपरिमाणमित्यर्थः । तच्च वेदिश्रोष्ठसंकोचोऽप्येव भवति
मध्ये तु संनमनवशाद्विस्तारः संपद्यते ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः । ११ ।

अन्तरा वेदी यो देशः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः । एवं
चोत्तरतऽप्युपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति ॥

**अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरि-
हरति । १२ ।**

प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्म-
ध्यतो गमनदेशाभावाच्च स्वयं यथाङ्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो
हरति न चाध्वर्योर्बहिर्नयति ॥

उत्करे निव्रपति । १३ ।

गतः ॥

समान उत्करः । १४ ।

एक एवोत्तरो द्वाभ्यामुत्करः । तत्रोभाभ्यां न्युप्तमाग्नीध्रस्तन्वेणा-
भिगृह्णाति यजमानश्च तन्वेणानुमन्त्रयते विभवात् ॥

पञ्चर्त्विजः । १५ ।

भवन्ति । त्र तु प्राकृता एव चत्वारः न च पञ्चभ्यो ऽधिकाः ।
दक्षिणवेद्यार्थमपि पृथग्ब्रह्मादय इत्यर्थः ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता । १६ ।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मिन्विहारे करोतीत्यर्थः । तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्रीमंनहनाग्निमग्न्यादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्ताह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति । वौधायन्याह अथान्यथाध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति । एवं च क्रमभावित्वाद्युभयोः कर्मणः आवृत्तिरमंभवे याजमानानां यथान्वाधीयमाने जपति वेदिं संमृज्यमानां वर्धिरागाद्यमानमित्यादौ । विभवतां तु तन्मत्वमेव सर्वत्र यथान्वाहितेषु जपति वर्धिरासन्नं प्रयाजान्मुतङ्कतमित्यादौ ॥

यत्किञ्च वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् । १७ ।

पूर्वसूत्रेण सर्वमिन्द्राध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते ॥ यत्किञ्च वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तज्जन्यो व्यापारो वाचाकर्म । तत्सार्थं कर्म वाचाकर्मीणम् । तदध्वर्युरेव कुर्यात् । मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं कर्माण्यनुतिष्ठेत् । तदुच्चरितैरेव मन्त्रैर्दमभोरनुष्ठेयार्थमिहैव गिति भावः ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् । १८ ।

यदा युगपत्कालमिन्द्रमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत् । तत्रोच्चैः-प्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रियादथ । तेषु च दयोर्युगपत्प्रयोक्तव्यतयोपस्थिता युगपत्कालाः । योगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्वसूत्रानुरोधेनानन्तरमाविनमेव । तेन प्रकारेण च युगपत्कालान्वा निगदा उच्चैः समामन्तवै श्रविदहन्तः अपयत प्रोत्तरीराचादथ ओं

आवय अगतामग्रीत् ब्रह्मन्प्रोक्षित्याव इत्यादयः ॥ तानध्वर्युरेव प्रयु-
ञ्जीत निगदचोदितानामाग्रीध्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् ।
ये त्वयुगपन्निगदा उपमृष्टां मे प्रब्रूयान् गां चोपमृष्टां मरुद्भ्यो
ऽनुब्रूहीत्येवमादयः ये चान्ते निगदयतिरिक्ता मन्त्रास्ताम्भवांग्रति-
प्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति ॥ तचान्यमतम् । वाग्वद्भ्यो ऽवधारणार्थः
पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति । कस्मात् ।
परकर्तृके निर्वपादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वपामीत्यादिमन्त्रवर्णवै-
यर्थ्यात् यथोक्तं न्यायविद्धि. मन्त्राय संनिपातित्वादिति ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् । १६ ।

पूर्वपक्षार्था मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः । अनेन कर्मस्वपि नियम
उच्यते । साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादी-
नामन्वाधानपरिस्तरणप्रह्वयजमानामनप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोष्टवरणप-
र्वाञ्जनादिरूपाङ्कुर्यात् । संस्कारार्थाणामेकत्वादिति भावः ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वैकस्म्यथा वेदी अनुसंभि-
नन्ति । दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोत्रेः प्रक्रम्या दक्षिणादं-
सादुत्तरस्याः । २० ।

एकयन्त्रेन स्म्यकृता रेखैकस्म्या । तथा वेदी अनुसंभिनन्ति संबन्ध-
यतीत्यर्थः ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । २१ ।

अन्तरेव वेदेऽुत्तरवेदिमुपवपति न त्वादवनीयायतनवत्पुरतो वेदेः ।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् विज्ञायन्ते मे ऽसौत्यादिविधिना श्रद्धामा-
त्रौमुत्तरवेदिं कुर्यादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्री प्रणयतः । २२ ।

संभारनिवपनान्ते दक्षिणतो निःसारणान्ते वा । तत्र संभारः पूर्ववदू-
णांस्तु कैव सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्व-
चनमनुत्तरवेदिने ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम् । पुनर्गार्हपत्य-
दणं कल्पान्तरोक्तस्यापेणाद्यवनीयं वेदिं कृत्वा हवनीयात्प्रणयनस्य
निवृत्त्यर्थम् । इष्टाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयन-
मिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्त्यैवोद्भूतमिति ।
उद्भूतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः । गतश्रियो विभज्य प्रणयनं
भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्मृत्यार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणो-
त्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुरत्र पूर्व्वत्वात् वचनम् । सहेति भारद्वाजः ॥

पूर्वो ध्वर्युस्त्वनरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । जघन्यः
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तुल्यमुत्तरेण ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिमुत्पन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव ।
अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः ॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमः
हविःप्राथम्यात् । तत्तानन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्मावर्हिणी । २७ ।

प्रहमयत्नादिरपि विज्ञेयो ऽचानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः स्वेस्वे
काले तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुण्या
अध्वर्युः । २८ ।

मरुद्भ्यो देवभागं मरुद्भ्यः शरदो दुशना इत्यादि दक्षिणस्याग्नेर्दक्षि-
णतो प्रतोपाचनम् ॥

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुचो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नकुक्तादिहारस्य । पाचान्तरार्णं प्राकृत
एव वृक्षनिधनः । सर्वाण्यपि शमीमयानि प्राकृतानि वेति बौधा-
यनः । शमीमयानि दक्षिणविहारस्येत्येव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयन्तित्यादि ॥ यज्ञगूच्छेषणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्कात्वा वा वरुणप्रधासाः । ३१ ।

कथं तदा सायंदोहः सेव्यति । तत्राह

एवं सति लौकिकेन दधामिक्षाकर्म स्यात् । ३२ ।

आमिवाकरणं आमिवाकर्म ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः । ३३ ।

आमिक्षापयस्यश्चाभ्यां षोडशं दधिपयः आत्मकं हि सर्वत्र प्रातर्दोहविकारमेवेति केचित् । प्रातर्दोह एव तत्र धर्मवान् दधि तु दृष्णीकं भवतीत्यर्थः । तथा च बौधायनः वैश्वदेवं पयो दोहयित्वोपवसति सांनय्यस्यावृता दृष्णीं वेति । तस्मत्ते वैश्वदेवस्यापि यद्यस्कासता लभ्यते । खमन उभयदोहविकार इति सिद्धम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणि हवींषि निर्वपति । ३४ ।

पाणिप्रक्षालनादि समानमा निर्वपणात् ॥ तत्र दक्षिणतो दक्षिण-विहारस्ते ब्रह्मयजमानाश्चने । नेडाप्राश्निकहरणे दक्षिणे । मेघधोरधर्मत्वे सर्वेषामपि धर्मसंयुक्तानां दक्षिणे न प्रयोगः ॥ सप्त प्रणीता हरत उत्तरस्त्रिंशेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भारद्वाजः । तथा वक्ष्यप्रघासेषु वा समाः प्रणीता इति । कत्यायनमताच्च न प्रणीताः प्रतिप्रस्थातुः । ततो निर्वपणकाले नव हवींषि निर्वपति । कानि पुनः । तानि । म्रितानि तावत्पञ्च संचराणि एतद्वाह्यणान्येवेति पञ्च । तत ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं भारुनीमामिषां वाह्यणीमामिषां कायमेककपालमिति चत्वारि ॥

सर्वे यथा भवन्ति । ३५ ।

श्रीषधानामेव यवमयत्वम् ॥

अपि वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेपाविति यवानां
ब्रीह्येणामितराणि । ३६ ।

अत्र नानाधीजधर्मेण निर्वापो ब्रीहियवानाम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्य-
वान्निर्वपति । ३७ ।

एतस्मिन्काले ऐन्द्राग्ननिर्वापानन्तरम् । अमीपत्तमिश्राणि करीराणि
करम्भः तद्भारणार्थाणि पात्राणि करम्भपात्राणि तदर्थान्यवान् ॥

यजुपाध्वर्युर्मेपार्थान् । मेप्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता । ३८ ।

मेपौ तावदामिचार्थां सह प्रदानात्तयोरेव शेषभूतौ अमीपर्णकरी-
रवत् न तु पृथग्विषयी । कुतः । नवोत्तराणि हवींषि निर्वपतीति
तावदादौ विधानात् तथा अष्टावुत्तराणां येषां हवींष्याषादयत्येकां
मास्तूँ प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्थामित्यन्ते चानुवादात् तयोरामिचा-
वद्देवतमिति चानयोरामिचानुसारित्वप्रदर्शनात् पक्षे तूष्णीत्ववच-
नाच्च । तेनाप्राप्तस्य तावद्यजुषो विधानं यजुपाध्वर्युरिति । ततश्च
अकटादिमंस्कारार्थानां यजुषां निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः । पात्रोनिर्वापे
तु सर्वं बोधयोर्भवति ॥ क्रमस्य ॥ मेपयोरामिचाधीनत्वान्मास्तूँ-
शेषत्वाच्च मेप्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः ततो मेपार्थानाम् । उक्तस्य
ब्राह्मणे क्रमः मेपौ ॥ मेपस्य भवत इति । सूत्रे तु मेपस्य
प्रथमोऽग्निरध्वर्युप्राधान्यादेदित्या । क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव
वक्ष्यति ययैन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेपौमधिअय-

तद्यष्टासु मेघमित्यादि । तदधमञ्च क्रमो ऽवतिष्ठते अन्तरमैत्राणा-
त्करम्भपात्राणां निर्वापकतो मेघास्ततो मेघस्य ततः कायस्येति ।
पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः ॥

तथोरामिश्रावदैवतम् । ३६ ।

मरुतो मेघा वरुणो मेघस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात् ॥

आमपेयाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । ४० ।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन । सर्वान्स्वमानवभृशाय निदधाति । पिष्टेषु
हविषु करम्भपात्राणि तदर्थैः पिष्टैः पत्नी करोति । तथातप्तानां
ध्वानां बुभ्येषणत्वात्तौकर्याय तापयित्वा पिष्टेरञ्चिन्ति तत्परिहारा-
द्यमानवचनम् ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येका-
तिरिक्तानि । ४१ ।

अमात्याः सस्त्रीभिर्नो ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः ज्ञाता एव प्रजाः
जनिष्यमाणाः एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो गृह्णाः स इति
सिद्धान्तः । यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाजः ।
सस्त्रीकाः सभार्याः ॥

आमपेयाणां मेघप्रतिष्ठतो भवतः । ४२ ।

आमपेयाणामिति पूर्ववत् ॥

मेघमध्वर्युः करोति मेघीं प्रतिप्रस्थाता । ४३ ।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत् । पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेय्यर्थेन पिण्डेन मेयीं करोति प्रतिप्रस्थाता । ततो मेयार्थं विभज्य तेन मेयमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि । १ ।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि चिह्नानि करोति । स्त्रीति ब्रह्मपाठ-
म्हान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि । २ ।

वृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वेषुरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवा-
न्कृत्वा तेषामीपदुपतप्तानां पत्नी करम्भपाचाणि करो-
ति । ३ ।

पूर्वं दुष्करैरप्यामपिष्टैः करम्भपाचाणां मेययोश्च करणमुक्तम् । इदानीं
सुपेक्षत्वाय पक्षपिष्टैः करणं विशेषान्तरसमीचीनं विकल्प्यते । पूर्वेषु-
रौपवसथ्ये ऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमाचवि-
मुक्तान्कृत्वा सैरन्वाहार्यपचने किञ्चिद्भर्त्सित्वा पिष्टैः पत्नी पाचाणि
करोति ॥

अत्रापि मेयं मेयीं च करोतीति वाजसनेयकम् । ४ ।

* The MSS. of the text, however, read स्त्रीव्यञ्जनानि, against the statement of the commentator.

अपिग्रहो भिन्नक्रमः । अत्रावसरे पूर्वेषुः पात्रकरणानन्तरं तद्वदेव
पिष्टैस्तृष्णीं मेधावपि यज्ञी करोतीत्यर्थः । तथा तेषामेव मेधं च
मेयीं चेति योधायनः ॥

ऐन्द्राग्रपर्यन्तान्यधिश्चित्यैकादशसु कपालेषु मेधीम
धिश्चयति । अष्टासु मेपम् । ५ ।

ऐन्द्राग्रमधिश्चित्य पचषोर्दधनी चानीय ततः प्रतिप्रस्राता मेधीम
धिश्चयति ततो ऽध्वर्युर्मेधम् । न त्वेतौ प्रचयतः आकृतिनाग्रप्रद
प्रात् ॥

कुम्भीपाकौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी क्षाली । कपालधर्मयोः क्षालोरधिश्चयत इत्यर्थः । केचित्तु
क्षालोपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्चित्याप्येभ्यो निनीयाम्नी प्रण-
यत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्चयणादि प्रतिपद्याप्येभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं
निनीयानन्तरं वाग्नीं प्रणयत इत्यर्थः । तत्रान्वाधानादीनामाहवनीय-
संयोगिनामुत्कर्षः उल्लपराज्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणादिति
द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैयः । तथाज्यानि । ८ ।

आख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रेषानर्हिषी उपसादय सुवौ चेत्यादिर्धनामस
कैश्चिदिष्टत्वात् तन्निराधार्यमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृपदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृपदा-
ज्यधान्यां सहदाज्यं गृह्णाति । दिर्दधि द्विराज्यम् । ६ ।

गतः ॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृह्णीयात् । १० ।

श्रवणायां चेद्दक्षप्रघासाः तदा पशुवन्भवद्दधन्याज्यमानौधैव गृह्णी-
यादित्यर्थः ॥

उद्दासनकाले ऽनैडकीभिरूर्णोभिर्मेषप्रतिवृत्ती क्षो-
मशौ कुरुतः । ११ ।

उद्दासनकाले आमित्रयोरुदासितयोः आर्द्रा भुवनस्य गोपा वृते-
त्त्राति जनिचौ मतीनामिति मेघौ आर्द्रा भुवनस्येति मेघं
चोदास्य अनैडकीभिः अमेपजाभिरूर्णोभिर्मेषयोर्क्षोमानि संपाद-
यतः ॥

तदभावे कुशोर्णा निक्षेप्य मारुत्यां मेषमवदधाति ।
वारुण्यां मेषीम् । १२ ।

तदभावे कुशानादयिन्वा तच्छिखास्तयोः संक्षेप्य स्वांस्वां प्रतिवृत्तिम-
न्योऽन्यस्यामित्रयोरैकैकसिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः घृतिहरत
इत्युत्तरत्रवचनात् ॥

अथाभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि
परःसहस्राणि वा । १३ ।

शम्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे सप्त क्षिपति ।

इधोरण्यध्वर्युरित्येके । आभ्यामित्युभयोर्भक्षणार्थः आसनेशामामपि
घञ्चतीति श्रुतेः ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोष्याष्टावुत्तरस्यां वेदां हवींष्या-
सादयति । १४ ।

ततो ऽध्वर्युः करम्भपात्रेषु च तानि क्षिप्वा ततः कायोद्वाचनाष्टा-
षादनाहृत्या मारुतौवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेष गान्धित्युत्तरस्यां वेदा-
मासादयति । व्याहृतीभिरित्यने । तदयुक्तं चातुर्मासान्यासमभमान
इति श्रुतेः । च चार्थं कर्मक्रमः कस्यान्तरेषु कसौक्तौ वेदितव्यः ॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपा-
त्राणि च । १५ ।

करम्भपात्राणि च तूष्णीमासादयति ॥

अथ मेघप्रतिष्ठती व्यतिहरतः । १६ ।

विनिमयेन हरतः ॥

मारुत्यां मेघीमवदधाति । वारुण्यां मेघम् । १७ ।

स्वास्त्रां प्रतिष्ठतिं स्वर्गास्त्राणामामिषायां वषट् क्षिपतीत्यर्थः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः
। १८ ।

विष्णुष्टार्थमेघां पुनर्वसनं निर्मन्थ्यस्तु ॥ १८ ॥
दिधानार्थं च । यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मन्थ्याभ्यां चरत रत्ने-
क्रमध्वर्युरित्यपरमिति । तच्चाद्ये ॥ १८ ॥
ऽगुरुं धातव्यः ॥

प्रधास्यान्दवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानय-
त्येतच्च वाचयति । १९ ।

अथ परिधिषंमाणान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्थायतनात्पत्नीं वेदिष-
मीयं नयति प्रधास्यानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । २० ।

संख्याप्रश्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थसिद्धः ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । २१ ।

या चेत्कांसिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादीन्वरुणो गृह्णात्विति ।
एवं च तद्दोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः । स्वयमपि
कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये ॥

यज्जारं सन्तं न प्रवृथात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे
जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवेनं वरुणपाशेन ग्राह-
यतीति विज्ञायते । २२ ।

यदि सत्येव जारे तमनुक्तापङ्गुवीत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात्
बाधेत । ततो ऽवशं जारमुक्ता वरुणेन ग्राहयेत् । तेन कर्मणो
वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः ॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा
वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चेत्तरेण वेत्तरां वेदिमै-
पीके शूर्पे करम्भपाचाण्योष्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः । २३ ।

नभश्च नभस्यथेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । २ ।

गतः ॥

तदु द्वेके पृथगीडे निरवद्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
सप्तानां हविषां समवदायाभ्यर्च्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति ।
तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अन्ववदधाति । ३ ।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यतः । तच्च खलु केचिदिदामपि
पृथगवद्यन्ति । तत्तथा न कुर्यात् । एकस्मिन्नेव तु पाचे उपसौर्या-
भ्यर्च्युः सौवेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । तस्मि-
न्नेव पाचे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति ॥ तच्च सप्तानां हविषां
समवदायेति यज्ज्ञात् पश्चाद्भावित्वा अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्थात्
पश्चान्मारुत्याः । ततो ऽन्वारम्भ उभयोः ॥

उपहृतां प्राश्नन्ति । ४ ।

प्रतिप्रस्थातुर्पूर्वनात् तस्यापणार्थं वचनम् ॥

यः प्रवया इवर्षमः स दक्षिणा । ५ ।

प्रवयाः प्रकृष्टवयाः सेचनममर्घं इति यावत् ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् । ६ ।

अक्षियद्वाभ्यां ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात् । तदपि
नागृशान् इत्यर्थः ॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके । ७ ।

गतः ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति । ८ ।

अथ हविःशेषोदासनादि समानमा श्रुत्वाकात् । तत्र वारुणाः शेषं
प्रज्ञातं निदधात्यवभृथार्थम् । समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण करोति ।
याजमानानां चाष्टाक्षः संभवताम् । संवादे च ये विशेषास्ते ऽपि प्रागेव
दर्शिताः । परिवत्सरीणामित्यादिष्वन्यथ संवत्सरीणामित्यादिना ध्या-
ख्यातः ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः । ९ ।

गतः ॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा
विशन्तिवन्दव आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण ।
तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्येति समानम् । १० ।

अध्वर्याः पात्रे ऽन्यः शेषसमवनीयोत्तरस्यां वेशां सादयित्वा वैशदेव-
द्भक्षयन्ति ॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भव इत्यस्या ऋचः स्थाने
आ मा विशन्तिवत्येषा भवति । तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः
समागमेव ॥

पूर्णपाचवर्जं पूर्ववदिष्टं संस्थापयति । ११ ।

अथ पत्नीमंयाजप्रभृत्या मंयायास्तत्तद्विहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयो-
र्वैशदेवेन । पूर्णपात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । संस्थापयतीत्ये-

कवचनमविवर्चितं इतरथोभयत्र छत्वं तन्त्रमित्यनेन विरोधात् ॥
तत्र तस्यांतस्थां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः । तथैव च
मृणाति होता । न योक्तविमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरत्रवचनात् ।
नेत्रत्वं तु पुष्टिमतीत्युक्तिरिति । होत्यवदनैर्विभक्तैरभिमृणीतो वेदौ ।
सर्वैरेवोत्तरामध्युरित्यपरम् । तन्त्रेण प्राशनमामिच्छायजमानभाग्योः ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः । १२ ।

यत्पूणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निन-
यतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमश्रूलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि
ग्राह्यं अविज्ञेयान् अवभृथमंस्तावविशेषाच्च । यथा एव वै दर्शपूर्णमास-
योर्ववभृथ इति तथा अवभृथश्चैव रूपं कृतोक्तिरुच्यतेति च तेनोभय-
प्रत्याह्वयो ऽवभृथः ॥ स च पूर्णपात्रम्यान इति वचनात् प्रणीतासु
विमुक्तासु अन्नन्तरमेवेत्यने । पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्था-
प्येष्टिमवभृथ इत्यग्रे । तदपुनरं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो
विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र च सिद्धं महाहवित्यवभृ-
थस्थाने तुषाणामशु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति
संस्थावचनम् । औधातमस्य पूर्णपात्रविष्णुकर्मैरित्वा न विद्वज्जने
व्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति । तस्माद्यथोक्त एव काहे
क्षुप्तो ऽवभृथः । अपरे पुनराध्वर्यवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्त्यविरोधाच्च
अथापेक्षितविधित्वादवैवावभृथमयोगमाह ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । १३ ।

प्रसङ्गित्वादवभृथो वरुणप्रघासेष्वविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य । तत्र शौमिकवत्प-

रिस्तरणपाणिप्रक्षालनपाचप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव ॥ प्रयोग-
स्तावत् । वेदस्तु क्रियते यदि स्त्रीर्णः । वेदिपक्षे बर्हिषः । ततो वेदं
प्रयुज्य पवित्रं कृत्वोहेन संमृश्य प्रोक्ष्य च मंत्रेयव्याज्येनादेहीति वेदि-
पक्षे प्रोचणीरामादय बर्हिरूपसादयेति च ॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतु-
र्गद्दीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि । तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रप-
ञ्चकयोरादितो द्वाभ्यांद्वाभ्यां यक्षणं भवेत् । यदा तु नानूयाजास्तदा-
दित एव चतुर्भिः ॥

वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति । १४ ।

आज्यानि गृहीत्वा वारुण्याः जेपेण तुषैश्च सहावभृथं गच्छन्ति ॥
अवभृथं कर्म । तत्तत्प्रयोगान्तदर्थमुदकमचावभृथ इत्युच्यते ॥

तुषा ऋजोपधर्मं लभन्ते । १५ ।

होमर्जोपधर्मं दग्नाप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते । निष्कामस्तु हविर्भविष्यति ॥

वारुण्यमेककपालमेके समामनन्ति । १६ ।

अक्षिन्तु पक्षे सर्वमपि पुरोडाशमयुक्तं कर्मालंकरणानां क्रियते ॥

नायुर्दां नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति । १७ ।

आयुर्दापक्षणेनावभृथमवैय्यतो होमो स्रक्ष्यते । तं न जुहोति । न
धोरुं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति । न च साम गातव्यमित्यर्थः ॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमाम्नातम् । १८ ।

सर्वा दिशः प्रति ॥

नोदीचोरभ्यवेत्या इत्येके । १६ ।

उदीच्यांभवा आयो न गन्तव्या इत्येके शास्त्रिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रवृत्तिजो गच्छन्ति तां दिशमभिसुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-
प्रकृति प्रागादिमुखा इत्यर्थः । तथा च भग्नराजः यां दिशं गच्छन्ति
सा प्राची दिगिति ॥

बहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या बहन्तीनां प्रदेशेषु स्थावरा ब्रूदादिभ्यः आपन्ना अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकाम्ये । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः काञ्चिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि
सादयति । २३ ।

उदकसमीपे माराक्षणादिविधिना वेदिं कृत्वा हवींषा च पर्हिषा
तस्यामान्यानि निष्कारं च सादयति । तत्र परिध्यादयो ऽग्नि-
मंस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादेव परिध्यङ्गयोः सूर्यस्व
पुरस्ताद्युगजि व्यत्यभिगन्तव्योऽपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तथै-
व प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्मिषजः सहस्रमित्यथो दृष्ट्वा जघति । २५ ।

एतावत्सु जपत्यध्वर्युः । अतो वेदिपक्षे ऽपि प्राग्वेदिकरणाज्जघति ॥

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते

। २६ ।

गीगादुदकसौमामभिक्रामन्ति । बज्रवचनात्सर्वेषां मन्त्रः ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति । २७ ।

गाह्यान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति । तेनाक्रमण-
त्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघागदौ ॥

तृणं प्रहृत्य सौवमाधारयति । २८ ।

देनापः प्रथममुपवाज्य तत आधारयति । यथा चैवं कार्यं तथा
[र्शितमेव प्रकृतौ । तथोदकमुपवाज्येत्येव सत्यायाहः । तृणप्रहारः
संज्ञत्यर्थः आजतीनां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । २९ ।

ततः ॥

इति मग्नसौ कण्डिका ।

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्णीति संप्रेष्यति । १ ।

आहवनीयविकारत्वादिति भावः ॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेथ-
न्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यावै संमाज्यपो अन्ना-
दा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति । २ ।

आग्नीध्र इति शेषः । तत्रेष्टसंनहनाभावात् सदृशैर्लोकिर्दमैः केव-
लेन वा हस्तेन संमार्गः ॥

अग्नेरनीकमप आविवेजेति सुच्यमाधारयति । ३ ।

उत्तरप्येत्वाहेति मन्त्रान्तः । तत्र भुवनमपि विप्रयस्येत्यविकारेण
यज्ञाभिधानात् । आपो यज्ञ इति वंगमः आहवनीयाभिधानात् ॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः । ४ ।

गतः ॥

लुप्यते प्रवरः । ५ ।

सुर्चा सादयित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽवादनौ । सर्वमन्यलुप्यते ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठाप्सुमन्तावाज्यभंगौ यज
ति । ६ ।

नौनिष्ठार्धमौपभृतलामयत्यनूधाजपते । अन्यथा सर्वमौपभृतम्
अप्सुमन्तौ अनुवासात्स्याप्सुशब्दवन्तौ । याज्ञे तु प्रकृतिवत् ॥

अस्य इत्येषा । असु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि
भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्य-
प्सुमन्तौ । ७ ।

गतः ॥

निष्कासस्थावदाय वरुणमिष्टा ह्येत्स्वं निष्कासमव-
दायाम्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थं यजति । ८ ।

निष्कासाद्वरुणमिष्टा नारिष्टाः । सानाथ्यवद्भुतानुमन्तणम् । आग्नेय-
वत्तेककपालपत्रे । न चास्यैककपालधर्माः । तच्च सौमिके दर्शयि-
ष्यते ॥ स्विष्टकृतस्वग्नीवरुणाभ्यामनुदूहीति संनामः । आयमानित्यनु-
मन्तणम् ॥

मैत्तरं क्रियते । ९ ।

गतः ॥

अपि वीपश्चतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यज-
ति । १० ।

प्रमिंस्तु कल्पे ऽनन्तरं स्विष्टकृतो ऽग्नीरपः सकृत्संमृद्धीति संप्रेषः ।
प्रापो वाजजिता वाजं वः सन्नुवीर्वाजं जिगृषीरित्यूहेन संमार्गश्च
द्रष्टव्यः पूर्वसंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्रोक्त्वा च सत्यापाठभारदाजा-
शाम् ॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । ११ ।

प्रथमतो हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन ।
द्वितीयेन द्वियजायुत्तरावनूयाजौ । तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियज-
नामिदौ द्वितीयस्य तावच्च यजेत्यावृत्तित एव तत्सिद्धिः । द्विती-
यस्य तु देवौ यज यजेति द्वयार्थत्वादेकेनापि तत्स्थित्यतीति भावः ॥

तुषाणां स्वासीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते
हृदयमप्स्वन्तरिति । १२ ।

तुषाणां तुषैः पूरयित्वादिना षष्ठौ । उपमान्यति निमज्जयति ।
तुषा ऋजीधर्मं सभक्त इत्यनेनैव सिद्धे स्वासीविधानार्थं वचनम् ।
दध्नावेक्ष्यमुग्रतभक्षणं च तूष्णीं भवतः सोमलिङ्गत्वान्नन्वाणाम् ॥

अपि वा न सौमिको ऽवभृथः । तूष्णीं तुपनिष्कास-
मप्सूपवपेत् । १३ ।

तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिनि भावः ।
न सौमिको ऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टरेव प्रतिषेधो न तु श्राना-
देरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपो ऽवभृथमवैतीति
पुनश्चुतेश्च ॥

इमं विध्यामीति पत्नी शोऽङ्गपार्श्वं विमुञ्चते । १४ ।

गतः ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानो ऽभिमन्य सुमित्रा
न आप औपधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमञ्चन्तौ
स्नातः पत्नी यजमानस्य । १५ ।

अवभृथं उदकम् । तस्मिन् यजमानेनाभिमन्विते सुमित्रा न इत्युभा
त्रयः प्रविश्य तूष्णीं ध्यातः । अनुपमञ्चन्तौ अनुपमञ्चन्तौ । भनित्वे
ऽन्तेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति सशिरावमञ्च

नमसु वर्जयेदिति । अनुपमज्जन्तावित्येव बोधायनः ॥ केचित्पुनः-
पुनः जन्ताविति व्याचक्षते । युक्तायुक्ते तु तस्य सौमिके दर्शयिष्यामः ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । १६ ।

शोधयतः ॥

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् ।
नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् । १७ ।

ये वसानावेतत्कर्माह्वयातां ते वाससी यस्मै कामयेयाताम् इत्ये-
वेत्यस्मै वा दद्यातां कामम् । न तु सौमिकावभृथवदुदके लिपेताम् ॥
को विग्रेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः । ते एव हि न
दीक्षितवसनं परिदधीतेति नियेधान्निरिष्टके । इमे ॥ परिधेयत्वा-
द्गर्ह्ये एवेति । तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा
इच्छेदिति ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य
प्राश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तू-
णीमेत्यैधो ऽस्येधिपीमहीत्याहवनीये समिध आधा-
त्वापो अन्वचारियमित्युपतिष्ठन्ते । १८ ।

१। उदकान्तं तौरमीमाष्यमुदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेशः । तत्र त्वाह
बोधायनः पराह्णवृत्तः प्रपदनेदकान्तं प्रत्यस्येदिति । समिधः कृत्वा
२। तौ गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवष्टयमनीचमाणाः ।
३। तूणीं वाग्दताः न सौमिकावभृथवन्नहीयां वदन्त इति ॥ व्याख्यातः

शेषः पशौ । सर्वमेतत्समानं पठ्याः । ततः हतान्तादाग्भेष्टिः मंथा-
प्या । तत्रोत्तरे विहारे विष्णुकमादि अवेदिषंस्कारत्वात् । समिन्धनं
तृभयोराहवनीययोः । तन्तेणोपस्थानम् । समानमन्यत् ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । १९ ।

अत्र वरुणप्रघासदेश एव । योभृते पूरुमास्येष्टा पूर्ववत् प्रवृत्ता
देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति ॥

सर्वं वा वापयेत् । २० ।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजतं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः
अयत्र सर्वमिति न केवलं शस्त्रादिकेशानपीत्यर्थः ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या
दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह ।
इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समा-
नम् । २१ ।

अभिमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तश्च मन्त्रस्य आदिः इयं चितेत्यन्तः
तत्स्थाने यद्वर्म इत्ययं मन्त्रो निविशते । समानः शेष इत्यर्थः ॥

**अपि वा सान्त्वोप्ता केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारो-
प्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते । २२ ।**

अपि वावभृथे छात्वागत्य इष्टिं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं
हत्वा द्योर्दयोगरूपोर्ध्वार्यानग्नीन्समारोप्य गृह्णन्वा निर्मथ्य निधाय

तत्र पौर्णमासेन यजेत । नित्यश्चेदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे क्षिप्रा
सह समारोपयेत् अपवृत्ते कर्मण्यविभागापत्तेः । अरणिवचनाच्चाह-
समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रधासा न ह्यवकल्पते यदुत्त-
रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् । २३ ।

धौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्वरुणप्रधासाः अवष्टथोत्तरवेदिमंधो-
गात् । अतस्तेषूत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा चेत्ते । तस्मा-
तया नाम वरुणप्रधासाः कार्याः यथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-
रतिः । कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-
येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्त्वाला वा
वरुणप्रधासा इति च । नहि तयोः कल्पयोरुत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-
गतिरिति यद्वरेवाग्निः प्रणीतस्तद्वरेव कर्मापवर्गात् । सद्योऽग्निप्रण-
यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न स्मिन्नवकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्योक्तत्वात्
नचापि वाजसनेयश्रवणात् । तेन पूर्वेषुऽप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-
द्यामग्निहोत्रम् । उक्तं च पश्चादेवमन्यत्र विप्रकान्ते तन्त्र इति ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्थं मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ह्यहं साकमे-
वैर्यजते । १ ।

ततश्चतुर्थं मासेष्विति वरुणप्रधासेषु व्याख्यातम् । पूर्वस्मिन्पर्वणीति

वैश्वदेवे । इरुमिति अरुप्रतिषेधार्थम् । अमति हि तस्मिन्महाहविषो
वरुणप्रधामकन्यातिदेशेन यत्ने इरुकास्ततायां अरुकास्ततामीषां
स्यात् । अतो ऽस्य मद्यस्कास्तता नियम्यते । साकसेध इति पूर्वमा-
ख्या यत्सोमस्य राजेत्यादिमाह्वय एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
साकं सूर्येणोद्यता । २ ।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादुदवसायारम्भः महान्-
हविर्बुधवसाननियमात् तदङ्गत्वाच्चान्यामामिष्टीनां अत्राग्निनोरेकदे-
शित्वाच्च । पृथगग्रयन्तु भवन्ति कालभेदान् महिस्तन्ववर्तिताच्च । साकं
सूर्येणोद्यता निरुष्योपसादनान्ते कृते तेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रं कृत्वा ततः
प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । ३ ।

इत्या वा सहोद्यतो रश्मिभिर्भवति । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति
कुत्तर्यस्य विशयित्वादिति भावः । शाखान्तरीयो वाचं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

मरुद्गः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम् । ५ ।

मरुदेवतत्वादङ्गत्वाच्चान्नीषोमीयविकारश्चरुः यथाह भारद्वाजः
दरुचरचरुग एन्द्राशविकाराश्चतुरचरप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा
इति । न च माकृतत्वाच्चर इति शङ्कनीयं मगुणस्य बह्वचरत्वात् ।

तया च भारद्वाजः अक्षरसंख्यायां सगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति ॥
लिङ्गं वाच भविष्यति गृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । ६ ।

अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीयस्यावर्हिष्टे । नित्यस्तु प्रक्षारप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् । ८ ।

र्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्गृहमेधीयस्य । ९ ।

स्तस्माद्वर्तव्यः प्रक्षतत्वात्तत्र ॥

अपि वा नेध्मावर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह ।

१ प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः । १० ।

अपि वेति शब्दात्पक्षान्तरे सर्वमिध्मावर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं
भवति । तत्रेध्माभावादेव सिद्धेन सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो
घ्नणानुभारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति । ११ ।

यजुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते । शाखादिरहितेन लौकिकप्रका-
ण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मणोपहिते चरावधर्मकं
१ दोहयति । चरुश्रपणार्थमित्यर्थः । तथोत्तरकल्पे वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति
संदोह्य ययैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं अपयती-
त्येके । १२ ।

स वै खल्विति पदान्तरं ब्राह्मणसूत्रेण । प्रकृतिवदेव वा पर्ण-
शाखादिधर्मेण वत्सानपाकृत्य आद्यापवित्रवत्येव चरुं ययैतत्प्रयो-
ऽमावास्यायां क्रियते तथा मधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरुं अपये-
दित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणि-
प्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयु-
नक्ति । १३ ।

अग्निभावाहं पक्षं मधर्मकदोहपक्षं चाश्रित्य प्रयोग सच्यते उच्यता
अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोह
बहोदयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्ण
भासतन्मतामस्य द्रव्यं मा भूत्प्रातर्दोहमयोगादामावास्यात्वं
इति । ततश्चावगच्छामो ऽग्नीषोमीयविकारः समुणो माहृत इति
पात्रप्रयोगे चरुदोहयोर्धेनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषामिह्याया अपि म्यान्याः पुनर्वचनं दोहपक्षाधारत्वेनेत्य
धर्मलोपपन्ने कपालस्थान एव यथा स्थाना भृत्कुशौस्थान इति ॥

निर्वपणकाले । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बह्वन्वावपति । १ ।

अनिगमाद्यप्राशनपर्याप्तं यथा म्यात्तथा बह्वन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरु-
मुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टाना-
मुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विष्यष्टाथं पुनर्वचनम् ॥

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा
दोहयित्वा तस्मिञ्छ्रूयति । ३ ।

अधिश्रयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकायां म्यान्यामेव
वा गा दोहयित्वा तस्मिन्नाधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानेप्य चरुधर्मेण
पयतौत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुस्तपूते पयसि चरुधर्मेणैव
पयम् ॥

संप्रैषकाले यदन्वदिधावर्हिषस्तत्संप्रेष्यति । आज्य
हणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

ति ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य द्रव्याणामामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्ष-
णीश्रेष्ठं निनीय पवित्रे अपिस्तृज्यान्तर्वेदि विधृती नि-
गाय ध्रुवां सुवं* च सादयति । ५ ।

उक्तेतरपरिमंस्वार्थकुरुमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

तत्र वेद्यां पवित्रापिसर्गां मन्त्रेण । आज्यम्यास्यपि साद्या कार्यव-
त्त्वात् । स्वर्यस्ता युनज्म त्वेत्याध्वर्यवयाजमानयोरपि निश्चि-
न्ननुक्रमणात् परिध्यद्गत्वाच । परिधिषेधत्वं च तयोः प्रकृतावेव
दर्शितम् ॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति । ६ ।

एतावसदतां तौ विष्णो पादौति सुवधुवयोर्मन्त्रसंज्ञामः । तथा
विष्णुसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुहूपमृतो-
राज्याभावात् । तथैव पेटुः सत्यापाढभारद्वाजौ । केचित्तु प्रकृता-
वाज्याम्याज्याज्यस्याप्यनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तो ऽवापि विष्णुनी सौ
वैष्णवे धामनी अः प्राजापत्यो इत्युहन्ते ॥

**उद्दासनकाशे शरं निधाय यावन्तो यजमानस्या-
मात्यास्तावत आदनानुद्धरति । ७ ।**

फेनमिन्नः चरोरपिमो ऽशः शरः । तमुद्दासिताचरोरादाय प्रज्ञात
निदधाति । यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशे ऽपि
प्राश्नविधौ ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशा इति संक्षेपेणाह-
तावन्त एवेहापि याद्याः । अस्त्रीकाश्च सस्त्रीका इत्यवचनत् । ताव-
न् आदनामृष्यकृपात्रेषु दर्शोद्धरति म्यास्यां वावशिनाष्टि । तथा सोक्त-
रच यत्नं भविष्यति ॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति । ८ ।

यदि प्रभृत आदनः स्यात्तदातो भूयसो ऽणुद्धरति । उत्तरच विजि-
योगः ॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिघारितानासादयति । ६ ।

दर्भाभ्यां तृष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदनंकृत्य पुनस्तृष्णीमभिघार्य प्रियेणे-
त्यासादयति ॥

दक्षिणाग्नौ पव्याः प्रतिवेशमोदनं पचति । १० ।

गृहस्य यदपतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तस्माद्गृह्याङ्गार्हपत्यस्याह-
वनौयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः । तात्स्थ्याच्च तत्र पचमान-
मोदने गृहमेधौयस्य प्रतिवेश इत्युपपद्यते ॥

तं नाभिघारयति । ११ ।

गतः ॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समासनन्ति । दक्षिणा-
देव मरुतो गृहमेधिना यजति । १२ ।

इति दशमी कण्डिका ।

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम् । १ ।

वाधे द्वयोरैवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधौयादुद्धरणमित्यर्थः । तदा
उ दक्षिणात् दक्षिणत आमादितात् ॥

मोदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत्र आज्यार्था-
न्कुरुत आज्यस्थाल्या चेति वाजसनेयकम् । २ ।

निम्ने अवटौ ॥

एवं कुर्वन् ध्रुवायां गृह्णीयात् । ३ ।

ध्रुवायां गृहीतस्य निमग्नोत्तरानयननिरामार्थं वचनम् ॥

आज्यभागाम्नां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः सम-
वदाय मरुतो गृहमेधिना यजति । ४ ।

अथ वेदनिधानादि होद्यपदनान्तं कृत्वा वेदेनोपश्रव्याग्नीदग्निं विः
संगृह्णीति संप्रैषः । संमार्जनं च स्थेन केवलेन मरुतैर्वा सौक्तिकैर्दग्धैः
यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमे-
धीये ऽग्निमंमार्जनातीति । प्रवरस्तु विनेषमंगहनवेदिदृष्ट्याभ्यां स्या
अतस्तुल्यत्वात् । ततश्चाज्यभागाम्नां स्विष्टकृतस्यान्वाः, प्रागूर्ध्वं च यथा-
नादङ्गाज्यतयो निवर्तन्ते । कस्मात् । आज्यभागौ यजते अग्निं स्विष्ट-
कृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरामामपि परिसंख्यातात् ॥ सर्वतः सर्वे-
श्वेदनेभ्यः । सर्वेषु शवदानधर्माः प्रकृतिवत् ॥ स चार्थं प्रयोगक्रम
स्वयमेव व्यक्तमनुक्तान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम् ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् । ५

यजतीत्यन्वयः । नाग्निमिष्टकृत्तिर्याख्याता ॥

न प्राशिचं न यजमानभागम् । ६ ।

अवदतीत्यन्वाहारः सामर्थ्यादिडान्तवान्तवत्त्वम् । तयोः प्रागशना
भावादिति भावः । प्राशिचपूर्वत्वे स्वदानद्वारा तत्प्राशनस्यैव वा-
निको निषेधः ॥

इडान्तः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशे-
पान्प्राप्नन्ति । ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः । ८ ।

हविर्हच्छिष्टाशाः वैद्यदेवशिष्टाग्निः यजमानभरणोपजीविनः युत्रयौ-
चादय इति यावत् । तथा यजमानस्य गृह्या हविरुच्छिष्टाशा इत्येव
कात्यायनः । ते मयजमानाः प्राप्नन्ति । यदि प्रभृत ओदनः स्याद्-
त्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राप्नोयुरित्यर्थः । स्पष्टं चैतद्भारदाजीये
ययामाग्येभ्य ओदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाशा भवन्ति
ततो ऽन्ये ऽपि प्राप्नोयुर्यदि प्रभृत ओदनः स्यादिति । पल्यप्यत्र
प्रतिवेशात्प्राप्नोयान् ॥

प्राप्नन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः स्यात्स्याम् । ९ ।

प्राप्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमित्यस्य ब्रह्मौदनवद्वाक्या । स्यात्सीस्यं
हविःशेषमृत्विज एव प्राप्नन्तीत्यर्थः ॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमु-
खिनः । १० ।

सुहिताः गृष्टाग्नेन तृप्ताः । प्रतीताः मिथः संगताः । अनवर्ति-
मुखिनः अवर्तिदारिद्र्यं जुदा यथा अवर्त्या गुण आन्त्राणि पेष-
यादौ । सुखशब्देन तु तत्कार्यं लक्ष्यते । अवर्तिवचनरहिताः कर्म-
ण्यवादानकुर्वन्त इत्यर्थः ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते । ११ ।

महानमपाचकास्त्रिह प्रतिवेशा विवचिताः विहारप्रतिवेशभृतमद्यान
मवर्तितात् । ते ऽप्योदनान्पचन्ते सर्वेषां गृष्टाग्नार्थम् ॥

गा अभिघ्नते । १२ ।

गाय ते ऽभिघ्नन्ति यच्चनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते । १३ ।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति । १४ ।

सर्वमेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्मातृभिरनुवासयन्ति । ते पयः
पायंपायं मातृभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति । १५ ।

निष्कासनं निष्कषणम् । विलज्जठरलक्ष्मोदनशेषमनिष्कष्टं भवतीत्यर्थः ।

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति । १६ ।

दर्घ्या उदायुवनं दर्व्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्षिमाम्नाष्टं
विलिखमाना उदायूयन्ते । सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थः । तदप्यहृष्टलेपमेव
स्नाय्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सै
बध्नाति । १७ ।

पराचीनरात्रे अपररात्रे । अभिवान्यमभिवननीयं वत्सान्तरं यस्याः
शभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यत इति यावत् । तस्या
वत्सं मातृसमीपादपाकृत्य बध्नाति पितृयज्ञहविरथम् ॥ तथाग्निहोत्र्या
वत्सं यदि पयमाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण चरन्ति । हुते वा । १८ ।

पूर्णदर्विमन्वात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम् । पुराग्निहोत्राद्हुते वेत्थनु-
दितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य
कर्मणः कालवचनात् ॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्यभमाह्वय तस्य
रवते* पूर्णा दर्वि परापतेत्यनुदुत्थोत्तरया गार्हपत्ये
जुहुयात् । १९ ।

प्राच्या दर्व्युदायुवनस्य च खेपो निष्कामः । तेन शरेण च दर्वीं
यित्वा यजमानस्य पृथमं खनासाह्वय तस्य रवते* रवे सति
गार्हपत्ये जुहुयात् । नाह्वनौयमण्यनं अर्थाभावात् । ऐन्द्री लाङ्गनिः
स्य निष्कामं निदधादिति श्रुतेः ॥

यद्यृपभो न ख्याद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुधीति । २० ।

गतः ॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति । २१ ।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न ख्यात्तदा ॥ ददाति ॥

मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं
निर्वपति । साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रच-
रन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २२ ।

यस्योऽयमानौक्त्वातेन व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

ततो महाहविषस्तन्व' प्रक्रमयति । १ ।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तच्चैव पञ्चमं चराणामुपदेशात्
सामनामादिधर्माणामुपदेशाच्च । तच्च महाहविरिति पुनः समाख्यानात्
सारुमेधीयं हविरिदमेषाम् । महाहविषं हविरिदमिति विकल्पते ॥

तस्य वारुणप्रधासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्या-
ख्यातः । २ ।

एतद्वाङ्मय ऐन्द्राग्र इति श्रुतेरिति भावः । वक्ष्यति च ऐन्द्राग्रतु-
षान्पु प्रतिपादयतीति । तच्च वरुणप्रधासकल्पातिदेशान्नित्यमुदव-
मानम् । तच्च दर्शितमेवानौक्यते । तथोत्तरविहारप्रवृत्त्यान्नित्योत्तर-
वेदिः । नित्यं च पाशुकं प्रणयनम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्चमं चरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्माणमेककपालं
निर्वपति । तच्च नानावीजधर्मैर्गैन्द्राग्रं वृथङ्निरुपावहत्य तुषाग्र-
ज्ञाताविदधाति । तेषां वृथक्प्रतिपाद्यत्वात्प्रेषणादयस्तु संस्तुञ्जीव
क्रियन्ते ॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्नी चरुमेके सामान-
नन्ति ॥ अग्ने वेर्हीचं वेदृत्यमृध्वौ अध्वरे स्थात् ।
अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्विष्ट-

रुदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य
वीहि स्वाहेति सुच्यमाधारयति ॥ वागस्थामेयोत्यनुम-
न्वयते यजमानः । ४ ।

गतः ॥

सहस्र सहस्रथेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । घेतुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्या-
शिःपु होता नुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास्त
इति मन्त्रं संनमति । ५ ।

आख्यातं प्राक् ॥

ऐन्द्राग्रतुषानसु प्रतिपादयति । ६ ।

अवभृथस्य तु काले हृषीमैन्द्राग्रतुषानसु विपति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

ततः क्षतान्तादारभेष्टिं संस्थापयेत् ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्नेशान्वाहार्यपचनं यजमानमार्चीं चतुः-
सृक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विष्य वेदं कृत्वा ग्रीह्येन विधिना विष्टारत आशामतश्च
यजमानमार्चीं चतुरर्थां वेदिं करोति ॥

४१ तिदिशं सृक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि । ३ ।

सृक्तयः कोणाः । ते महादिवु भवन्ति । कोणदिवु मध्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपारसमित्युद्धन्ति । न देवस्य सवितुः श्व इति स्मरति ॥

न प्राची वेदिरुद्धया । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा ।
यज्ञो हि । उभे दिशोऽन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च
पितरस्येज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितृणां यज्ञो ह्ययम् । न
च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पित्र्यः ॥ कथं
तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा कोणदिशं प्रमुद्धत्या
उभयात्मकत्वात् । कथमस्योभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते
उभये हि देवाश्च पितरस्येज्यन्त इति । के देवा इत्याः के च पितर

इति ऐत् प्रयाजादिभिरिज्या देवाः प्रधानक्षविभिः पितर इति केचित् । तन्मन्दं प्रधानविषयतयैवोभयवश्रुतेः यथा उत्तरत एवोप-
वीय निर्वपेदुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । अतो य एव
प्रधाना इज्यास्त एव पितृरूपा देवरूपाश्चेति मंगिरामहे ॥ तत्रोद्द-
ननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्वा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्सं-
नमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति । ६ ।

अतश्चैवमुभयविधा इज्यास्तस्य मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवतापराः ते
देवपितृशब्दविकारधुक्ताः प्रयोज्यन्ताः । यथा पृथिवि देवपितृयजनि
देवानां पितृणां परिधूतमभि कर्मणे वा देवेभ्यः पितृभ्यः शक्रेयमि-
त्यादि ॥ तत्रैतस्मिन्नुक्तयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति । यथा
अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायागुजूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा
संनमतीत्यर्थः ॥ ये त्वदेवतापरा देवशब्दास्त्वान्न संनमति यथा प्रधान
देव सवितरित्यादि । ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न संनमति देवा-
नामेव तवेज्यत्वात् देवौ सजेति लिङ्गाच्च ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । ७ ।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु । कुतः । परार्थे ऽत्र ह परे वाक्ये तयो-
भये हि देवाश्चेत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् । इमां दिव्यं वेदिमुद्गन्ति
उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्गननादिविधिपरवाक्यस्य हि
प्रेषतया श्रुतमेव तदाक्यम् । अतस्तच्छ्रुतिपरत्वान्नोहे प्रमाणम् । न

शानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि देवतत्वादिति ॥ अथाप्य-
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वप्रैवविधिपरे ऽग्रे देवेभ्य इत्यादिवाक्यं
 पितृशब्दश्रवणात्तद्देवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमत्रकल्पते प्राकृते
 ऽस्मिन्मन्त्रे देवशब्दस्याभावात् । तस्मादविकार इति ॥ यस्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयज्ञमौत्थादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये श्रवणात् अस-
 मवेताभिधायिनो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिप्लूतमसौत्थादिषु समवेताभिधायिषु विका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिष्ठावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासं-
 बन्धमतिपादनादन्यार्थत्वं पर्याक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवाना-
 मिदं नः सहासुष्याहं देवयज्ययेत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एवार्थः
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राह्यात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे शान्याहवनीयकर्माणि तान्नेतस्मिन्नग्नौ क्रियन्ते । यत्तन्म-
 दग्निहोवाद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेधावर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूल एव क्षुणाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात् ।
तत्र मूलं ते राध्यासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति । नाथ प्रसूरो याज्ञः
तस्योत्तरवचनमात् ॥

उपमूलक्षूनं वा । १२ ।

वर्द्धिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थोदिधो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इधो लक्ष्यते तद्भावस्या च तत्रैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिभ्यादर्थं प्रकृत्यः सौख्यायामाभ्यां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सव्यापाठः । श्रुतिश्च
भवति वर्षीयानिभ इभ्याङ्गवति व्यादव्या इति ॥ तत्र परिधिद्वि-
कल्पे विंशतिधा दौ परिधौ इति मन्त्रमनामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यथार्थं पाचप्रयोगः । १४ ।

तवाग्निहोत्रहवणा सह कुम्भः प्रयोज्यः पशुभिः कपालैः सह भर्जनायै
कपालं पात्रीम्याने डे पाश्वी शरावद्येति विज्ञेयः । यावदुक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकमिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सधेतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाम्नातम् । १५ ।

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि देवतत्वादिति ॥ अयापरा
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वप्रेषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये
 पितृशब्दश्रवणान्नहोतदेवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते प्राकृते
 ऽभिन्नमन्त्रे देवशब्दस्याभावात् । तस्मादविकार इति ॥ यन्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिभृतिपरे वाक्ये श्रवणात् अस-
 मवेताभिधायिनो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिपूतमसीत्यादिषु समवेताभिधायिषु त्रिका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासं-
 बन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवानां-
 मिदमु नः सहासुष्याहं देवयज्येत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एवार्थः
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राह्यात्कृत्वा दक्षिणामेरमिमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्चग्नौ क्रियन्ते । यत्तन्म-
 दग्निहोत्रायन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्मावर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात् ।
तत्र मूलं ते राधासमिति मूलं विकुर्वन्ति । नात्र प्रसूरो ग्राह्यः
तस्योत्तरवचनात् ॥

उपमूललूनं वा । १२ ।

वर्द्धिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत दधो लक्ष्यते तद्वाक्या च तच्चैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिष्मादयं प्रकृतः स्त्रीत्याद्यामाभ्यां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्यापाठः । युनिश्च
भवति वर्षीयानिष्ठा इष्ठाङ्गवति ष्याङ्ग्या इति ॥ तत्र परिधिद्वि-
कल्पे विंशतिधा द्वौ परिधी इति मन्त्रसंज्ञाः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रद्वय्या सह कुम्भः प्रयोज्यः वद्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं
कपालं पात्रौष्ठ्याने द्वे पात्रौ श्रावयेति विशेषः । घावदुक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकमिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाम्नातम् । १५ ।

उत्तरस्यां सक्त्यां द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो
ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्पात्र्या वा तयोरेव दक्षिणतो
निर्वपति । दक्षिणार्धाच्छकटस्येत्यपरम् । तथोत्तरत इति ॥ यथाममा-
न्नातं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो
ऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्यं चेति चीणि । यवमयाः सर्वे यवान्मयुत्येत्युत्तर-
वानुवादात् अग्नीषोमीयविकाराश्च । तेन पैर्णमामतर्कं भवति ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः
षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवा-
हनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते । १६ ।

आज्यमुपांशुयाजधर्मकम् । मन्दस्वाग्नेयविकारः । समानमन्यत् । मन्द-
देवतास्तिस्रो विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति । १७ ।

कुम्भ एव प्रोक्षण्यः संस्क्रियन्ते म्यायन्ते च ॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य चिप्फलीकृतांस्तण्डुला-
न्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्निष्ठानि
कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षि-
णार्धौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्च-
यति । १८ ।

* The MSS read षट्कपाल, but the following accusative मन्त्रं
requires षट्कपाल

उद्रेकः शेषजलम् । तेन यवान्निश्रयित्वावदन्ति । ततः प्राकृष्णा-
जिनादानात्कृत्वा विभागस्यावृता पुरोडाशार्थान्विमज्ज्य पिनष्टि ।
कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहु-
रूपा धानाः करोति । १९ ।

वज्रवदूहे ऽधिश्रयणमन्त्रस्य वज्रवदुत्पत्तेर्धानानां मन्त्रममवाये ऽपि
वज्रत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां वज्रत्वाच्च ।
वज्रवदेवोदस्य धानास्तु न्यायः । अन्ये तु हविर्द्वित्वाद्बिदूहन्ति ॥
तच्च प्रयनादीन्वर्त्यलुप्तानि निवर्तन्ते । पर्याग्निकरणं तु स्तेनाग्निना
क्रियते ॥ याकविशेषेण ब्रह्मकृष्णादिभावात् वज्ररूपा भवन्तीत्यर्थः
अहेराचाणामभिजित्या इति लिङ्गात् ॥

विदह्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते । २० ।

ताः प्रथमसौपत्यकाः सन्त्यो ऽत्रैवौदासनादह्यमानाः परिशेरते न
॥ विदाहभयान्तदानीमेवोदासयेदित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः ता
अत्रैव विदह्यमानाः परिशेरत आ हविषामुदासनादिति ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

संप्रैपकाले पत्नीवर्णं संप्रेष्यति । १ ।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्यन्वास्त इति श्रुतेः । गृहेष्वामी-
नाज्यमवेक्षत इति मत्स्याषाढः ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्या-
ज्यानि गृह्णाति । २ ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्ययमवमृये व्याख्यातः । उत्तरेण गार्हपत्यमाश्रं
प्रत्याइत्य गृह्णाति ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गतः ॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति । ४ ।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वे बर्हिषादाय सर्वं वेदिं त्रिर्मन्त्रेण
संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति । अत्राग्निष्टि च मुष्टिम् ॥

श्रौद्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति । ५ ।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि ये ऽवशिष्टास्त श्रौद्धवाः ॥

श्रौद्धवः प्रस्तरः । ६ ।

श्रौद्धवमय एव प्रस्तरो भवेत् ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् । ७ ।

तमेव प्रस्तरमग्निंकाले तूष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्प्रवित्रे अपिसृज्य
सादनकाले तूष्णीमेवापादयति ॥

न विष्टी । ८ ।

गतः ॥

द्वौ परिधी परिदधाति । ९ ।

कौ द्वौ ॥

मध्यमेत्तरौ । १० ।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम् ।
यजमाने ॥ परिधी दधानौत्यूहः । तयाग्रीत्परिधी यज्ञस्य पाथ
उपसमिहि यजमानं प्रथतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा । ११ ।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीरूपोर्ण्विति वाभि-
ज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् । १२ ।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पिबन्तः पुरोऽनुवाक्यायां
परिधीरूपोर्ण्विति शब्दं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह
निदध्यात् ॥

उदासनकाले धाना उदास्य विभागमन्त्रेण वि-
भज्यार्धा आज्येन संयैति । १३ ।

धानास्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणां वज्रवदूहः पूर्ववत् तथा धाना उदा-
स्येति वचनाच्च । तत्रोदासनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधात्तोपः
न वा प्रथमुपदस्य चोदितप्रथत्वाभावे ऽपि पच्यमानानां प्रथतुत्वसं-
भवात् । तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम् । धानास्त्रुदास्य विभज्य

याः पितृणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्रां तूष्णीं प्रतिष्ठाप्याग्नेन मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्धायै दुग्ध-
स्यार्धशरावे सक्तून्नाप्यैक्येषुशलाक्येषुकाण्डेन वा
दक्षिणामुखस्त्रिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्यति । १४ ।

अभिवान्धा व्याख्याता काण्डशलाके च । तस्या दुग्धस्यार्धशरावे
शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तून्नाप्य तस्मिन्त्रिचुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा
बद्धावधाय सालादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्यति ॥

शलाकास्यं मन्यं कृत्वाकैकशो हवींष्यासादयति । १५ ।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता वृषभ्यः स्येत्यूहः । शलाकास्यं
मन्यं कृत्वा यथा शलाकायां मन्यस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे
चिपेदित्यर्थः । हविषामासादने प्रियेणेत्यादत्तिः ॥

दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमि-
त्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रति-
पद्यते । १६ ।

कशिपादि व्याख्यातं पिण्डपितृयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति
संप्रेष्यति । १७ ।

प्राकृतस्यायं संप्रेषस्य प्रत्यान्वाय. न द्वहः ॥

एकां सामिधेनीं विरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह
इत्येताम् । १८ ।

हेतेति शेषः ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इध्मं चैधं विभज्य
चिरादधाति । १९ ।

चैधमिति त्रिष्यष्टार्घम् ॥

समानमा प्रवरात् । २० ।

गतः ॥

नार्षेयं वृणीते न हेतारम् । २१ ।

अग्निर्देवा हेतित्यादि मानुषान्तं निवर्तते ॥

आश्राव्याह सोद हेतरिति । एतावान्प्रवरः । २२ ।

क इदमित्यध्वर्युरवस्थायाश्राव्यर्षियम्याने षोड हेतरित्येतावदाह ।
तत्रर्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्योजमान एव दर्शिता ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीववन्तावाज्यभागौ
यजति । २३ ।

घीनिष्ट्वा पञ्चमार्घमर्धमौपश्रितस्य समानयते ॥

आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । माडीकं
धेहि जीवसे ॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून कृतायते ।
दक्षं दधासि जीवस इति जीववन्तौ । २४ ।

गतः ॥

अत्र वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति । २५ ।

निर्वपणकाले ऽत्र वा परिश्रयति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

विश्वस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।
विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचो हवीषि
परिश्रयणानीति । १ ।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाससां सूत्राणां वा गन्धीन्विश्वस्य
प्राचीनावीतानि कृत्वा गन्धीयुः । व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च । ये
दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये दक्षरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः ।
तत्राग्नेषाहवनीयं पित्रयज्ञस्य संघरो भवतीति भारद्वाजः ॥ अग्नि-
गृहणं यजमानस्यापुपलक्षणं ब्रह्मयजमानावित्येक इति सिङ्गात् ॥
तथा सुगादीन्यपि व्यत्ययेन हरन्ति । तत्र सुग्विषोर्विपरिहरणमेव
दर्शयति ॥

दक्षिणेन जुहूमपमृतं सादयति । दक्षिणेनोपमृतं
ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम् । २ ।
एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरुषं यथाहरति पाश्चात्वं च पुग्स्तान् ।
एवं दक्षिणात्योदीच्ययोर्मथ । ॥

समानत्र जुहूपट्कपालौ । ३ ।

जुहः पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समानत्र भवतः जुह्वपद्वपालौ तु विपरिहरन्त्ये-
वेत्यर्थः ॥

पडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याग इति शेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवद्वदानदेशानां नामकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्यञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाहुविषो द्विरवद्येत्यञ्चावत्तिनः
पडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पिष्टमते ऽनु स्वधेति संप्रे-
ष्यति । ८ ।

अनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्वानानां सकृन्मन्यस्य । ९ ।

त्रिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिधारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं
संपद्यते । पञ्चावत्तिनः पडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र मथादेव सकृत्सकृदवदानं यागवये ऽपि । प्रत्यभिधारणं तन्त-
यागे एव भवति ॥ धानास तु मा भेः संविज्याः मा ते हिंसीरिति
पदानां बहुवद्बुधः यथा मा भैष्ट संविजिघ्रं मा वो हिंसिष्टेति ।
केचित्तु भैरतमुद्धरतेमनुपिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्मुतिक्रम्य दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन्ना स्वधेत्याश्रावयति । १० ।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्थित इत्यर्थः । तथाश्रावयेत्यस्य ग्याने
स्वधाकारः । तेनो आवधेति पठे ओ स्वधेति भवति ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पिष्टमन्तं स्व-
धेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा
नम इति वषट्करोति । ११ ।

गताः ॥

स्वधाकारं तु प्रतिपिथ्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुत-
प्रत्याश्रुतान्येव विदधाति । १२ ।

श्रुतिरिति शेषः ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । १३ ।

सर्वेषु घागेषु द्वेदे अन्वाह ॥

कृचमुक्ता प्रणौति । अपरामुक्ता प्रणौति । १४ ।

द्वयोऽप्यनुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः ॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्वाता भवन्ति । १५ ।

धाव्यानुवाक्या इति शेषः ॥

एका याज्या । १६ ।

याज्यास्त्रैकेका भवन्ति ॥

अग्निघाताः पितर इत्येपा ॥ ये अग्निघाता ये ऽन-
ग्निघाता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो
भवन्तो ऽधिद्रवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे
जुपमाणाः करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निघाता
ऋतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुपन्तामिति
पितृभ्यो ऽग्निघातेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम् ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्बर्हिषदो यजत्यग्निघातान् । १९ ।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिकमणादि-
रेतेनैव पितृन्बर्हिषदो यजति पितृन्अग्निघातांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कथ्यवाहनं स्विष्टकृदर्थं यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कथ्यवाहनाय
स्विष्टकृते ऽनु स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा अग्नये कथ्यवाह-
नाय गन्धः तदापि स्विष्टकृदर्थं द्वितीयो ऽग्निः कथ्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्विषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

इज्यमानाया देवताया श्विषः प्रथममवदाय तत इतराभ्यामुत्पत्ति-
क्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः । २२ ।

पुरोडाशेज्यायामुक्तस्त्रिभ्यो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषो-
रित्यर्थः । यदा तु सोमाय पिष्टमत आज्यं तदा पञ्चमृहीतेन
षड्मृहीतेन वा प्रीवेण सोमं पिष्टमन्तमिष्ट्वा ततो ऽमयैवावृता
हविर्भिर्यजति ॥

मन्य इडामवद्यति मन्यं वैव । २३ ।

इडावदानकाले मन्ये किञ्चिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्यमित्यर्थः ।
यथा पडाद्यानीडामवद्यति पशूभ्यो वेत्यादि तथा मन्यादिडाम-
वद्यति ॥ मन्यं वेत्येव कम्पान्तरकाराः । तथैव मन्ये इतराभ्यां
हविर्भामिडामवद्यति । मन्यमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे ।
तत्र त्वितरयोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः ॥

मन्यं होच आदधाति । २४ ।

अवघेण सर्वभक्ष इति वक्ष्यति । तेनोपहृतामिडां मन्यवर्जं भक्षण-
मन्त्रेणावघ्राय ततो मन्यांश्च होद्वहस्त आदधाति ॥

तं होतावजिघ्रति । २५ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ब्रह्माध्वर्युरग्रीद्यजमानस्य । १ ।

तं होद्वहस्तस्यमेव यथोक्तेन कमेणावजिघ्रन्ति । तेनैव मन्त्रेण ततः
प्रस्तरे सार्जयन्ते ॥ अथवा प्रतिपत्यन्तरमेतद्वैशेषिकं मन्यस्य । न

निडागेषः । तथैतत्कर्तव्यमस्य पक्षे वक्ष्यति । अन्यैके भरणेत्यादिना ।
 सत्यापादस्याह मन्त्रमवघ्राणार्थं परिशिष्येडाभिनि । तेन मार्जनान्ते
 तृष्णोमवजिघ्रन्ति प्राशित्रावघ्राणे त्वभ्यवनयनमन्त्रो ऽर्थलोपनिवृत्तः ।
 प्राशननाभ्यभिर्मर्शनमन्त्रावपि खिन्नविरोधादित्येके ॥

अपि वा न यजमानः । २ ।

गतः ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि
 क्षेपान्निमृजन्ते । ३ ।

विभज्य वा मन्त्रं खंखमंशमादायावजिघ्रन्ति ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः
 प्रसव्यं वेदिं परिपिञ्चन्पर्येति । ४ ।

वेद्यां द्वादितमुदकुम्भमादाय परिपिञ्चति । सङ्गमन्त्रः ॥

निधाय कुम्भमया विष्टा जनयन्कर्कराणीति चिरप-
 रिपिञ्चन्प्रतिपर्येति । ५ ।

निधायैव कुम्भमपरिपिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु द्वादित्यकुम्भमित्यर्थः । नन्वेव-
 मसंभवादेवापरिपेकमिद्धेरनर्थकः प्रतिषेधः । सत्यमनर्थकः । तथापि
 लौकिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यलमतिनिर्वन्धेन ॥

हविःक्षेपान्संशोभ्याय* पिण्डान्क्षत्वा तिसृषु सन्निधु

* Thus all MSS., instead of संशोभ्याय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतन्ने
ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

इवि. शेषान् सर्वमन्देडापले द्वौ इतरया चीन् ॥ संश्राम्नाय संश्रोतृभ्यो
ममतिमर्दने द्रष्टव्यः । रत्नयोरविशेषः । नलोपश्चाब्दम् । संश्रुद्येति
भावत् ॥

चीन्परान्पितृमन्त्राचष्टे । पष्ठं प्रथमे पिण्डे । पञ्चमं
द्वितीये । चतुर्थं तृतीये । ७ ।

प्रपितामहापरागपि चीन्पितृमन्त्रातिलोभ्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे
पित्रादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नानामन्त्रकीर्त-
नशङ्कतीति यचनात् । तद्यथा एतन्ने तत इह विष्णो ये च त्वाम-
न्वित्यादि । केचित्तु परान्पितृमन्त्रं प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य
पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचष्टे ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रितिलेपं निमृज्याच पितरो यथा-
भागं मन्दध्वमित्युक्तीदञ्चो निष्क्रम्य सुतं दशं त्वा वय-
मित्यैन्द्राचाहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा । ८ ।

रितिलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्याच पितर इत्याह यजमानः ।
तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम् ॥

आ तमितोरुपस्यायाश्चन्द्रनीमदन्त हीति पङ्क्त्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । ९ ।

यावदनुच्छसन्तस्मान्मन्ति तावदैन्द्रा ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यासेनाहवनीय-
मुपस्थाय ततो गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति । १० ।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

अचैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति । ११ ।

मन्यावघ्राणवेदिपरिषेचने अच वा क्रियेते ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः । १२ ।

प्राणिचेडायजमानभागा अण्वघ्रेणैव भक्ष्याः न केवलं मन्य इति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः । १३ ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति । १४ ।

पुनः परिश्रितमेति ॥

विस्तस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वन्ते ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचः । १५ ।

येषां पूर्वं विपर्यामः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि । १६ ।

परिश्रयणानि त्वपनयन्त्येव । ततो ऽन्वाहार्यं दत्त्वा ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इति प्रतिपद्यते ॥

श्रौपश्रुतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । १७ ।

द्यास्यातो ऽयमश्रुते ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते । १८ ।

सूक्तवाकप्रैषप्रभृत्या तत्समाप्तेर्निवीतानि कण्ठाबलमितानि कुर्वन्ति ।
ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात् ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति । १९ ।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पद्यात् । सुचौ च स्त्र्यो
षादधित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्ठात्पिष्टलेपफली-
करणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानङ्गत्वात्तेषाम् ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति । २० ।

समिष्टयजुरभावे ऽपि अर्चिः प्रक्षिप्यते कालोपलक्षणत्वात्तस्य ॥

सर्वमन्यत्क्रियते । २१ ।

अतो ऽन्यत्सर्वं प्राक्षणात्पर्वणानां क्रियते । तत्र भर्जनकपालविमोक्षे
यद्वर्मे कपालं तदपि मते इत्युक्तम् ॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः । २२ ।

गतः ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्या-
मात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान् । १ ।

व्याख्यातो ऽयं करणपाचविधौ ॥

यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कमकरमिति निरुष्य-
माणेषु यजमानो जपति । २ ।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति । ३ ।

सर्वमेवेषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति । तत्र यावन्तः पुरोडाशमंगोगिनः
पदार्था होमाय तावन्त एव क्रियन्ते । यथा विहृत्याग्नीन्परिस्तर-
णानाहत्य वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य पुरोडाशार्थानि
पात्राणि सुवाज्यमाल्यौ च प्रधुज्य पवित्रे कृत्वा पात्राणि संनृग्य
प्रोक्षन्निर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रवति । ४ ।

गतः ॥

तानभिघार्यान्भिघार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां
शर्मासीति भूते समावपति । ५ ।

आप्यलेपं निनीयाञ्चं निरुष्य पुरोडाशानुदास्यामंकृतायां वेद्यामासा-
दयति । ततो भूते विपति । धान्याद्यावपनार्थस्तरणपुञ्जो भूतम् ॥

भूतयोर्मूतेषु वा । ६ ।

गतः ॥

कोशपिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् । ७ ।

वस्त्रादिनिधानार्थं वेत्रादिमयः पेटकादिः कोशः । तस्यापिधाने
वामसेष्य हरन्ति ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाम्नेरे-
कोल्लुकं धूपायञ्जरति । ८ ।

एकं अद्वितीयमुल्लुकमेकोल्लुकं मन्त्रवर्णान् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर
एकं पुरोडाशमुपवपति । ९ ।

सर्वे गच्छन्त्युत्तिजोऽमात्याश्च । आखुभिरवटादुम्कीर्णः पांसवः
आखूत्करः ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १० ।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्वेष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम,
निर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ११ ।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-
खुस्ते रुद्र पशुरिति ॥

चतुष्पथ एकोल्लुकमुपसमाधाय संपरिस्तोर्यं सर्वेषां
पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्त-
मेना वा पलाशपर्णेन जुहोति । १२ ।

इति मतदम्नौ कपिडका ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुपस्व
स्वाहेति भेषजं गव द्रव्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिपि-
प्वति । अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति । १ ।

गताः ॥

त्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति
। २ ।

परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च ॥

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनादितो मुक्षीयं मा पतेरिति यजमानस्य पति-
कामा परीयात् । ३ ।

यदि स्वाद्यजमानस्य कन्या पतिकामा सायनेन मन्त्रेण परीयात् ।
यस्य कस्य च पतिकामा स्वादित्येकं यजमानस्येत्यपरमिति तु
भारद्वाजः ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य त्यम्बकं यजामह
इति यजमानस्याञ्जलौ समोष्य भग स्य भगस्य वो
लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावपेयुः । ४ ।

सर्वे ते पर्येतारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे
उत्तुक्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोष्य
भग म्येति पुनः स्वस्वमपादत्ते । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥

*पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संन-
मयत्यः । ५ ।

या सा यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्याद्याञ्जलावेवमेव त्रिः
समावपेयुः । समावपनमन्त्रं तु सापि पूर्वमसंनमय्य वदन्तीत्यर्थः ।
संनमयत्यः संनमय्येत्यर्थः ॥ भारद्वाजस्याह पतिकामाया अपि नमा-
वपेयुरिति ॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके । ६ ।

प्रथमपर्यायवदुत्तरयोरपि पर्याययोः परिगमनस्यायमुभयव द्विकल्पः ॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा । ७ ।

यदापि कोशापिधानेनाहतास्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्दृष्टेषु
वा । ८ ।

आसजति मूते स्थापयति । यदा हे वृक्षणि वा सूतानि तदापि
वृक्षवासजति । अतीहीति मन्त्रान्तः ॥

अपि वा मूतयोः समोष्य विवर्धं कृत्वा शुष्कीं स्थायौ
वल्लीकवपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः क्षन्ति-
वासेमिति त्रिरवताम्यन्ति । ९ ।

* The interpretation of the commentator would require पतिकामायाश्चैवं written as one word, but his interpretation is ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girl who long for a husband put down (their cakes) in the same way modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'I behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc

दयोरेव मृतयोः चिह्ना ते च विवधस्तन्विते कृत्वा विवधेनैव स्यान्तौ
वल्कीकवपायां वा मन्त्रेणावदधाति । विवधो नाम स्तन्ववाघ्नः
साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभाण्डानि वहन्ति । ततः सर्वे
ऽवततधन्नेत्यावर्तयन्तस्त्वावविहृच्छासास्तिष्ठन्ति यावत्ताम्यन्ति । एवं
त्रिः कुर्वन्ति ॥

अपः परियिच्याप्रतोक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधियीम-
हीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिपमित्यु-
पतिष्ठन्ते । १० ।

अपः परियिष्य परितो मृतमवस्तावयित्वा । व्याख्यातः शिवः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति । १ ।

तेष्वेवाग्निध्यादित्यं निर्वपति । पूर्ववदित्यग्न्याधेयादित्यवत् समदध
सामिधेन्यद्यतुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः । वरस्तु नेष्यते
दक्षिणान्तरवक्षणात् । तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । २ ।

गतः ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा । ३ ।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्वृष्कामो बार्ह-
स्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं
प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एताभ्यादित्यस्य कास्यान्यनुनिर्वाप्यानि कामानुमारेण कर्तव्यानि ।
किमेतानि कामवज्रत्वे समुचीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां इतिषां यमिच्छेत्तदेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते कास्यान्तदनुनिर्वाप्याहान् ॥

अथ पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं
वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथि-
व्यास्त्वचि निवर्तयत्योपधीः । अग्निरीशान ओजसा
वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥
अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

वास्यातो ऽयं वरुणप्रपासेषु ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

द्वि पञ्चमः पटलः ॥

ततो द्यहे त्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा
मासेषु शुनासीरीयेण यजते । १ ।

ततः साकसेधकालान् । पर्वण आरभ्य द्वाद्यादिष्वतीतेषु पूर्ववच्चतु-
र्ध्वेन वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते । शुनासीरदेवतामंभ्याच्छु-
नासीरीयं पर्व ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । २ ।

परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतिकाले सिद्धे ऽपि कैचित्कल्पकारैर्महाहवि-
कल्पातिदेशान्तन्निरासार्थं वचनम् । सायंदोषभावात्तु सद्यस्काल-
तामयसोच्छ्रन्ति ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्च संचराणि निरुष्येन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमित्राय
शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यपयः सौर्यमेककपालमिति
पञ्च निर्वपति ॥

वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः । ४ ।

तत्र शाखामाहत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थत्वात् ॥

अथैकेषाम् । पञ्च संचराणि निरुष्य वायव्या यवागूः
प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः ॥
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुत नो हविः । जुपतां
प्रति मेधिरः ॥ प्र हव्यानि एतवन्धस्मै हर्यश्वाय भरता

सजोपाः । इन्द्रतुभिर्ब्रह्मणा वायुधानः शुनासीरी
हविरिदं जुपस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये ॥
सौर्य एककपाल इति । ५ ।

अथवा पञ्च संचराणि निरुप्य वायव्या यवागूः । तस्याश्चरुवत्कल्पः ।
वायव्या प्रतिधुवा । प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पयोः समाख्यायते । तथा
च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमाचक्ष्य वाद इति । तदगृह्यं च
भवति । प्रतिधुवा प्रातःसक्ने गृह्येन माघ्यंदिन इति सिङ्गात् एतदक्षौ
गृह्यं कुरुतेति सिङ्गाच्च ॥ तच्च पञ्चसंचरानन्तरं दुग्धमात्रं लौकिकं
पयो गृहीत्वा निधेयम् । आसादनप्रभृतिस्तु सांनाय्यधर्मात्कथ्यते ।
तथा च कात्यायनः वायव्यं पयो लौकिकं प्रतिधुक्नुतेरिति । अपण-
वर्जं सर्वं ऽपि संस्काराः सांनाय्यवदित्यन्ये ॥ तत इन्द्राय शुनासीराय
द्वादशकपालः । ततः सौर्यं एककपाल इत्यष्टौ हवैरपि ॥

नव प्रयाजानूयाजाः । ६ ।

उत्तरविक्रणार्थे ऽनुवादः ॥

पञ्चप्रयाजं त्वनूयाजमित्येके । ७ ।

प्रकृतिवदेवोभयमित्यर्थः ॥

संसर्पो ऽस्यं हस्यत्याय त्वेति मासनामैककपालमभि-
जुहोति । ८ ।

मासनाद्येत्येकवचनात् एकैवाहुतिः । भारद्वाजस्तथाह मासनामभि-
जुहोति संसर्पोय स्वाहा हस्यत्याय त्वा स्वाहेति ॥

द्वादशगवं सीरं दक्षिणा । ९ ।

यद्वादशभिर्वल्लीवर्द्धयुक्तं छपति तद्वादशगवं सीरम् ॥

पञ्चोगं वा । १० ।

पञ्चभिर्व्योगो यस्य सीरस्य तत्पञ्चोगम् । तस्य चोभयस्योत्तानस्वेति प्रतिग्रहः ॥

उष्टारावित्येकेषाम् । ११ ।

उष्टारः प्राप्तङ्गवाहीवाहः ॥

उष्टारं वा । १२ ।

ददातीत्यथाहारः सामर्थ्यात् ॥

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् । १३ ।

ददातीत्येव शेषः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याग्निःपु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ॥ अत्र पौर्णमास्ये-
ष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः ॥

तेनाभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः ॥ प्रजामनु प्रजा-
यसे तदु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्धमासा ऋतवः
परिवत्सराः ॥ येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यवर्तयन् ।
तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे ॥ अग्निस्तिग्मे-
नेति समानम् । १ ।

पौर्णमास्येष्टेति ॥ द्वादशदार्धमवाचिवर्तते ॥

चातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन यशुना वा यजते । २ ।

सोमो ऽग्निष्टोमसंन्यः पशुश्च निरुद्धपशुः विकारे प्रमाणसंभवात् ।
तौ च नित्ययोरर्थे बाधयतः चातुर्मास्याद्वत्वात् । कात्यायनश्रीधा-
यनाभ्यामपेष्टिरयुक्ता । कात्यायनस्तावत् सोमेन पशुनेष्टा वा
यजेतेति । श्रीधायनश्च पशुसोमायुक्ताश्च सवनेष्टा यजेतेत्योपमन्वा-
इति । केचं सवनेष्टिर्नाम । सवनदेवतानामिष्टिः सवनेष्टिः सवनस्या-
भापन्नेति वा । सव्योक्तं सूचकता तुरारयणे संवत्सरं सवनविधा
इष्टीर्जिर्दपन्ति आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो
द्वादशकपालश्चरित्येक इति । तास्त्वथ समानतया दय्यन्ते सवनेष्टो-
त्येकवचनात् । तथापि तद्वाक्यलाघनः तुरारयणमग्निरेन्द्रे विश्वे देवा
इति पृथगिष्टयो ऽनुसवनमहरहरेका वा चिह्नविरिति ॥ तथानुयष्टा-
न्तरमयथ भारदाज्येनोक्तं आ वरुणप्रधासानां कालाद्देशदेवस्य कालो
नातीयादा वाकमेधानां कालाद्वरुणप्रधासानां कालो नातीयादा
शुनामीरीयस्य कालात्वाकमेधानां कालो नातीयादिति । कालानि-
क्रमेणापदि यजेतेति ॥

फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते । ३ ।

यदि सोमेन यज्यते तदा अत्र आगामिन्याः फाल्गुन्याः परस्ताद्वाव्युह-
यपर्यायः शुक्लपक्षश्च दीक्षित्वानन्तरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्या-
मुपक्रमापवर्गो । प्रदर्शनार्थं चैतत् । यदा चैत्रामुपक्रम्य पुनश्चैत्र्या-
मपवर्गः । तथा चैत्र्या उद्दृष्टे सोमः ॥ यदा ज्येष्ठादौ शुभासीरीयं
तदापि फाल्गुन्या उद्दृष्ट एव सोमः मुख्यस्यैव सोमकालस्यानति-
क्रमणीयत्वात् । पशुना यज्यमाणस्य शुभासीरीयादनन्तरे पर्वणि
यागः ॥

तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् । ४ ।

तत उद्दृष्टादुत्तरा या फाल्गुनी सा तं सोमेनानियवन्तं नातिगच्छेत् ।
ततः पूर्वस्मिन्नेव वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य । ५ ।

इत्ययं पशुसोमान्तः प्रयोगश्चातुर्मास्यानि सप्तत्यलोत्सृजतः । यस्तु
पञ्चसांवसरिकादिकल्पेन तान्येव पुनरारभते तस्य विधिर्विद्वत्त
इत्यर्थः ॥

अथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुभा-
सीरीयेणेष्टा । ६ ।

इत्येकविंशी कण्डिका ।

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते । १ ।

शाकसेधेभ्यः परं चतुर्थं मासेषु फाल्गुन्यां वैश्यां वा यक्षुःशमीरीयस्य
प्रायणं तेन तस्याः पूर्वचतुर्दश्यामिष्ट्वा पञ्चदश्यां पुनर्वैश्वदेवमारभते ।
ततः पञ्चमावस्थारिकाशन्ते सोमः पशुर्वा । यदा तु द्वादशौ शुक्ला
सौरीयं तदामामर्थ्याचतुर्दश्यां शुक्लासौरीयेणेतन्म भवति ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तो भूयिष्ठं गो-
पयः स्यात् । २ ।

पशुकाम एतेन वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्रादुडादौ प्रभृतचीना यजमानस्य
गावः संपद्यन्ते तस्मिन्नेव काले यजेत । न यवन्तमित्यम इत्यर्थः ।
वरुणप्रघासादयस्तु न भवन्ति एवकारात् । न चादौ पशुहोत्रवैश्वाम-
रपार्जन्ये भवतः । न च सोमः पशुर्वान्ते असुदायप्रयुक्तत्वान्तेयाम् ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत । ३ ।

अथ तु वसन्त एव कालः ॥

अथैकेयाम् । वैश्वदेवेनेतरेयां पर्वणां स्थाने पशुकामो
यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्य-
जेत । ४ ।

स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघासादीनामपि स्थाने वैश्वदेवमेवाभ्यसेत्
आ गोमहम्मप्राप्तेः । पूर्वे तु सहस्रे वरुणप्रघासादिभिः स्वेस्वे काले
यजेत न पुनर्वैश्वदेवमभ्यसेत् । तत्र यद्यपि शाकसेधानां शुक्लासौ-
रीयस्य वा काले महम्मप्राप्तिसुदाय्यावरुणप्रघासकालं द्विणीमासित्वा

ततः क्रमशः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकालैरिष्टापवर्जयेत् अष्टते पूर्वस्मि-
न्पर्वणुत्तरपर्वारम्भासिद्धेः स्वकाचापेक्षत्वाच्च पूर्वस्य । पञ्चहोत्रादय-
श्चाग्निन्कल्पे भवन्ति सर्वपवर्गित्वात् ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ध्म उदके यजेत । ५ ।

वर्धेभवं वर्ध्मम् । वर्ध्मे यजेतेति को ऽर्थस्तमाह ॥

वर्ध्मुदकमन्ववसाय तत उदकार्यान्कुरुते । ६ ।

यत्र वर्धसपन्नसलिलसोपाधारस्तत्र गत्वा यजेत यजंश्च यावानुदका-
र्थस्तत्तत्र तत एवोदकात्कुर्यादित्यर्थः ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽन्नाद्यकामो वा यजेत । ७ ।

एतेनैव शुनासीरीयेण ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे । ८ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्विथादौ या मासमंख्या सा पर्वभिरेव भवति ।
चाद्रमसा एव मासाः संख्येयाः न सौराः मासना वेत्युक्तं भवति ।
ततश्चतुर्षु मासेष्विति को ऽर्थः । अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि
यजेतेति । तथा चाद्रमसायनः पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति ॥

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः । ९ ।

अथैतेषामेव चातुर्मास्यानामावृत्त्या पञ्चसंवत्सरकावृत्ता विकल्प्यते ।
तत्र च क्रियाभूयस्त्वान्फलभूयस्त्वं मन्नाद्यम् ॥

चीनृतृन्संवत्सरानिष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ परा-
विष्ट्वा विरमति । १० ।

पुनराद्यभमाणसारभप्रकारः प्रागेवोक्तः । तथा क्षारभ्याविष्टतांस्त्री-
न्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्थमासभमतो न पूर्ववत्फाल्गुन्याश्चतुर्दशां शुक्ला-
शीरीषेष्टेष्टा पञ्चदश्यां वैशदेवेन यजते किं तु फाल्गुन्यां शुक्लाशी-
रीषेष्टेष्टा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैशदेवेन यजते । ततः पूर्ववत्प-
रावपि संवत्सराविष्टान्ते चोनेन पशुना चेष्टा विरमति । मासं न
यजत इति मासं जह्यान् नार्यं मासगणनायामन्तर्भाव्य इत्यर्थः ।
तस्मिन्नन्तराद्ये प्रतान्यपि न भवन्तीत्यन्ये ॥

चैव्यां तूपक्रम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा चीन्यरानिष्ट्वा
विरमति । ११ ।

यदा चैव्यामुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्ट्वा मासत्याग इति विधेयः ॥

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । १२ ।

थास्यास्याम इति शेषः ॥

एतान्येव द्विः । १३ ।

अभ्यस्येदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्रयुक्तस्य पुनःप्रयोगो अभाषः ।
तस्यैव द्विःपुनःप्रयोगो द्विरभाषः । यथा वक्ष्यति तामिच्छिरभ्यस्ता-
भिरंसौ चतुरावस्ताभिः श्रोणी इति । तदसमर्थः । एतान्येव प्रयुक्तानि
पञ्चषांवत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येत् एवं पञ्चदशवार्षिकाणि संपद्यन्
इति ॥

चिरपरिमितं वाग्यस्येत् । १४ ।

विंशतिवार्षिकाण्यपि लभ्यन्त इति भावः । दशवार्षिकता तु न सिध्यति अवचनात् ॥ अथ पञ्चसांवत्सरिकाभ्यासे एव किं प्रमाणम् । तदर्थयति ॥

विज्ञायते च स त्रिषुचिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनो ऽभ्यासः । १५ ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि । यत्तेषां प्रयोगविधौ त्रिषु संवत्सरेष्विति वक्तव्ये त्रिषुचिष्विति वीष्ठा लता तद्वचनको ऽभ्यास-
स्तप्रमाणक इत्यर्थः । केचित्तभ्यासप्रमाणभृताया वीष्ठाया द्विती-
यादिप्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यासेनाच दशवार्षिकतां चिरभ्यासेन
पञ्चदशवार्षिकतां चोक्तामिच्छन्ति । सर्वथापि तावत्पञ्चसांवत्सरिकेभ्यो
ऽर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च
नाभ्यावर्तते । १६ ।

पञ्चसांवत्सरिकेषु तद्विद्वद्भिषु च इत्यमेतत्प्रतिपर्यायं नावर्तते ।
किमित्यारम्भाथं सदेतद्वयं नावर्तते । अत आह ॥

एकोपक्रमत्वात् । १७ ।

यावतो ऽभ्यासानिच्छन्ति तावतामेक एवारम्भः न तु प्रतिपर्यायं
भिद्यते । तत्कुतो ऽनयोरवृत्तिः । तदेतद्वृत्तान्तेन दृढयति ॥

यथान्वारमणीया यथान्वारमणीया । १८ ।

अथारमणीयपर्यावर्ज्यजीवप्रयुक्तयोरप्येक एवारम्भ इत्यारम्भार्थान्वार-
मणीया सहदेवादी प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्तते । तद्देवाचै-
तद्वयमिति ॥

इति द्वाविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रतौ सूत्रदीपिकायां षष्ठ-
पटलः ।

इत्यष्टमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

उक्तानि चोमादर्वाह्नि नित्यानि कर्माणि यानीह ध्विर्दशप्रकृती-
न्यचिह्नुराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते ॥

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते । १ ।

श्रुतिलक्षणं यस्य तच्छ्रुतिलक्षणम् । दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्त-
मित्याख्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म । तस्य च पुरुषप्रमा-
दादिप्रभवो दोषोऽपराधः । स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्य-
मिति यावत् । तदथमर्थः । कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चि-
त्तमुपदिशत इति ॥ ननु सर्वस्याप्युक्तवक्ष्यमाणस्य श्रुतिलक्षणस्य येन
विशेषेणोक्तं श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति । सत्यम् । उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो
नास्ति विशेषः । तथापि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः कलत्राणां
विशेषमनेन दर्शयित्वादर्शविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ
स्रुतिलक्षणमेव प्रायश्चित्तम् । कर्मापराधे तु साक्षाच्छ्रुतिलक्षणमिति ।
अथवा यत्पुरुषापराधप्रायश्चित्तं स्रुतिलक्षणं तद्धर्मेषु विधायिष्यते ।
कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिलक्षणत्वाद्विधीयत इत्यर्थः ॥

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युची-
येरन्नर्थान्तरत्वात् । २ ।

यत्रैकस्मिन्निमित्ते ऽनेकानि प्रायश्चित्तान्यादायन्ते यथा दर्शपूर्णमा-

सातिपत्तो पाचित्तो वीशानरौ चेत्यादि तानि तत्र समुच्यमाने न
 तु विकल्पन्ते । कुतः । अर्थान्तरत्वात् प्रयोजनान्वत्वात् ॥ श्रीधिवव-
 देकाद्यानि विकल्पन्ते न तु श्रीघ्राज्यादिवह्नितार्थानि । ननु
 दोषनिर्घातमेवार्थं ब्रूयति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति स पैक
 एव सर्वेषामैकार्थ्यादिकल्प एव ब्रूमते । अत्र वदामः स्मितमिदं
 तावद्वायुविदां यन्निमित्ते कर्माङ्गानि प्रायश्चित्तानीति ॥ तत्र पैक-
 निमित्ते ऽनेकेषामुपदेशात् तेषां सामीप्यां तुल्यपदेकप्रयोगविधि-
 परिप्राहोऽपि निर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन श्रीधिववादिपदेकैकस्य तस्या-
 धनसामर्थ्ये प्रमाणाभावाच्च पानलेपविरेकैस्त्रि पामानमपग्निर-
 वान्तरकार्यभेदेन समुचितैरेव सर्वेर्दोषो विहङ्ग्यत इति गम्यते ।
 तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुच्यमान इति ॥ स्यान्नातं वाक्यतत्त्वेषामेकै-
 कस्य नैरपेक्ष्यावगमाच्च समुच्यमिद्विरिति । तदपि मन्दं अथेन
 धाति दौषिकया चातीत्यादिवत्समाध्यान्नैरपेक्ष्येषापि तदुपपत्तेः
 इतरथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्या क्रीणातीत्यत्र
 कपट्प्रकारमपि समुच्यमिद्विद्वत् । तस्मान्न काचित्समुच्यमानुप-
 पत्तिः ॥ यानि तु शाखान्तरीयत्वेनापन्यस्यानि सूचकता तत्र विकल्प
 एव यथा देवां जन्ममन्यश्च इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्य-
 विशेषभावेनापदेशस्तत्र पुनर्वाच एव सामान्यस्य यथा अस्मान्दौ-
 रिति सूत्राभिमतत्वात् यदस्य दुग्धमित्याभिमतत्वेनेत्यादि ॥ समु-
 च्यमानां कामं प्रायश्चित्तानि । तान्येव तावद्वाय्वायन्तामिमानि
 नामामूनीति ॥ तत्राह ॥

अथो होम इज्या च । ३ ।

चः प्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्तणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । चित्त-
योदाहरणं तु तेषां प्राधान्यख्यापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ सन्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुचीयन्तां च अर्थान्यस्यात् ।
कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह

‘दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति । ४ ।

दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति
कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति
चेत् एतस्मिन्वैगुण्ये एतत्कर्मव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्दे-
गुण्यपरिहारार्थमेव तदवशीयत इति भावः । अस्तेषां दोषनिर्घातः
फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि
उत अपरकाले* कर्मणि आहोऽस्तिदिक्षादेः पर्वोद्यपेक्षत्वात्स कालः
प्रतीक्षणीय इति । तत्राह

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि । ५ ।

क्षतादिचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युः
नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्युत्तुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं
व्याख्यातम् ॥

निर्हृते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म । ६ ।

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यद्-

* Corrected; the MSS read अपरकाले or प्रकाले

एकतमयथाकृतं वा सक्तते प्रायश्चित्ते अङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतैद्युक्तं कृतमिति ॥ तत्राङ्गमपयक्ते* कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यमस्कारभु परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमपयक्तकार्त्तं न क्रियते अकाले कृतव्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि शास्त्रात्वात् । तेनार्वाक् परपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्तादृशयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्यं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्हतदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि मन्त्रप्रवेधात्पादेन खञ्जः समुत्थानशक्तोऽपि यन्यानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणो उपार्थकत्वात्पुनःप्रयोगेण भवितव्यम् । अत आद्य

तस्य नावचनात्पुनःप्रयोगः । ७ ।

तस्य सङ्गप्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनःप्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् यथा अन्यां दुग्ध्वापुनर्हीतव्यं । अथान्यामिष्टिमनुस्त्वर्णा तश्चीतेत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते श्रवणशक्तौ वा जानीयात् । नो खल्वन्यो रूपविशेषान्पश्यति । तस्मादस्य शास्त्रमेव पुनःप्रयोगं शास्त्रि कामं तच्च प्रयोक्ष्यते प्रत्येक्ष्यते च तस्य पङ्क्तौस्त्रि कार्याशक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति फलस्यैव पुनःप्रयोगः । प्रत्येक्ष्यते तु तच्च प्रयुक्तस्यैव कर्मणश्चिकित्सितपटलस्यैव चतुष्टयः कार्यशक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

* Corrected; the MSS. read अपयते or अपयते. † Vide ante.

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ८ ।

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविप्रवाद्यावशकनिमित्तवशात्सुगृहः प्रयास्यन्स्यात्
तदा तुभ्यमित्यनयाहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याग्रायः ॥

पृथगरणीषग्नीन्समारोप्य प्रयाति । ९ ।

अरणिवचनास्नातानि समारोप्याः ॥

यच्च वसेत्तदेतामिष्टिं संस्थापयेत् । १० ।

यच्च वासति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा कृताभ्यात्प्रकन्येष्टिः संस्थाप्या ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयो ऽनुगच्छेदन्वग्निरूपसामग्र-
मह्यदित्यन्त्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अग्निं देवधीतये
हविष्मां आविवासति । तस्मै पावकं मृडय स्वाहेति
पूर्णं सुव सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं
जुहुयात् । ११ ।

सर्वप्रायश्चित्तमिति पूर्णसुवस्यैव प्रशंसार्थो वादः । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयात् यद्यप्याहुता भवति ॥

जपेदित्येके । १२ ।

वैष्णवीमिति शेषः आनन्तर्यात् ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् । १३ ।

यजमान इति शेषः प्रतोषायनीयमिति वचनात् अतं चरिषामीति
च मन्त्रलिङ्गात् संततिर्वा एषा यज्ञस्येत्यादिना विच्छिन्नप्रतमंताना-
र्थत्वसूचनाच्च । प्रतोषायनीयमिति स्वस्य यद्वतोषायनार्थं यजुस्तज्ज-
मेदित्यर्थः ॥

यः कथनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत । १४ ।

तंतमनुगतं योजित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि
तत्रतत्रैवेत्यपरे । यथा दक्षिणादनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याह भार-
द्वाजः श्रुत्वाहार्यपक्षे जुहुयादित्याग्निरथः आहवनीय इत्यासेखन
इति । केचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति
तस्य गार्हपत्यानुप्रवेशान्मन्यनमेव सर्वमेति । तदयुक्तं अविज्ञेयात्
उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु वा
तदनुप्रवेशः तदा तमजस्रो ऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुद्यते योनि-
र्सादेरनुप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेयात् । वाच्यो वा विज्ञेयः तन्मात्रप्र-
थनविधिष्वविशिष्टमेव प्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥

मन्योर्गार्हपत्यम् । १५ ।

गार्हपत्यमनुगतं मन्यवेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् ।
तथाहवनीयस्यापि गार्हपत्यतःसापवस्य मन्यनमेव न प्रणयनं यथो-
ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्प्रशुभमयोः ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः । १६ ।

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्भावसंशयोरपि यः कश्च-

नानुगच्छेदिति सामान्योपक्रमात् अन्यथा तत्स्थानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्राय-मित्यपरे ॥ तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहोत्रिकादि प्रायश्चित्तान्तरं बाधते विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावनुगतावित्य-नेन तु सर्वो विधिर्वाच्यते विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वे ऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयो ऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगता-वभिनिष्ठाकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विशिष्टो-भयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदा शम्यापरास्तात्परि वाज-पतिः कषिरग्निरिति चिः प्रदक्षिणं परिक्लम्य तं संभरे-दिदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनिव इति । १७ ।

अन्वाहिताधिकारश्रद्धाविद्वन्धर्ममाहिताग्निग्रहणम् । यावन्ति देशे शम्या परास्ता घतति ततो ऽर्वाग्न्यग्निः कश्चिदपक्षायेत् आयतनादपग-च्छेत् तदा तमेव चिः परीत्य संभरेत् पुनरायतने निक्षिपेत् ॥ छत्त्रान्यपक्षाण एव चार्थं विधिः यद्योक्तं बाह्व्याद्यलायनयोः आह-वनीयमवदीयमानमर्वाक् शम्यापरासादिति । अग्न्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देदित्यादि विध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

परःशब्दः परोगोष्ठ इत्यत्रैव व्याख्यातः । अस्यापरामात्परतरमप-
गच्छेद्यत्र सो ऽग्निस्तत्रेतरानपि प्रत्यवान्नीत्वा तदनुगुणावित्य-
तदहस्तत्र वसेदित्यर्थः ॥

तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । १९ ।

तत् तत्र ॥

पथो ऽन्तिकादर्हिराहरेत् । २० ।

पथः समीपे ये दर्भास्ततो बर्हिराहरेत् ॥

अनङ्गान्दक्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

यदा त्विमिष्टिस्तन्मध्ये पतिता तद्येव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥

ततः श्वोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति । २२ ।

तत्रः श्वोभूते यतो देशात्पूर्वं गतस्तत्र प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्वसा
गप्रत्यवसाने न भवतो यत्राहर्दक्षिः स्यात् ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने
वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । २३ ।

यदा सर्वगन्तीनां वत्साः सर्वमेव पथः पिवेयुः न तु हविषे पर्याप्त-
भवन्निष्ठुः तदा यवागूं निर्वपेत् । यद्यपि शानाथस्यानापत्तेस्तद्धर्मिका
यवागूस्तथाप्येवधिगुणत्वान्निर्वापादयः अपणान्ता धर्माश्चैवत्कार्याः
ये हविर्निध्यत्यर्था भवन्ति । शानाथे विरितास्त्वर्थसोपान्निवृत्ताः
न ग्राह्यात् । श्वतो ऽधार्थवत्त्वात्क्रियन्ते । उदासनादारभ्य शाना-

यथीर्यतरस्यानापवा ततरधर्मा भवति पृथक्प्रदाना च नानादेवत-
त्वात् ॥ यदा त्वभयोरपि दोहयोः पथो धीतं* स्यात् तदा सहप्रदानं
यवाग्वोरेकदेवतत्वात् । आह च भारद्वाजः समानदेवतेषु समव-
दाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । २४ ।

संस्थाप्येष्टिं तदहरेषोपवसथं कृत्वा पौतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः ।
नाग्नेयस्याहन्तिः नागदोषाद्यभावतः उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाक-
ृत्येति सिद्धाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टमेति द्रष्टव्यम् ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्क्षतीन्द्राय व्रीहीन्निरु-
प्योपवसेत् । २५ ।

आर्तिः नागदोषोपहारादितः । इन्द्रगृहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनायै
प्रातर्दोहेनास्य समवदाय प्रचरेदित्यविशेषवचनात् अन्यथा महेन्द्र-
याजिनस्तत्र याज्यानुवाक्यादिविरोधान् । तथा ऐन्द्रं वा माहन्त्रं
वा पुरोडाशं तस्य स्यान् इत्येव बह्वृचाः । व्रीहिषहणाद्यवा निव-
र्तन्ते ॥ यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरूप्य
व्रीहीनुपवसेत् । यदा तु श्रुतदा त्वन्तरमेव निरूप्य नोपवासः ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् । २६ ।

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् । न तु सांनाय्यप्रतिनिधित्वेन
पुरोडाशः प्रवृत्त इति सोऽपि पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । २७ ।

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात् तस्य म्याने निरुपैर्वाहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः । स चैकादशकपालो द्वादशकपालो वा ऐन्द्राग्रवि-
कारत्वात् । तस्य च प्रागुदासनात्पुरोडाशधर्माः परतः सानाथध-
र्माश्च पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । २८ ।

समवदाय सहावदाय ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् । २९

उपवासमाचार्यानिवर्तते ॥

साधंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् । ३० ।

गतः ॥ अथ ब्राह्मणे कस्यान्तरेषु शान्तरदोहार्तावुभयार्ता च पुन-
ज्योक्ता । सूचकारश्च तामुभयार्तावेव वक्ष्यति । तेनान्यतरार्ता
प्यते ॥ आश्वलायनस्त्वचानुग्रहमाह यथा अन्यतरादोषे आसिध्य
परेषुः पुरोडाशं वा तस्थान इति । बाह्वृचेऽपि साधंदोहार्ता-
प्यतोऽनुग्रहः यथा प्रातर्दुग्धं दधं कृत्वा तस्थान्यतरा भक्तिमा-
द्य तेन यजेतेति ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमार्त्तयोतामाग्नेयमष्टाकपालं
तर्कमेदैन्द्रं षष्ठशरावमेदन्म् । ३१ ।

अभयोः क्रमेण आर्ता क्रमेण पुरोडाशौ निरूप्य सहप्रचारः पूर्ववत् ॥
इदा पुनर्निरुप्ते अन्यतरार्त्यर्थे पुरोडाशे अन्यस्याप्यार्तिर्युगपदार्तिर्वा

तदाष्टाकपात्रपञ्चशरावी निर्वपेत् । तदस्य परिमाणमिदमेव मुक्त-
 हितः पञ्चशरावशब्दः । पञ्चशरावपरिमितं द्रव्यमभिधत्ते तत्र शरा-
 वेण निर्वपति त्रिंशद्विंशतिं दिक्षुष्वपि न द्वादशशरावं चम् निर्वपति
 द्वादश सन्त्येन तृष्णीमितराणीति निज्ञात् ॥ इन्द्रयज्ञमेषां प्रदर्श-
 नार्थं ऐन्द्रं वा माघेन्द्रं वेति समानमिति यद्वृषश्रुतेः । मांसायप्रति-
 निधित्वं च इविपोरत एव निज्ञात्सिद्धं पयो वा ओषधयः पयः पयः
 पयमैवाग्नौ पयो ज्वरुद्भू इति लिङ्गाच्च । तेन मांसायधर्मकतापि
 तयोः पूर्ववदेत वेदितव्या । कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याह प्रतिनिधिः
 प्रायश्चित्तं वा देवतायुतेरिति ॥ प्रायश्चित्तायंत्वे परतो ऽप्युद्दामना-
 दाग्नेयैन्द्राग्नधर्मता इविपोरिति विशेषः । यथायादीनां तु प्रतिनिधित्वं
 प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति मांसायधर्मतेव ययोगानुसंधेया ॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत । इन्द्रं पञ्चशरावेण । ३२ ।

देवतातद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरत्रिकल्पार्थः अनुवादः ॥

पञ्चशरावेण वोभे देवते यजेत । ३३ ।

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरूप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्टा तत इन्द्रं
 यजेत न तदाष्टाकपात्रं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः ॥ बाह्येणे ऐन्द्रं पञ्च-
 शरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति यागविधिरेवा-
 ग्नेरष्टाकपात्रस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव पञ्चशरावा-
 दग्नेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाग्ने-
 ययोः सह प्रदानमिष्यते विभवान् ॥

अथोत्तरसौ हविषे वत्सानपालत्योपवसेत् । ३४ ।

व्याख्यानः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

यस्य व्रत्ये ऽहन्पव्यनालभुका स्यात्तामपरुध्य यजेत । १ ।

व्रतार्हमहः प्रत्यमहः तद्यौपसय्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि
यदि पव्यार्तववशाद्गालभुका स्पर्धानर्हा स्यान्तदा तानपशय यजे-
तेव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः । अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा
शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्जत्यमहः तस्मिन्ननालभुका-
यामपि पव्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो-
दंशपूर्णमासौ अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रं त्रि-
त्यादि व्रत्ये ऽहनीति वचनाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तदनालभुकायां
क्रियते ॥ एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां क्रियायां प्रत्यवायः
प्रायश्चित्तं वा भव्येच मुख्यः कालस्तत्तदनालभुकायामपि क्रियते
जेतरदिति । तेन काम्येष्टयः परुषोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालभुका न
तस्मिन्क्रियन्ते । क्रियन्त एव तस्मिन्वदा प्रकान्ता भवन्ति प्रकान्तस्य
कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् । एतेनाभ्याधेयादेरपि प्रकान्तस्य तत्कार-
णापवर्गो व्याख्यातः ॥ सोमे तु प्रकान्ते ऽनालभुकायां नियमविशे-
षानाह कात्यायनः पव्यदक्षा दौक्षारूपाणि निधाय शिकतास्त्रा-
सीतोपसत्रवशात् तिष्ठेत्संधिवेलयोः वेदिभूमौपे मुत्यासु त्रिराचान्ते
गोमूत्रमिश्रेणोदकेन आपयित्वा परिधानादि करोति षान्निपातिकं
प्रजातायाश्च दशराचादूर्ध्वं स्नानादि न गर्भिणीं दौक्षयेदित्येके ऽयज्ञिया

गर्भा इति श्रुतेः नानूवन्ध्याप्रकरणादिति । प्रजातायां तु सत्यथ-
 शौचे जयमानस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः । बौधा-
 यनस्यावत् नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधी-
 यीतान्यत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्य इति । मनुनापुनः न वर्धयेद्घा-
 हानि प्रत्यूहेत्राग्निषु क्रियाः . न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्यो ऽप्यशु-
 चिर्भवेदिति । याज्ञवल्क्यो ऽप्याह वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
 श्रुतिचोदिता इति । तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जमिति
 गौतमः । आवालिस्थाह जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यत
 इति । एतेन जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भारद्वाजः कथं
 जातेष्टिरित्यूष्मं दधम्या इत्याग्नारय्यो जात एवर्त्तिजः कुर्युरित्यालेखन
 इति । बौधायनस्याह सह स्नाह बौधायन उत्थितायां निर्दग्धायां
 निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिरिति ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक्शुल्बं संनहनं स्तृणी-
 यात् । २ ।

योक्तुं तु स्वकाजं दक्षिणतः पाशमुदक्शुल्बं पश्चाद्देहेरन्तर्वेदि वा
 तृष्णीं निदध्यात् ॥

यदा चिराचीणा स्यादथैनामुपह्वयेतामूहम*सि सा
 त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्कं तावेहि संभवाच्च
 सह रेता दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्योपाय
 सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति । ३ ।

* Thus all MSS. and Tatt. Br 3. 7. 1. 9, instead of अमे-
 ष्वमहि (Atharva Veda 14. 2. 71), Āśval. Gṛhya S. 1. 7. 6)

यदेयमतिगतधिरात्रा घाता स्थातदैनामृतगमनार्थमुपहृयेत तत्र
कर्मण एव प्रायश्चित्तार्थं न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् । अर्धो वा
एतस्य यज्ञस्य मीयते यस्य ब्रह्मे ऽह्न्यव्यनालम्बुका भवतीति प्रकृत्य
तामिष्टोपहृयेत्युक्तार्थं एवैनामुपहृयते सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति
श्रुतेः ॥

यस्याग्निहोत्रं सांनाय्यं वा विध्यन्देतोदङ्परेत्य
बल्मीकवपामुद्धृत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्य-
यर्चा बल्मीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् । ४ ।

क्षयवशादुद्धृतस्याधःपतनं विध्यन्दनम् । श्याख्याता बल्मीकवपा ।
तामुद्धृत्य विष्टविलां कृत्वा तस्या बिले ऽवनीय पुनर्जुहुयादग्नि-
होत्रम् । अवलपनापेक्षया पुनःशब्दः आवर्तयेत् । दोषमेव विना
अन्यदागमयेत् उत्पादयेत् ॥

यदि कीटो ऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन
मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःप-
रिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्य-
मन्यदागमयेत् । ५ ।

कीटो ऽमेधसेवी किमिः । अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥

यस्याग्निहोत्रमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-
न्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः छटीरनिमि-

पाभिचष्टे सत्याय हव्यं दृतवज्जुहोतेति तत्कृत्वान्यां
दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ६ ।

पुनरग्निहोत्रयहणात्सानाये नायं विधिः । अववर्षेत् उपरि वर्षेत्प-
र्जन्यः । तत्कृत्वा तदवच्छृष्टं मैत्र्या जुहोत्यर्थः ॥ जुहुयान्मित्रो जना-
निति श्रुतेः । ततो ऽन्यां दुग्ध्वा होमः ॥ केचित्तु मित्रो जनानिति
पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं कृत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाप्यन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयादिति वचनात् दोहहोमयोरेवावृत्तिः । यत्तु पुरस्ता-
दोहस्योपरिष्ठाच्च कृत्वोपसर्गनस्य तत्त्वं स्यात् तत्तन्त्रमेव भवत्युभ-
योर्विभवात् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि
वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाच्च वेत्य वनस्पते देवानां
गुह्या नामानि । तच्च हव्यानि गामर्यात वानस्पत्ययर्चा
संमिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात् । ७ ।

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोत्तराहुतिस्तूष्णीमुभ-
यत्र । ततो होमावृत्तिः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्धो
न सर्वाहुतिस्तदा तत्राद्रियेत यथा च वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं
विप्रुलेव सेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च ॥ पूर्वाहुत्या
महोत्तराहुतिपतने ऽप्ययमेव विधिः तस्यापि फलतः स्कन्धत्वात्
तत्तुल्यन्यायत्वाच्च ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयो ऽनुगच्छे-
दग्निदारौ दारावग्निरिति वदन्ननन्तरे शकले हिरण्ये
वा जुहुयात् । ८ ।

यस्माद्दारावदायेदन्ततः सो ऽनन्तरः यजस्तः । तस्मिंस्तस्यै हिरण्ये
वा जुहुयात् उत्तराहुतिमित्यर्थः मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तथोक्तमे-
शकले हिरण्यं निधायेत्येव भारद्वाजः । वदन्निति वचनात् मन्त्रमध्ये
होमः स्वाहाकारस्त्वन्त एव भवति ॥ ततः शेषसमाप्तिः । तत्र
शुक्लप्रतिपन्नमुपसमिन्धनं चाहवनीयस्यासंभवान्निवर्तते । प्रतिपन्न-
निवर्तनेरेवेदोद्देशनमपि निवर्तनं भवति । परिसमूहनादेश्च निवृत्तिः
शकलहिरण्ययोर्ग्न्यप्रतिनिधित्वेन विधानात् । यस्याप्यत्रस्य आहवनी-
यस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्निहोचसमाप्तिः अविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देत्तं
सुवस्य बुध्रेनाभिनिदध्यान्मा तनो मा यज्ञस्तमन्मा
यजमानस्तमन्नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो
यत्र निषीदसि । अध्वर्यु मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसी-
रिति यदि पुरस्तात् । ब्रह्मार्थं मा हिंसीर्यजमानं मा
हिंसीरिति यदि दक्षिणतः । हेतारं मा हिंसीः पत्नीं
मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पश्चात् । आ-
ग्रोधं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
यद्युत्तरतः । ९ ।

बहिःपरिधीति देशोपलक्षणं यदि पुरस्तादिति लिङ्गात् ब्राह्मणे परि-
 थ्यग्रहणाच्च । तेनान्वाधानप्रसृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र
 तु त्वष्णीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव । बुधो मूलम् । अभिनिद-
 ध्यात् अभिपौडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुच्चीयते ॥

आहं यज्ञं दधे निर्वर्ततेरुपस्थानं देवेभ्यः परिददा-
 मीत्येनमादाय । १० ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सु-
 प्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वा जहाम गोपोषं
 नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ प्रहरति । १ ।

गतः ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । २ ।

त्वष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाभिजुञ्ज्यात् ॥

यदि कालसंनिकर्षे ऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रा-
 न्यं पश्येत्तत आहृत्य जुहुयात् । ३ ।

प्रवासादौ समाख्ये ऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय
 मथ्यमानो न जायेत तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने

निधाय विद्वत् जुहुयादित्यर्थः । तथा च बोधायनः अघारणोः
ममाह्वेपु मथित्वाग्नीन्विद्वत् जुहुयात् अपि वा लौकिकमाह्व
विद्वत्वाग्नीनन्तरारणिं निधाय जुहुयादिति । आश्वलायनेनापि अग्नि-
होचाय काले ऽग्नावजायमान इति वदता समाह्वद्विषयत्वमेवास्म
विधेः स्थापितम् । नह्यनुगतो ऽग्निरग्निहोचाय मय्यते . अपि तु
सर्वकर्मायै समाह्वद्वन्तु कदाचिदग्निहोचायैव मय्यते प्रवामादाविति
युक्तं तद्विषयत्वम् ॥ तथाजलाग्नेर्बहुषु समाह्वेपु च एवाग्निर्मथ्यमानो
न जायते न एवाह्वयः ॥ एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालाद-
यमेव विधिः । होमकालान्तिपत्तौ तु कालान्तिपत्तिविधिरेव मायं
विधिः ॥ अनुगतिविषये तु केवलगार्हपत्यानुगतानुभयानुगतौ च
मथ्यमानस्याजन्तानि यो विधिः स यस्य दोषावनुगतवित्त्यत्रैव दर्शितः ॥
अभ्यन्तु मतम् । मथ्यमान इत्यविशेषवचनादनुगतिविषये ऽपि समानो
ऽयं विधिः कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्दोमकालसंनिकर्षो
गृह्यते । तेनानुगतिविषये ऽपि होमकालासत्तौ यस्माद्वनीय इत्या-
दिविधिना मथ्यमानस्याजन्तानि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु
होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्तान्वेव भवन्तीति ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्येत् । ४ ।

आगमिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्तेत् अन्यथा पुनरनुकन्यः
प्रश्न्येत न ॥ तच्छ्रुतिविषये युक्तमिति भावः ॥

* यद्यन्यं न विन्देदजायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम् । ५ ।

अगादयो ऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् यथोक्तं ब्राह्मणे

तमग्निर्देवता अन्यसृज्यत गायत्रीकन्दो रथंतरसाम ब्राह्मणो मनुष्या-
णामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेत्यादि । तस्माद-
विकारो ऽग्निसिद्धानां मन्त्राणाम् । ततोद्भूतप्रपणप्रतितपनाद्यन्य-
भावात्निवर्तते । तथा अपणोद्भूतप्रपणभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये स्याप-
नमपि निवृत्तम् । पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयात् । ६ ।

अजश्रुतिमन्त्रि मांसं चौरादि वा किञ्चिन्नाश्रीयात् । कर्णे चेन्मांस-
सर्वजनमित्याश्रयायनः ॥

यद्यजां न विन्देद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । ७ ।

ब्राह्मणो ऽप्यजया व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्धीत । ८ ।

अदुर्योढार्थं वचनम् ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद्दर्भस्तम्बे होतव्यम् । ९ ।

भवत्यत्र श्रुतिः अग्निवान्यै दर्भस्तम्ब इति ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत । १० ।

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञाद्यर्थाद्वैधादासनादिति द्रष्टव्यं अविरोधात् ॥

यदि दर्भान्न विन्देदप्सु होतव्यम् । ११ ।

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः अग्निं या
गर्भे दधिर इत्यादि ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभो-
जनीया इति । १२ ।

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः । दाहदोषादपि न बीभ-
त्सेतेत्याह ॥

अथभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः । १३ ।

अभोजनीयः अभोज्यान्तः ॥

अङ्गितु न पादौ प्रक्षालयति । १४ ।

सुखार्थं प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थं चापि । प्रवतस्यैव कर्मधि-
कारात् ॥

सांवत्सरिकाख्येतानि व्रतानीत्याश्मरथ्यः । यावज्जी-
वमित्याख्येखनः । १५ ।

सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः । खमते . अथभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति
लिङ्गात् । अतिथि भवति संवत्सरं हि व्रतं नातीति ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । १६ ।

वातपत्येक्षा व्रतनिवृत्तिः ॥

अग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
प्रसीयेरन् । गृहदाहे वा । १७ ।

पूर्वं चापरे च दह्नुवासा वंशा यद्वनञ्च . गंतता सियेरन् दहोत्वा

गृहाः तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् .
यथा नैषां पुरायुषो ऽपरः प्रमीयते नास्यापरं गृहान्दहतीति च ॥

अग्नये विविचये ऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्नि-
भिरग्नयः संसृज्येरन्मियो वा । १८ ।

अन्यैर्लौकिकैर्यदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे च इयमेवेष्टिरु-
त्सर्गेण भवति . अपवादे तन्याः ताद्य समारोपणेन विविक्तैश्चग्निषु
भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तंतमग्निं हंसः क्षीरनीरे इव
विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्नीन्समारोपेत्येव बौधायनः ॥

अग्नये विष्टचे ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहव-
नीयौ । १९ ।

संसृज्येयातामिति विपरिणामेनान्वयः . गार्हपत्याहवनीयाविति वच-
भात् । तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निना विष्टचा वयं गोभिः स्तोमं मनामहे । स
नो रास्व सहस्त्रिणः ॥ कविरग्निः समिध्यते विप्रो
यज्ञस्य साधनः । विष्टञ्चन्रास्व नो वस्विति याज्या-
नुवाक्ये । २० ।

गतः ॥

अग्नये वीतये ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वा । २१ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं यदि प्रदाव्येनाभ्यादाक्षेन
 शवाग्निना वा ॥ अग्नये संकुसुकायाष्टाकपालं यदि
 सृतकाग्निना ॥ संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च
 विष्किरः । मापाज्येन नलेधेन क्रव्यादं शमया-
 मसि ॥ अग्निन्वयं संकुसुके ऽग्नौ रिग्नाणि मृडमहे ।
 अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूषि तारिपदिति
 याज्यानुवाक्ये ॥ अग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं यदि वैद्यु-
 तेन । २१ ।

मंसृष्टेरग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । प्रदाव्यो दावाग्निः । अभ्यादाक्षो गृह-
 दाक्षी । शवाग्निश्चिताग्निः । सृतकाग्निर्जातकर्मार्थः । वैद्युतो ऽग्निम-
 भवः । संकुसुकादन्यानामावाय एव याज्यानुवाक्याः ॥

यदि सर्वाः संनिपतेरन्विविचये निरूप्य शुचये निर्व-
 पेद्वातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं
 परिक्रमयेत् । २३ ।

यत्र तु गृहदाक्षादिनिमित्तममुधयात् क्षामवत्यादयो ऽप्सुमत्यन्ताः
 सर्वा दृश्यः संनिपतेषु तत्र निमित्तकमभेदे मत्पण्येनैव क्रमेणोष्ठी-
 निर्वपेत् । मातृभृतीं चाधिकां तृतीयां । तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं
 निरूप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वज्रं निर्वपेत् । ततः
 क्षामवतीमाधां भृतीमन्तं गमयेत् ॥

व्रातमृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमु-
त्तमाम् । २४ ।

अथवा विविचये निरूप्य व्रातमृते निर्वपेत् ततो ऽनन्तरोक्तेनैव
क्रमेण शुच्यादिभ्यः क्षामवदन्तेभ्यः ततो ऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः ।
कतिपयनिमित्तमं निपाते तु क्रमेणैवेष्टव्यो भवन्ति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

गर्भं स्रवन्तमगदमकरगिरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।
श्रियव्यामवचुश्रोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्वृतिं पराचैरि-
द्यग्निहोत्रस्यालीं स्रवन्तोमभिमन्त्य विधुं दद्राणमिति
संदध्यात् । १ ।

तस्यास्तु संधानायोग्यतायां अन्या आहर्तव्या । स्वस्ते तु स्वन्नप्राथ-
क्षिकमपि स्यात् ॥

अमये पथिहते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । २ ।

एतदुक्तं ब्राह्मणे तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तं आरभ्यदर्श-
पूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यानहुद्गलिणां पाथिहतीं
निर्वपेदिति । तां च कृत्वा वैशानर्यपि कार्या निमित्तैक्यात् एक-
स्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च । ते च कृत्वातिपत्रेष्टिरपि कार्या
कालातिपत्त्यर्थलान्तयोः ॥ उक्तं च बौधायनेन पाथिहतं निरूप्य

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदथातिपन्नां प्रतियजेदिति । कल्पान्तरमप्याह तत्राह सा ह शालीकिः पाथिकृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्न चातिपन्नां प्रतियजेदिति । तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालसावदेवेष्टातिपन्नेष्टिः । उत्तरेण तत्ररद्वे काले प्रायश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः, अकाले कृतस्याकृतत्वात् ॥ अथापचकृतपाथश्चित्तस्यैव गौणमेनं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । भारद्वाजसावत् आ द्वातापौर्णमासस्य कालो नातीयात्, आ पौर्णमासाद्द्वयं स्येति, कालातिक्रमे ऽप्यापदि यजेतेति । निदानकारो ऽप्याह सर्वत्रापूर्वमापणस्यो दर्शस्य स्थानं कृष्णपक्षस्य पौर्णमासस्येति, तथा पौर्णमासेन हविषापरपक्षमभियजेत् अमावास्येन पूर्वपक्षमिति च ॥ वचनान्तररणि कल्पान्तरत्वात् सिध्यन्ते । समानमेतद्विबद्धनामतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम् ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः । ३ ।

यो ऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सो ऽतिपन्नेश्च सह समानतन्त्रे प्रयोगे मुख्यः कार्य इत्यर्थः । तथातिपन्नेष्टेः सर्वथातीतकालत्वेन संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरौ शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयामनिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविकल्पयोर्द्रष्टव्यम् । अथ प्रवृत्तस्यातिपन्नौ शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य यज्ञे प्रतते ऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयो ऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां यो ऽमावास्यायां तमग्नये पाथिकृते

कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते । ४ ।

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा ॥ यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत न चान्नो कर्तव्यतेष्यतां . निर्धृत्य दोषमतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पथिकृद्गुणकः कार्यः तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ॥ स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते ब्राह्मन्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य । सत्याषाढस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि . यथा एनां प्रवृत्त्याह इति प्रवृत्तस्य कालापनये अप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्रायः सूत्र-कृतः तस्य सामान्यतो वचनात् अत्र विशेषवचनाच्च ॥

संयोज्ये एव पाथिकृती स्यातामित्यपरम् । ५ ।

अथवा न केवलमिष्टिरेव मध्येयज्ञं कार्या गुणविकारो ऽपि तस्य न कार्यः । संयोज्यामात्रं विष्कुर्यात् अग्रे नया देवानामिति . सर्वमन्यथा-याप्रकृतीत्यर्थः ॥ एवं चानन्तरस्त्रैवायं विधेर्विकल्पो न पूर्वयोरित्युक्तं भवति । अस्त्रेवं दर्शपूर्णमासयाजिनः सतस्तदतिपत्तौ विधिः . अनार-ब्धदर्शपूर्णमासस्य तु को विधिर्भवति । नन्वस्त्रि यज्ञविभ्रष्टस्येष्टि-र्भाद्वर्णविहिता यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । तां सूत्रकारो ऽप्यनुक्रमि-त्यति कास्येष्टिप्रकरणे तस्या प्रवर्तिष्यते । यतो यज्ञविभ्रष्टत्वं दर्श-पूर्णमासयोरतिपत्तौ व्याख्यातमुपग्रन्थकारेण . यथा को नु खलु

विभेष इति प्रकृत्याह यस्याग्निहोत्राहुतौ अन्योऽन्यन्मानमापद्येते
यत्र वा दर्शपूर्णमासाविति । अन्योऽन्यस्य न्नानमापद्येते इति । गौण-
कालस्याप्यतिपत्तावित्यर्थः । गौणकालश्च दर्शित एव प्राक् ॥ अन्यस्य
मतम् । न यज्ञानिपत्तिमात्रावद्यज्ञविभक्तौ भवति प्रक्रान्तादुप-
रतस्यैव लोकशास्त्रयोर्भेदप्रसिद्धेः । यथा योगधट्टः संन्यासभट्ट इति ।
तथा चो यज्ञविभक्तः स्यादिति प्रकृत्य उपकस्याशक्तुवन्त्यज्ञविभक्त
इत्येव शक्यापाठः । तस्माद्यज्ञेष्टिपशूनां प्रक्रान्तानां मध्ये विभेषः
तत्रेयमितिर्भवति ॥ तत्र दर्शपूर्णमासविभेदे ऽतिपत्तौ गौणकाले वि-
वा एतस्येत्येव विधिवैशेषिकत्वादनुमंघातयः । सोमविभेदे तु सोम
एव वक्ष्यते । सप्तदशेनाग्निष्टुताग्निष्टोमेन यज्ञविभक्तो धजेतेति । दर्श-
सोमविभेदे च दर्शिहोमः सप्तहोता । सप्तहोत्रा यज्ञविभक्तं धाजये-
दिति ॥ किमिदानीमभारब्धदर्शपूर्णमासस्य तदतिपत्तौ नास्त्येव
प्रायश्चित्तम् । ओमिति म्रूयात् अथवा पाथिकृतवैश्वानरावेव निर्व-
येत् प्रातःकालयोरतिपादनात् । तदुक्तं वैधायनेन अनन्वारब्धदर्श-
पूर्णमासस्य प्रायश्चित्तकरण इति कुर्यादिति वैधायनो न कुर्यादिति
शालीकिरिति । यस्तु प्रथमपूर्णमासेनेष्टा प्रथमदर्शमतिपातितवास्तस्य
च पाथिकृतवैश्वानरावेव स्मार्ता आरब्धदर्शपूर्णमासत्वात् । आरभस्य
ओमयोरेकत्वात् । अन्यथारभार्थानां सारस्तदादीनां दर्शे ऽप्याहुति-
प्रसङ्गात् । तथारब्धदर्शपूर्णमासस्य पश्चादयस्यातिपत्तावपेक्षेदेव प्राय-
श्चित्ते वेदितव्यम् । पशोस्तनुयद् उक्तो मनुना । यथा इष्टिं वैश्वान-
रौ नित्यं निर्वपेदद्दर्शयेत् । कृत्वा पशुसोमानां निष्कृत्यर्धमभ्र
इति ॥

यस्य हविर्निरुहं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् । ६ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे तद्यथाब्राह्मणं कुर्यादित्यर्थः । तत्र चेदमुक्तं. यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मित्रा वा पञ्चदशीं यजनोपमर्ध्वं द्वा तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शितस्तौ हविर्निर्वोपोत्तरकाक्षं तत्त्वं ज्ञानीयात् स निरुहस्य हविषस्तण्डुलान्मूलमध्यमाणभेदेन वेधा विभज्य मध्यमानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाक्षं कुर्यात् । अधिवप-
नादिवृद्धिं दातारमुपलब्धेदित्यर्थः । स्वविष्टानिन्द्राय प्रदात्रे सायं-
दोहे चरं कुर्यात् अष्टिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चर-
धर्मा यवाग्ना व्याख्याताः । चरसां नाययोः श्रपणात् स्थानाच्च
तयोरेव गुणविकारौ. पुरोडाशस्त्वाग्नेयविकार एव । पुनरिव्यायास्तु
विकल्पः । तदुक्तं एकामेव यजेत द्वे एव यजेतेति ॥ नार्थं विधिरसं-
नयतः सां नाय्यसंयोगात् । आह चान्यलायनः सां नाय्ये पुरस्ताच्चन्द्र-
मसाभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह सो ऽयं नासंनयतो विद्यत
इत्येकं विद्यत इत्यपरमिति । विद्यत इति पते अस्तु अपरं सर्वैः
ऐन्द्राग्रवच्च धर्माः ॥

अनिरुहे ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्रयः । ७ ।

यदा पुनर्वाक्यनिर्वापादकालप्रवृत्तिर्ज्ञाता तदा संशयः. किं प्राकृत्या
एव देवतायै निर्वप्यत्वं उत वैष्टतीभ्य इति । तत्र प्राकृतोभ्य इत्या-
श्रयो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवचिता संख्या ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् । ८ ।

तां तु प्राकृतीं देवतां तण्डुलीभूतेषु म्रीक्षादिषु पूर्ववद्देवता-
निवेशनेनापणमयेत् ॥

वृद्धभाग्य इत्यालेखनः । ६ ।

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयतीत्यर्थवादेन वृद्धिहेतुत्वापणा-
दभ्युदितं हविर्युद्धमित्युच्यते । तद्गजान्ते या वैकृत्यो देवताया
वृद्धभाग्यः । ताभ्यो निर्वेपेदित्यर्थः ॥

विनिरुक्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यः शेषम् । १० ।

विनिरुक्तं अर्धनिरुक्तम् । तथाभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं
निर्वेपेदित्यर्थः ॥

तण्डुलभूतेष्वपणयेत् । ११ ।

व्याख्यातः ॥

यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्भुतचर्यां वा नोदाशंसीत ।
स चेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकृत्योपवसेत् । १२ ।

अथ निरुक्तानिरुक्तविषययोः शाखान्तरीया अपि कस्या विकल्पार्थं
प्रदर्शयन्ते । अगृहीतं अनिरुक्तम् । अनिरुक्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा
पुनर्विज्ञां कुर्यात् । निरुक्तविषये ऽपि वक्ष्यमाणप्रतर्क्यकल्पाशङ्कावेव
सुयोगित्यर्थः । प्रतर्क्यां वा नोदाशंसीत । प्रतर्क्यां उपपदयथाभावात्
तां च नोदाशंसीत न वक्ष्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंसीत नेष्टे-

दित्यर्थः । तथा च व्रताशकादेवेति कात्यायनः । पुनरिष्टानियममा-
चमनाधिकमिति वेदितव्यम् ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा
व्रतचर्या । १३ ।

निरुक्तविषये नैवामावास्तैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः सा वा व्रतचर्या
व्रतमहरेव वाभ्यस्तमित्यर्थः । तद्वन्न निरुक्तविषये अनन्तरसूत्रोक्तेन
कल्पेन सप्त चर्या ऽभी शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति । यथा प्रह-
तिमेवाविरुतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
प्रहत्या पुनर्यजेत । उपवसयमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदे-
तद्वक्तुं बोधायनीये स ह स्नाह बोधायनः षिद्धैरेवामावास्तैर्द्वि-
भिर्निरुक्ता पुनरुपोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत ।
अत्र ह स्नाह शाल्लोकिः घैषा ब्राह्मणजेष्टिस्तया व्यक्तयेष्ट्या पुनरु-
पोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि बोधवस्य
एवातिप्रवर्धतेति ॥ सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाह ॥

वत्सान्मातृभिः संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेषु दुग्धं दधि
हविरातञ्चनार्थं निदध्यात् । १४ ।

अन्यस्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं
नपाकृतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्य घातंदोहार्थं पुनरपाकृत्य दधुत्पा-
दयेत् । यत्तु प्रागुत्पन्नं दधि हविस्तदातञ्चने निदध्यात् प्रतिपाद-
येत् ॥ यदि प्रातर्दोहो ऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव दध्मभिदोहत्वेन
शोचो न त्याज्यः तत एव न्यायात् । यस्तु निरुक्त आग्नेयः स

धायंते. अपितयेत् त्याज्य एव. शुक्लपर्युषितत्वादिसोषप्रवृत्तात् ।
ततः शोभते कृतान्तात्प्रकस्य "छजेत । यदा तु कृतायामिच्छाया
चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिच्छेत् . अकाले कृतस्याकृतत्वात् ॥

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्ये ऽहनि
मांसं वाग्नाति स्त्रियं वोपैति । १५ ।

व्रतभेषो ऽग्नयश्चरणम् । व्रत्ये ऽहनीति मध्येवचनात् न पूर्वाभ्यां
संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभेषप्रवाचयोर्भवति व्रातपतौ ।
व्रत्ये ऽहनीति काकाश्विदुभयच संबध्यत इत्यपरम् । बौधायनस्याह-
य आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेदित्याधानप्रसृत्योवेदशुक्तं भवतीति
बौधायनः . अवाहितेव्येवोपसमाहितेषु चेति शस्त्रीकिरिति ॥

अग्नये व्रतभृदे* ऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमशु कुर्यात्
। १६ ।

आर्तिजपहणं हर्षजाशुवादित्यर्थम् । व्रतभृद इति दकारश्चान्दमः
प्रासादिको वा । व्रत्ये ऽहनीत्यनुवर्तते । तथा च बह्वृषाः तदाह्वं
आहिताग्निरुपवसथे ऽशु कुर्वीतेति ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवा आसादया इह । अग्ने
हव्याय वोढवे ॥ व्रतानुविभृद्भूतया अदाभ्यो यजा ने

* Thus according to the commentary, the MSS of the text,
however, read व्रतभृदे.

देवां अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने
 गोपाय नो जीवसे जातवेद इति याज्यानुवाक्ये ॥ व्रात-
 धृतो प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमश्रुकर्मणि । १७।
 गतो ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्गोपावाशिष्टास्ततो
 नो अभयं कृधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय
 मीढुष इति जुहुयादभि वा मन्त्रयेत । १ ।

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनः अग्निहोत्री । सा यदि प्रसवणार्थमुपसृष्टा
 संयोजितवत्सा क्रन्देत्तदानया जुहुयान्तां वाभिमन्त्रयेत ॥

यद्यु वै निपीदेदेतयैव यस्माद्गोपा न्यपद इत्यभिम-
 न्न्योदस्याद्देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय
 कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा
 ब्राह्मणाय दद्याद्यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्तिमेवास्मिन्पा-
 भानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञायते । २ ।

एतयैव न्यपद इति विवृतयोत्यापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह
 क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न मुञ्चीत । तथा च कृते

तस्मिन्नेवावर्तितवर्षं पापानं प्रतिमुञ्चति चासजति । अमर्तिः
दारिद्र्यं अज्ञाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य बोध्याप्यात्मन्कु-
र्वीत । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रपुष्ट्य अविपिष्यैव वानेन
शापयित्वाप्यात्मनि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

स्त्र्ययसाङ्गवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः
स्याम । अहि तृणमङ्घ्रे विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य प्रासयेत् । ४ ।

तामात्मनि कृतासेव शापयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युक्तामतेत्युक्ता दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युक्तामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादौर्ना प्रैवः । यमनभागमिष्यन्
यं प्रति कसौचिदपि कार्याय न गमिष्यति तसौ दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देद्यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त
यदे।पधीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः
प्रहिषोमीत्यद्विरुपस्तजेत् । ६ ।

सामान्यतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उन्नमयेत्यङ्गि-
संसर्गं च वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्यां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

स्थात्री* वेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रणास्य तां स्थालीं तस्मासे-
वान्यां गां दुह्यात्. तासेव वा गां सा चेत्पुनः प्रपीणा स्यात् ।
सर्वभेदे तु न्यास्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
णमधिश्रितमुदास्यमानमुदासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देतदेव यादृक्कोदृक्च होतव्यमन्यया वाभिदो-
हम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि
परस्तादृज्यते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नस्य पुनर्ग्राहणम् । ह्रियमाणं गार्हपत्योऽधिययणार्थम् । तदेव यादृ-
कित्यादि स्कन्धशिशुमेव यावत्तावदात्मं शिशुमपि होतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यन्यतरमत्रशिशुमनाहुतित्वमं स्यात्तदा तस्योपयेन्यां दोषधित्वा
वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिवा न तदाद्रियेत ।

तस्मिन्नेवादतिं तत्तुल्यं पात्रानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अर्चतिः
दारिद्र्यं अजनाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य बोध्याप्यात्मन्कु-
र्वति । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणुद्य अविपिष्यैव वानेन
घ्रापयित्वा त्याग्यात्मनि कुर्वति । न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः
स्याम । अद्भि दणमष्टये विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य प्रासयेत् । ४ ।

तामात्मनि कृतानेवं घ्रापयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्ता दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रापयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां श्रैवः । यमनभ्यागमिष्य
यं प्रति कस्यैचिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्यै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्तन्देद्यदय दुग्धं पृथिवीमसक्तं
यदोपधोरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वा
प्रक्षिप्सामीत्यद्विरूपस्तजेत् । ६ ।

धामान्वतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उवमयेत्यङ्गिः
संसर्गं च वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्वां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

स्थाली* चेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यान्ने-
वान्वां गां दुह्यात् . तामेव वा गां सा चेत्युनः प्रपीना स्यात् ।
सर्वभेदे तु स्याद्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं द्वियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
णमधिश्रितमुद्वास्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देतदेव यादृकीदृक्च होतव्यमन्वया वाभिदो-
हम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरस्यैव । तथा दुग्धादीनामपि
परस्तादक्ष्यते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नस्य पुनर्पक्षम् । द्वियमाणं गार्हपत्योऽधिशयणार्थम् । तदेव यादृ-
गित्यादि स्कन्धश्लिष्टमेव यावन्तावदान्यं श्लिष्टमपि होतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यन्पतरमवशिष्टमनाहुतिचमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्वां दोहयित्वा
वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिवा न तदाद्रियेत ।

यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देत्स्थाल्यां श्रेयमवनीय चतु-
रभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ६ ।

यदि मरुद्विस्त्रिर्वोन्नीतं कमग्रो युगपदा स्कन्देत् न तदाद्रियेत .
मिष्टेनैव जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तं . आहृतिमात्र-
स्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा सुषि
मिष्टं स्वात्मानामनीय पुनश्चाप्यित्यं अभिदोह्यं वा सुषि ॥ तत्र
चतुरित्येतदनुवादत्वात् पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावन्तिनः । तेन चतु-
र्थमित्येतदपि चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाच प्राक् चतुर्थद्विनाद-
रवचनात् पूर्वसूत्रे ऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव
स्कन्दने ऽवतिष्ठते । तस्य आग्नेन समुचयार्थभवादिकल्पः । केचित्तु
विनिवेशनं कुर्वन्ति . यत्र तु मरुद्विस्त्रिर्वोन्नीतस्कन्दने सति चतु-
र्थप्रभृत्यप्युन्नीतं स्कन्दति त्वार्थं विधिः अन्यत्र पूर्वं इति ॥

इति पञ्चमो कण्डिका ।

यद्युद्रुतस्य स्कन्देत्त्रिपदा पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृ-
क्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
अथाज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् । १ ।

उद्रुतस्येति आदिकर्माणि तः । उद्रुतं उत्पत्त्य ग्राह्नेतुं प्रकान्त-
मित्यर्थः । ग्राह्नेत्यनप्रभृत्युत्तरचोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे दृष्ट-
सतेऽन्नीतं यवितुः प्रकान्तं स्वावाष्टयिच्यं द्विपमाहमिति ॥ तदुद्रुतं

यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्रासित्वा स्कन्वस्योपरि स्थासीं निधाय तस्याः
 पुनः शुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं हेतव्यं न तु ततः पृथग्द्रव्या-
 न्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमस्यार्थः तथा यद्युद्भूतस्य
 स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव विभावितव्या । व्याचष्टे च तां बौधायनः
 यथा . यद्युद्भूतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीयादिति . स यत्रैव
 स्कन्दति तत्रैव स्थासीं निधायानिगिष्टमानीय पुनरभ्युत्थीय तदेव
 यादृक्कीदृक्च हेतव्यमिति ॥ पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मि-
 न्कृते एव ते हेतु इत्यनुद्भूत्योदुत्तममिति वारण्यर्चा आज्याहुतिं
 जुहुयात् ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च हेतव्यम-
 न्यथा वाभिदोह्यम् । २ ।

प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् . यावत्पुरतः पराहतं स्यादित्यर्थः । अयास्मि-
 न्नेव विषये शास्त्रान्तरीयं विधिमाह ॥

अर्थैकेषाम् । यदि प्राचीनं ह्रियमाणं स्कन्देत्प्रजा-
 पतेर्धिश्चभृति तन्वं हुतमसि स्वाहेत्येनदभिमन्यैतदेवा-
 मिहोचं स्यादित्याश्रयः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्य-
 मित्यालेखनः । ३ ।

अत्र तु ह्रियमाणमिति विशेषणाद्यावन्वियच्छत्युद्भूताति वा तदा
 पूर्वं एव विधिर्भवति . अन्यत्र पूर्वं वायं वा । तत्र प्रजापतेरित्य-
 भिमन्त्रणमन्त्रो ऽस्कानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति ।
 तत एतदेव स्कन्वन्निष्ठमग्निहोत्रद्रव्यं स्यात् न तन्वां दुग्ध्वा पुनर्हो-

तथामित्याश्रयमतम् । आलेखनमतात् पुनर्होतो ऽपि कार्यः ।
तत्राग्नेयस्कन्दने स्वास्याः पुनश्चयनम् । स्वास्यामप्यभावे आश्वं च
प्रतिनिधिमादायसायनः । भस्मापतेर्विश्रमति तत्त्वं ऊतमसीति तत्र
स्कन्नाभिर्मर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनश्चोषाग्नेवे । आज्यमग्नेवे
इति ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनूदाहृत्य चतुरभ्युक्षीय
होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ४ ।

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनदेशं प्रति शीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नं
पुरस्तादुपसादनादुपसाद्यमाने ऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य शुचमनु
स्यात्तोमानौय । चतुरित्युपलक्षणं पूर्ववत् ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होत-
व्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ५ ।

दर्भेषूपसादनाप्रत्यया पूर्वाङ्गतेरयं विधिः । यदि पूर्वस्यामाङ्गत्यामिति
पुरस्तादुपादानात् ततो ऽर्वागवधनरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणं ।
ऐन्द्राग्नमुपसन्नं अग्नेः पूर्वाङ्गतिरिति ॥ अर्वाग्निरिव विषये शाखान्त-
रीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव
यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होत-
व्यम् । अथाज्येन वारुणीमिति समानम् । ६ ।

उपसन्नमहुतं उपसादनमश्नति यावच्च ऊतं तावदित्यर्थः । यन्मे

पूर्वदनुक्तसिद्धे परावधौ अजतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि कथंचिद्व्यमानत्वात् परावधिर्नोपात्तः, इदानीं आख्यानतरे सोऽपि पठित इति तथैव दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् ॥ पुनर्होमादि समानसुदुतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दने द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह ॥

अस्ताम्यौः पृथिवीमस्कान्दपभो युवा गाः । स्कन्दे-
मा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कान-
जनि प्राजन्धा स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषी-
महीति स्कन्नमभिमन्व्योन्नम्भय पृथिवीमित्यद्विरूपस्त-
जेत् । ७ ।

उपसृजेत् संसृजेत् ॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा । ८ ।

यदेकस्रुवमात्रं ततोऽपि वा न्यूनं स्कन्नं तदिप्रुण्णात्रकल्पमित्युपे-
क्षणीयम् । न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्रीयात् । यदि
प्रातरा होतोः सायं नाश्रीयात् । ९ ।

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः आप्रातर्होमं नाश्रीयात्, एवमा
सायंहोतोः प्रातः । सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने ।
द्रव्योत्पत्तौ लभिदोहनादिस्थाने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरण-
मिति विशेषः ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्निहोत्रं शिरि-
शिराभवति । समोपामुमिति ब्रूयाद्यं दिव्यात् । १० ।

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्याधम-
शनिपातः दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानदेवस्य नाम
गृहीत्वाभ्यर्चयन् ब्रूयात् समोऽथ देवदत्तमिति । औपतिर्दाहकर्मा . तस्य
संपूर्वस्य रूपं समोऽपेति ॥

यस्याग्निहोत्रे ऽधिष्ठिते श्रान्तराग्नी धावेत्तार्हपत्या-
ङ्गस्मादायेदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया-
ङ्गंसयन्नुद्भूत्येतयैव भस्मना शुनः पदमपि वपेत् । ११ ।

‘ध्वंसयन्’ इत्युक्तो भस्म विकिरन् गत्वा शुनः पदानि भस्मनाभि-
पूरयेत् । अधिष्यत्यगच्छति ओदासनादिदं प्रायश्चित्तम् . आ-
प्रदानमित्यपरे . अन्यदा सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेद्यत्र दीप्यमानं
परापश्येत्तत आहृत्यैनं प्रविशानीति वै आधी-
यते । १२ ।

अंशरहरेनमाहरेयुरिति दक्षिणाग्नावुक्तम् । तत्र यद्यत्र गृह्ते ऽग्निः
सूर्यो ऽस्तिमयात्तदा पुष्ट्यहादियोनिविशेषमनवेद्य यत्र दृष्टो
ऽग्निः तत आहृत्यैनं प्रविशानीत्येष निधीयते । वाकारः प्रसिद्धौ .
अथवा एतं प्रविशानीति वा दृष्णीं वा निधीयत इत्यर्थः ।
अभिनिम्रोचेदिति तत्रमात् अभ्युदये दृष्णीमाधेयः ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्वाधानकल्पः । १३ ।

सर्वानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायान्तुत्याद्यायनेवाधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् सभावावयवोन्मृष्ट्यमेवाधानम् । प्रायश्चित्तं
तु सर्वेषु सर्वप्रायश्चित्तमेव विनियम्यान्वृत्त्यात् ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं हव्यं ऽभिनिस्त्रोचेत् । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

दभेण हिरण्यं प्रवध्य पुरस्तादरेत् । अन्वङ्गार्पेया
ब्राह्मणे बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्गग्निहोत्रेणानूद्भवेत् ।
आयतने हिरण्ये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुप-
साद्या तमितोरप्राणनासित्वा समन्व हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत् । १ ।

अधिष्ठितस्यै प्रणयनस्योक्तत्वात् तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत
उद्धरणशब्देन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्यादौ ।
तथा यस्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमिथादित्याद्यलायनः । तेनोद्धृते
ऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् ॥ वेदार्थवित् आर्पेय इति व्याख्यातं
ब्रह्मौदने । तत्रैव बज्रविषयं वेदनं यस्य स बज्रवित् । अथवा
ब्राह्मण आर्पेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बज्रविदिति । तत्र
च वेदनबज्रत्वस्थायैचित्तत्वात् यस्य यस्य यतोयतो वेदनप्रकर्षः
तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति द्रष्टव्यम् ॥ तत्रेवाह्वरणादारभ्य

अमुमाभुयायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः यथा देवदत्तं
भार्गवमिति ॥

सौर्यमेककपालमेकै समामनन्ति । ७ ।

सौर्यस्यादयणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाग्नेयविकारः ॥

संस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनम्र-
न्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च । ८ ।

आहवनीयमेवेति तमेवाहवनीयं सार्यहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः ।
अथवा सर्वाग्नीध्नस्यत्यलायनादिभिरिष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् । ९ ।

द्वयोः गवोरिति शेषः पूर्ववत्, यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य
जुहुयादित्यचोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

यस्याग्निमनुवृत्तं सूर्यो ऽभ्युदियाच्चतुर्थ्यहीतमाज्यं
पुरस्ताद्दरेत् । अन्वहुःपुर्ण्यो ब्राह्मणो बहुविदमिमुह-
रेत् । अन्वहुःपुर्ण्यो ब्राह्मणो बहुविदमिमुह-
रेत् । अन्वहुःपुर्ण्यो ब्राह्मणो बहुविदमिमुह-
रेत् । आयतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्योपाः केतुना जुपतां यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो
मधुमत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्गिपद्याज्येन जुहुयात् । १० ।

आप्यातो ऽयमग्निमिष्टोचनविधिना । इयांसो विजेषः, हिरण्यस्थाने
जुहुं चतुर्थ्यहीतं दरेत् । तच्च प्रतिष्ठापिते ऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुप-
साध पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य उवाच केतुनेति
जुहुयादिति ॥

अग्निहोत्रस्य स एव होमकल्पः । तत्रायश्चित्तं
यत्रातः कालातिपन्नस्य । ११ ।

आ तमितोरप्राणन्नित्यादिर्वरदानान्तो होमकल्पो ऽनन्तरविधिना
समानः । तथादित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥

एतावन्नाना । नात्राहवनीयमनुगमयति । १२ ।

तस्मिन्नेवाग्नौ नैवेष्टिः सायंहोमयेति भावः ॥

अथैकैषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिम्नोचेद्-
भ्युदियाद्वा । १३ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

मनो ज्योतिर्जुपतां चयस्त्रिंशत्तन्तव इति द्वे चतुर्द-
शीते जुहुयात् । १ ।

तयोरप्यग्निहोत्रार्थमुद्धृत एवाग्नौ होमः तदङ्गत्वात् ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोत्रं सूर्यो ऽभ्युदियाद्यथा
विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक्तत् । आत्मानं वा
ह यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानिं वा जीयते । नित्यम-
ग्निहोत्रमुपसाध्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा
भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । एकहायनो दक्षिणा । २ ।

यस्यानुदिते होय्यामीत्यभिधधाय प्रकान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं
 स्यात् तद्यथा प्रकान्तप्रमवा स्त्री सद्यो ऽप्रसूतार्तिमियात् तादृगातं
 भवति । तेन च यजमानो ऽप्यात्मानं रुणद्धि दुःखायात्मानं मयती-
 त्यर्थः । वाकारः चायै . हेति प्रसिद्धौ । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानि
 जीयते सर्वा वाधाः प्राप्नोति । तस्मादादत्तव्यमेतन्नायद्विज्ञमिति
 भावः । नित्यमग्निहोत्रमित्यादि व्याख्यातम् ॥

हुत्वा तदुदास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्या-
 श्मरथ्यः । ३ ।

हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुदास्य पुनराधेयमप्यस्य प्रायश्चित्तत्वेन
 कार्यमित्याश्रय्यो मन्यते । न त्वन्येषां चेतनतमित्यर्थः ॥

अथैकेषाम् । यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राहुदाद्रवेत् । स
 उयसाद्या तमितेरासीत् । स यदा ताम्येदथ भूः
 स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै भूतस्तमेवोपासरेत्स
 एवैनं तत उन्नयति नार्तिमार्छति यजमान इति
 विज्ञायते । ४ ।

एकेषां तु शाखिनां विज्ञायते । यद्यन्ते स्यात् यद्येतन्निमित्तं होम-
 समीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पक्षे ऽग्निहोत्रद्रव्ये उर्वा-
 ग्धोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः . यद्यन्ते स्यादित्य-
 ऽग्निहोत्रादनन्तरवादो ऽभिप्रेत इति ॥ तत्रोन्नयनाद्योपमादनात्कृत्वा
 प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । भूरिति हि

प्रजापत्यभिधायी । यस्मादसौ नित्यं भूतो भवति तदनेन प्रजाप-
तिसेवोपासरेत् प्रजापतिरेवोपसृतः स्यात् । ततश्च स एवैनं ततो
दोषादुन्नयति उद्धरति न चान्तिं प्राप्नोतीति ॥ यस्मादेवं शाखान्तरं
तस्मादीदृशे निमित्ते पूर्वणैतदिकल्पत इति भावः ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत ह्यहे त्यहे चतुरहे वाग्नये
तन्तुमते ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । ५ ।

चतुर्षु होमेष्वतिपक्षेण तन्तुमतौ कार्या . षट्सु वाष्टासु वा । प्राक्तेभ्यो
ऽवधिभ्यो विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात् सामान्योक्तः सप्तहोता
भवति . सप्तहोता यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ न चरग्निहोत्रस्यायज्ञत्वा-
दयज्ञविभ्रष्टत्वमस्य शङ्कनीयं . तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकतेरिति तस्यापि
यज्ञसंज्ञत्वात् . बौधायनेनास्मैवाहृत्य यज्ञविभ्रष्टत्ववचनाच्च यथा
प्रेषितमधिकृत्योक्तं अथ यद्यस्मै यज्ञविभ्रष्टमाचक्षते न ते ऽहीपुरि-
तीति । तद्योपयन्यकारेणापि को नु खलु विभ्रष्ट इति प्रकृत्योक्तम् .
यस्याग्निहोत्रस्याहुतौ अन्योऽन्यस्य म्यानमापक्षेते इति । तस्माद्युक्तमेव
सप्तहोता भवतीति ॥ यज्ञविभ्रष्टेष्टेस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता ।
कात्यायनस्तुवाह . अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान्नो ज्योतिर्जुष-
तामिति । आश्वलायनश्च मनस्तया चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह . अग्निहोत्रा-
होत्रे च प्रतिहोत्रमेक इति । बौधायनेनास्माद्वद्विषये प्रतिहोत्रम
एवोक्तः . यथा दीप्यमानेस्त्वेवाह्वयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहो-
त्राणि स्तुष्टाणि प्रतिसंख्याय जुहुयादिति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तम-
प्यनुमंथेयम् . तस्माद्यस्मैर्विदुषः उतैकाहमुत द्वयं न जुहति हत-

मेवास्य भवतीति ॥ अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदे ऽप्ययमेव विधिः .
 अतो ऽन्यस्यावचनात् . अर्वाक् चतुरहादिष्टिनित्यर्थत्वाद्वाधिकवच-
 नस्य । भारदाजस्तत्र समारूढाग्नेशिरकान् होमादिविच्छेदे विधेय-
 माह . होमेष्वद्वयमानेषु चात्मन्यरण्योर्वा प्रियमाणानां कथं तत्र न
 लुप्यते . द्वौ मासावज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टाग्रये पथि-
 कृते ऽग्रये वैश्वानरायाग्रये व्रतपतये ऽग्रये व्रतभृत इत्येषा महापथि-
 कृदिष्टिः . पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोतीति ।
 तथा यस्मासानज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा वेति प्रकृत्य
 पूर्ववदेव पवित्रेष्ट्यास्तमुक्तातिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र
 कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदे ऽग्निर्गम्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥

स्वयं छण्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशु-
 चानः । प्रत्नं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं
 ततान ॥ त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्रे त्वं यन्या भवसि देव-
 यानः । त्वयाग्रे पृष्ठं वयमारुहेमाया देवैः सधमादं
 मर्देमेति याज्यानुवाक्ये । ६ ।

गतः ॥

तन्तुं तन्वन्नुदुध्यस्वाम उदुत्तममुदयं तमसस्पर्युदु त्वं
 चित्रमित्युपहोमाः । ७ ।

आगन्तुवान्ते नारिष्ठेभ्य ऊर्ध्वं भवन्ति ॥

इव्यवाहमभिमातिपाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् ।
 ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरंधिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥

स्विष्टमग्ने अभि तत्पूणाहि विश्वा देव घृतना अभिष्य ।
 उरुं नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्देह्यजरं न
 आयुरिति संयाज्ये । ८ ।

गतः ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

यस्याहवनीये ऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वायेदाहवनीयमु-
 द्वाप्य गार्हपत्यं मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया ।
 अग्ने सम्राडिषे रय्यै रमस्व सहसे शुम्बायोर्जपत्यायेत्य-
 भिमन्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वात्सौ समि-
 न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिधान्वग्निरुपसातन्न-
 ख्यदित्यन्यं प्रणीयाग्रये तपस्वते जनहते पाद्वशते
 ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । १ ।

विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिम्, तं प्रति विशेषविषयत्वात् ॥ तेनाकर्मकाले ऽप्ययमेव विधिरजस्राग्नेः । अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योः न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात्, यद्येकं सत्यापादने यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयेदिति, तेभ्य एवावच्छायेभ्यो ऽधि मन्यितव्य इति । भारद्वाजस्याह अथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दाह्येभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि ॥ अथ बह्वृचवाजसनेयकयोरान्धलायनकात्यायनयौधायनैत्याहवनीयं प्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनःप्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृचे तावदाहवनीयमधिहत्यान्वायते सर्वमेवेन सहभस्मानं समोष्य गार्हपत्यायतने निधाय प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेदिति । वाजसनेयके ऽप्ययमेवाह्वान्तरः पाठः । तथायन्धलायनकादावपि । यौधायनीये तु सर्वमाहवनीयं भाण्डे समोष्य दक्षिणेन विहारं हत्वायतनद्वयादपि भस्मोदास्य शङ्खत्पिण्डेनोपलिष्य न्युषोपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्ते ऽपि विशेष उक्तः, यद् जुवाज्जतौर्जुङ्गपादुधुखस्राग्ने तमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्नुदु त्वं विचमिति ॥

सर्वत्रानुगतेष्टिमेतामेके समामनन्ति । २ ।

सर्वत्र सर्वानुगतिनिमित्तां वपस्वतीमेके समामनन्ति । तदयं सर्वत्र तेनतेनानुगतिप्रायश्चित्तेन विकल्प्यत इत्यर्थः । अथवा यत्रयथास्माभिरनुगते निमित्ते दष्टिरन्यान्यामिहिता तत्रतत्र सर्वत्रैतामेके समामनन्ति । अतस्त्वया विकल्प्यत इत्यर्थः ॥

आयाहि तपसा जनेघ्नो पावको अर्चिषा । उपेमां
सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जनेघ्नो पावक
दीद्यत् । हव्या देवेषु नो दधदिति याज्यानुवाक्ये । ३ ।

गतः ॥

आहवनीये ऽनुगते ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं
निर्वपति । ४ ।

तत्रतत्राहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति .
यथा यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्यादौ । यत्र
तु प्रायश्चित्तविशेषोदितः तत्र स एवेत्यते . यथान्याहितादौ ।
तेनाप्येषा विकल्प्यत इत्यन्ये । ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्रतत्र
प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्समुच्चयः । नेत्याह ॥

न तपस्वते । ५ ।

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वग्यो.
ग्राखाभेदादिति भावः । अथवा सर्वानुगतेष्टिमित्यनेन सहैतत्ता-
मान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वाग्निषु तपस्वती . ज्योतिष्मती
त्वाहवनीये . न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या इत्यर्थः ।
मन्यनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव
सर्वत्र . न ज्योतिष्मती . विशेषविहितत्वात् . अन्यथाहवनीये तस्यानव-
काशत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रापि ॥ द्वयोर्विकल्प इत्यपरम् ॥

यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदधिष्नि-

त्याग्निहोत्रमुन्नीय वाग्निना च सहाग्निहोत्रेण चानूद्भवेत् । यो ब्राह्मणो बहुवित्स उद्धरेत् । यत्पुरा धनमदायी स्यात्तदद्यात् । अच्युतेनैनं व्यावयतीति विश्रायते । ६ ।

यद्यप्यवाजते ऽग्निहोत्र इति वचनात् आ पूर्वाहुतेरयं विधिराख्येयः । तथाप्यधिश्रित्याग्निहोत्रमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात् सहाग्निहोत्रेणोद्भवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य संकोचः सामर्थ्यात् । वज्रविद्वदाख्यातः ॥ तदयमर्थः । विहरणकालप्रभृत्याधिश्रयणादोन्नयनादाहवनीयानुगतौ पूर्ववदाहवनीयकर्मवर्जमधिश्रयणान्त उन्नयनान्ते वा कर्मणि कृते वज्रविद्वद्ब्राह्मणस्त्रुणीमग्निमुद्धरेत् । ततो ऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्भवणात्कृत्वा सहाग्निहोत्रेण वज्रविद्वदग्निं नयन्तमनूद्भवेत् । ततो वज्रविदा प्रतिष्ठापिते ऽग्नौ तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्यात् यस्यै सृष्ट्यालुरात्मार्थं निहितवान् वेदमन्यसौ दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैनमाहवनीयं गार्हपत्याध्यावितवान्भवति, एनं वज्रविदं वा ॥ ततो ऽग्निहोत्रमन्यसौ दत्त्वा अन्यथ वा निधायानुगतेष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाग्निः ॥ समानो ऽयं विधिराख्ये विशेषायचनात् । न च अहुते ऽग्निहोत्र इति वचनात् अग्निहोत्रमाचार्याग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र अभिचारात् । यस्याग्निरुद्धतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उद्भायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥

यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदनुग-
मयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । ७ ।

प्रातर्विहरणकालप्रवृत्त्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि
तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादिविधिना समानम् ।
तत्कृत्वा ततो ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तत्तरविधिवि-
कल्पार्थः ॥

यदि त्वरेत पूर्वमन्ववसाय ततः प्राहुद्धृत्य जुहु-
यात् । ८ ।

यदि त्वरेत कालान्तिपत्तिमयादिना तदाहवनीयमेव गार्हपत्यं परि-
कल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनपि नीत्वा ततः प्राक्षमाहवनीयमुद्धृ-
त्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हप-
त्यस्योत्पत्तिः ॥

जामि तु तद्यो ऽस्य पूर्वस्तमपरं करोति । अन्यत्रै-
वावसाय पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात् । ततः
श्रोभूते ऽग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । ९ ।

जामीति पूर्वनिन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । यौनःपुन्यनिमित्तमश्रद्धेयत्वं
जामित्वम् । तच्च जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मा-
दन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्भियमाष्वेर्गत्वा तच्चानुगमयित्वा पूर्वमित्यादि-
विधिनापरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः श्रोभूते
तपस्वतीं निर्वपेत् ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत् ।
अनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं यवमयं
चरुम् । १० ।

अथवा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । मायं प्रातर्वा अज्जते
ऽग्निहेतवे ऽपरान्थनुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् ।
तपस्त्याम्नः स्थाने वारुणवैश्वानरौ समानवर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः ।
नदेवमेते चयः कल्पाः प्रातःकाले यस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादि-
विधिना सह विकल्पन्ते । अन्यस्त्वेकः सायंकाले ऽपि ॥

यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेन्नेभ्य एवाव-
क्षाणेभ्यो ऽधि मन्यितव्यः । यदि न तादृशानीवावक्षा-
णानि स्युर्भस्मनारणी संस्पर्शं मन्यितव्यः । स्वादेवैन-
योनेर्जनयतीति विज्ञायते । ११ ।

क्षामावशिष्टानि काष्ठान्यवचाणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्दनसमर्थेषु सत्सु
तेभ्य एव हे गृहीत्वा मन्येत । यदि पुनर्न तादृशानि स्युः तदा
तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररण्योर्मन्येत् । एवमरणी संस्क्रुत्य मन्थस्वादेव
योनेर्जनयत्यग्निम् । अवचाणाभावे भस्मस्थत्वादग्नेस्तत्स्यस्य । इदानीम-
रण्योः संक्रमितत्वाच्च । तावत्ये च लिङ्गम् । अथ काव स निलयत
इति । अत एव वचनादवचाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितो
ऽप्यग्निः क्षयोन्यनुत्पत्तत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्या-
रण्योराहवनीयमन्थनम् । श्यगरणीष्वग्नीनिति सिद्धात् । गार्हपत्यस्य

तावदियमेवात्पत्तिः सर्वत्र ॥ प्राचक्षिन्नं च तपस्वत्येवामत्यपवादे
यथान्वाहिनादौ । यवाहवर्गीयस्यापि प्रणयनानुपदेशः तत्रापीयमे-
वात्पत्तिः ॥ यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथे-
ष्टिपशुष्वपि प्रागन्वाधानादित्यादि । प्राचक्षिन्नं च तत्रेदमेवासत्यप-
वादे . यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । सत्यापाढस्त्व-
चाह यस्त पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयति तैश्च
एवावचाषेभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि । भारद्वाजश्च यथैतेषां यतरो
ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्यश्च दारुभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि ॥

एवं शकैधे तृणैधे च । १२ ।

शकानि करीषाण्येधा यस्त स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादी-
न्धने चाग्नावनुगते भस्मनारण्यौ संस्पर्शं मन्यितव्यः । तेषामपि मन्य-
नासामर्थ्यादिति भावः ॥

अग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । १३ ।

दर्शितो ऽस्यापि विषयविभागः प्रागेव । तथा दर्शितात्मन्या वाधवि-
कल्पौ ज्योतिष्मत्याः ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहुयान्मित्राय
स्वाहा वरुणाय स्वाहाअग्नये स्वाहाअग्नये व्रतपतये स्वाहा-
अग्नये तपस्वते जनदत्ते पावकवते स्वाहाअग्नये शुचये
स्वाहाअग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा सूर्याय स्वाहेति व्याहृ-
तीभिर्विहृताभिः समस्ताभिश्च जुहुयात् । १४ ।

सर्वं स्या एवानुष्ठतेष्टेरयं विकल्पः पुनरनुष्ठतेष्टिरुदृष्टात् । अन्यथा हि
अपि वैता आहुतीस्थितेवावच्छात् । तथा सर्वामामेव प्रायश्चित्तेष्टीना-
मनुष्ठमाहाश्वलायनः । अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्मैतस्मै
देवताय पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायत इति । बहुधाश्च
एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥

इति नवमी कण्डिका ।

यदि प्राग्घोमकालादाहवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्या-
दन्यं प्रणयेत् । १ ।

केचिदङ्गत इत्यनेन सकलस्य बन्धं मन्यन्ते । तदयुक्तं शाखाभेदात् ।
एकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाभिप्रेष्यत
प्रातर्पणमेवाकरिष्यत् । नहि माणवकायैकस्मै दधनि दक्षिते तस्मै
च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तस्मै
कौण्डिन्यायेति । भवति च तच्च वचनं माठराय दधि दीयतां तस्मै
कौण्डिन्यायेति । तथा च महाभाष्यकारः । गच्छेत्तुदाहरणं सामा-
न्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकानार्थमित्येव युक्तम् ॥ अथ को
होमकालः । ननूक्ता आगच्छदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः
सुचकता । तेषु यतमस्मिन्नुद्दिशति ततमो भविष्यति ॥ प्राग्घोमका-
लादिति को ऽर्थः । यदेष्टाहरणादि तन्मं प्रकंक्षते ततः प्रागित्यर्थः ।
तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम् । आपश्चेषु सेत्पाचेष्वा-
हवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राञ्च उदानमप्यगादिति ॥ कश्च

पात्रमादत्तकालः । तन्त्रारम्भा इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधनन्तर-
माह बौधायनः . अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्ह-
पत्यमुपसादयतीति । सत्याषाढभारद्वाजौ तु परिस्ररणानन्तरमाहतुः .
अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्तीति ॥ तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्त्रार-
म्भात् आ वा परिस्ररणात् आहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगते-
ष्टिर्मिवाद्याहुतयो वा । समानौ इयं विधिरजस्ते अविशेषात् ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् । २ ।

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयो ऽनुगच्छेत्प्राण
इत्यादिना गार्हपत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि
गार्हपत्य आहवनीयो वेत्यादिविधिनाग्निसुत्याद्य प्रक्षतिवदग्निहोत्र-
समाप्तिः । तथा चात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति कात्या-
यनः ॥ नाचानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् . नापि विकल्प्यते
आशाभेदात् । यस्याग्निद्वय इति विधिनोद्धरणमप्यस्याहवनीयस्यो-
द्धार्यस्य लभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये । ३ ।

व्याख्यातः पूर्वं । नात्र यस्याहवनीये ऽनुदात्त इत्येष विधिरिष्यते .
जीवन्तमाहवनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्या-
ग्निमुगच्छेन्न कालमवधारयेदिति विधिः स त्वत्रापि भवत्येव
सार्वकालिकत्वात् ॥

यदि दक्षिणाग्निर्धान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये । ४ ।

एव जुलैतं प्रविशानीति यथाद्योन्मत्पाद्याधेयः ॥

यदि सर्वे ऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो वायात्तां दिशमुद्धृत्य वायवे स्वाहेति जुहुयात् । ५ ।

होमकाले ऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथाभ्यानं विहृत्याग्नीम्हतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ॥ कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथाभ्यानमुद्धृत्य तस्मिन्प्रावेवाह यथा , सर्वे सेत् त्वं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुह्वा यथानुपूर्वकरणमिति ॥

यद्यु वै निवाते मथित्वा विहारं साधयित्वापरेणाहवनीयं यजमान उपविश्य स्वयमग्निहोत्रं पिबेत् । अग्निहोत्रप्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायते । ६ ।

यदि निवाते मति सर्वे ऽनुगच्छेयुः तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथाभ्यानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संकृतमग्निहोत्रमपरेणाहवनीयमुपविश्य यजमान स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वात् न पुनर्होमः ॥ होमकालादन्यत्र सर्वानुगतांशुः तिक्रमेण तस्यतस्माद्ग्रेय्याविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रागस्तमयाज्जुहुयात्पुनरेवास्तमिते हुत्वा भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । ७ ।

प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्याहुतिः . अकाले कृतस्याकृतत्वात् . प्रधानकालत्वाच्चाज्ञानाम् । न तु प्रणयनस्याहुतिः . काल एव तस्य

कृतत्वात् । तत्र तु ऊत्ताय उपसृष्ट्येतावति कृते भवतं नः समन-
सावित्युपतिष्ठेत । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः मन्त्रलिङ्गात् ॥

यदि महारात्रे पुनरेवौषसं हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत । ८ ।

उषसि जुह्वतः प्रागुपसो होमे ऽप्येवमौषसः पुनर्होमः उपमानं च ॥

यदि हविः प्रोक्षन्त्वग्निमभिप्रोक्षेद्धतेन यज्ञेन यजेत ।
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरग्निमुप-
समिन्ध्यात् । ९ ।

हतेः निर्वीर्यः । पुनरुपसमिन्ध्यादित्यन्वाधानिकौपसमिन्धनापेक्षया
पुनःशब्दः ॥

एवं सर्वेष्वग्न्युपघातेषु । १० ।

एवं परिषेचनादौ प्रमादे ऽग्न्युपसमिन्धीत । सर्वग्रहणात् मूत्रपुरीषा-
द्यशुचिर्षमर्गे ऽग्र्यशुद्धोदयाद्यप्रथमंशर्गे ऽग्न्युपसमिन्धीत । बौधायन-
स्वचाह अनेथाभ्याधाने समारोष्य निर्मथित्वा पचमानोष्ठरिति ।
महाभारते ऽप्यारण्यपर्वणि पठन्ति . रजस्वला चेच्छ्रौताग्निमज्ञाना-
न्त्युग्रते यदि . इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या शुचये ऽग्नये इति ॥

अग्नये ऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्या-
प्रावग्निमभ्युद्धरेयुः । ११ ।

यस्याहवनीये विद्यमाने तममन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्तं प्रणयेत् तस्यै-
तामिष्टिं निर्वपेत् ॥ ननु किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तं
आहे । स्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते . उद्धरणशब्दस्योभय-

चापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्धृत्याग्निं
मध्ये तत्त्वं विदित्वा अनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये
तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः । तच्चाह

यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्रयः ।
यद्यसंन्युप्ते स्थाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमि-
त्यालेखनः । १२ ।

अस्तु वाभिरणयनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुः भवत्येवेदं
प्रायश्चित्तमित्याश्रयमतम् । आलेखनस्तु मन्यते । यद्यनिहितेऽग्नौ
स्थाशयेयुः जानीयुस्तत्त्वं तदैवं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुः । न तु
भवत्येतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वप्रायश्चित्तमाद्यं तु श्रूयते अप्राप्तस्योद्द-
रणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो याथाकामी
तयोरिति भावः ॥ कर्मण्यन्याभ्युद्धरणविषयस्त्वायं विधिः । निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनाप-
स्तम्बकर्मण्यन्यार्थमुद्धृतेऽग्नौ संन्युप्ते लौकिकाग्निबंधगर्गनिमित्तेष्टिरेव
कार्यं नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥

अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालमित्युक्तम् । १३ ।

ब्राह्मणे तु अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नि-
रुद्धृतोऽज्जतेऽग्निश्चेव उदायेदिति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य
निन्दित्वा च पुनरिति । प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयन-

निन्दानियेधयोर्मन्थनविधिप्रशंसार्थत्वात् प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूचकाराभिप्रायः ॥ तत्र च लिङ्गम्. तं हैतमेके पशुबन्ध एवा-
न्तरवेद्यां चिन्वत इति ब्राह्मणव्याख्याता विकाराः. ताननुक्रमि-
ष्यामः । पशुबन्धे सोमे मन्त्रे मन्त्रे सर्ववेदेषु वेति ब्राह्मणनिषिद्ध-
स्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयानुस्मरणम् । तथा दधो ऽवदाय शृणु-
त्यावद्यति . एतद्वा विपरीतम्. तथा पत्नीं संनहति तिष्ठन्तीं
वेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अयं च विधिः अज्जते ऽग्निहोत्र इति वचनात्
आ पूर्वाज्जतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते ।
यस्याग्निहोत्र इति वचनाच्च नाजसे ऽग्नौ भवति ॥

अथाहुतिं जुहुयात्त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रव इति । १४ ।

अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याजतीनां वा त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रव इत्या-
हुतिः ॥

यस्य सांगाय्ये ऽधिश्चिते हविषि वा निरुप्ते पुरुषः
श्वानो रथो वान्तराग्नी वीयाद्दुर्वराहैडको वा तद्वापो
ऽन्वतिपिच्य गामन्वत्यावर्तयेद्धर्धतां भूतिर्दधा घृतेन
मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः स्वाहेति । १५ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयः । अग्नः श्वटम् । दुर्वराहो ग्रामसुकरः ।
एडको मेघः . कमलक इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरु-
त्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याध्वनीयौ गच्छेत्तदात्र पुरुषा-
दिगते मार्गे ऽपो ऽन्वतिपिच्य तानतिक्रान्तानन्वयः सिद्धा गामन्वत्य

गां सर्वतो ऽनुगमय्यावर्तयेत्. यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमये-
दित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्रयायनः ॥

देवाञ्जनमगन्धज्ञस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु पि-
तृन्पञ्चजनान्दिश आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धज्ञ-
स्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छत्विति यडाहुतीर्हुत्वेदं वि-
ष्णुर्विचक्रम इति वर्त्म समूहेत् । पदं वा लोभयेत् । १६ ।

पितृन्नित्यादिषु जन्ममगन्धित्यादेरनुषङ्गः । आपो जनमगन्धिति
द्वितीयार्थे प्रथमा । ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धित्येको मन्त्रः. पडिति
वचनात् ॥ वर्त्म समूहेत् अनेारथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समीकुर्यात् ।
पदं वा लोभयेत् पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभक्षणा
पदमभिवपेदिति तु सत्यापाढः ॥

यस्याने वा रथो वान्तराग्नी यात्याहवनीयमुद्राप्य
गार्हपत्यादुह्वरेद्यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते सूर्यस्य
रश्मीनन्वाततान । तच्च रयिष्ठामनुसंभरैतं सं नः सृज
सुमत्या वाजवत्या ॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्येताभ्याम् ॥
ततः पाथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । १७ ।

सामान्यवचनात्सार्वत्रिको ऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन
बाध्यते । तथा यद्यने रथो वान्तराग्नी सदोहविधाने वा वीया-
त्पाथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति मौसिकेनापि बाध्यते. तस्यापि
सदोहविधाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयचात् । अथवा वि-

कल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च
 सत्यापाढभारदाजाभ्यां पूर्वविधिमुक्तान्तरमुक्तम् । यद्यने। वान्तराग्री
 वीयादित्येकेषां न कालमवधारयतीति । समानो ऽयं विधिरजस्ते
 ऽपि अविशेषात् । वहुचस्त्वत्राधीयते । यस्य गार्हपत्याश्वनीयावन्त-
 रेणानो वा रयो वात्या वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।
 नैनन्मनसि कुर्यादित्याह्वरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति । तच्चेन्नमसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविष्किन्नामुदकधारां चरेत् तन्तुं तन्मघजघो
 भानुमन्विधीत्याश्वनीयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ पूर्ववदिति
 पयो ऽग्निकादार्हिराहरेदनह्वान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥

एतामेष निर्वपेत् । १८ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्तोत्रे शस्त्रे वा मूढे । १ ।

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानं अन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तन्म-
 तामेवेष्टिं निर्वपेत् यथा समाप्तेरप्रतिभानं न भवति । प्रतिबंधात् तु
 नैष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः
 प्रतिभावनीयम् ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीव्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् । २ ।

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं
 संसर्गित्वादा । यस्याग्नीन्विहतान्परः स्वेनाग्निना समाह्वेनासमाह्वेन

वा व्यवेयात् व्यवदध्यात् तस्येयमिष्टिः । अस्यायं व्यवेयात् तस्यापि
लौकिकाग्निना व्यवेताम्रेरपीत्यन्ये ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्विहरेयुः । ३ ।

पूर्वेवदनुषङ्गः । यद्गन्तां सदप्रयाणदौ प्रमादाद्यग्न्याग्निं पराग्निना सह
निदधुः स्वं तस्मिन्नुपावरोहन्ति वा तस्यापि विदुर्हुरियमिष्टिर्भवति ।
संसर्गेष्टिस्य संसर्गनिमित्ता । इतरथा तु संसर्गेष्टिरेवाभिविहरणाभावात् ।
अत्रापि समारेऽप्येव विविके ऽग्नाविष्टिः ॥

एतां जने प्रमीतस्य । ४ ।

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणथयणानन्तरं गृहेष्वेतानिष्टिं
निर्वपेत् । भारद्वाजस्वचानुषङ्गमाह . प्राचीनावीती पूर्णाङ्गतिं जुहु-
यादित्येक इति ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसाग्निहोत्रं जुहुयादा शरी-
रस्याग्निभिः संस्पर्शनात् । ५ ।

व्याख्याताभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् आ शरीर-
दादात् । यद्यपि तदावज्जीवं श्रुतं तद्यापि वचनाद्भूयते . निवर्तते
त्वन्मत्सर्वम् । आहृत्ये त्वमेव मृताग्निहोचमुक्तोक्तम् . अथाप्याजरेव-
मेवैनानजस्तानजुहुत इन्धौरवा शरीराणामाहर्तारिति ॥

सर्वं तूष्णीं क्रियेत । ६ ।

गतः ॥

प्राचीनावीती दाहयति । ७ ।

प्रदर्शनार्थं दोहयद्दणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्र्यत्वात् । पित्र्यं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञात् ॥

ये पुरोदक्षो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्यधिश्रित्य दक्षिणोद्वास्य सकृदेव सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन विहारमुद्भवति । ८ ।

ये पुरोदक्ष इति ये पूर्वमग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूदगपा इत्यर्थः । तूष्णीमुन्नीयेति पुनर्वचनमादरार्थं वाग्यमगार्थं वा ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते । ९ ।

देवेभ्यो जुपरि धारयते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥

स उपसाद्य समिधमाधाय सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहुयात् । १० ।

पुनस्तूष्णींवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

अपि वा सोमं पितृमन्तं पूर्वस्थामाहुत्यामुपलक्ष्येत् । अग्निं कथ्यवाहनमुत्तरस्याम् । ११ ।

सोमाय पितृमते स्वाहेत्युपलक्ष्येत्पूर्वस्याम् । अग्नये कथ्यवाहनाय स्वाहेत्युत्तरस्याम् ॥

प्राशनेात्सेचनपरिषेचनानि न विद्यन्ते । १२ ।

स्नेपप्राशनादीनि त्रीण्यपि न विद्यन्ते । तयोदकोत्सेवनान्युच्छिष्टभाजो

जिन्वेत्यादीनि । तथोभयतः परिवेचने सह धारया च . तदङ्गत्वात् । सर्वमन्यत्क्रियते ॥ गृहे प्रमीतस्याप्यर्वाक् पितृमेधादयमेव विधिर्न्यायमाभ्यादृष्टयः । अत्र भारद्वाजः , आहिताग्निं जने प्रमीतं तैलद्रोणामवधाय शकटेनाहरन्ति . निर्मन्येन वा दाध्वा क्षणाजिने ऽग्नीन्युपनह्नाहतेन वाससा प्रच्छाद्य दीर्घवंशे प्रवक्ष्यानधो निदधानाः प्रयता मृन्मयभोजना आहरन्ति . तानि घासमर्यादार्या प्रतिष्ठाप्याग्नीन्भाण्डं च निर्हरन्तीति ॥

ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधानि ददाति । १३ ।

पात्रप्रतिपन्निकाले तानि पक्षौ पुत्रौ वा ब्राह्मणेभ्यो ददाति । दानवचनादेवं ज्ञायते प्रतिपक्षीतुरण्यपथोज्ज्वान्येवेति ॥

ददात्येवायस्मयानि । १४ ।

यद्यपोमयमसिद्धः स्वधितिरित्यादि तद्ददात्येव । ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायुधानीति भावः । परमतनिरसार्थं वावधारणम् , यथाह भारद्वाजः , पुत्रस्य दृषत्स्यादायसं चेति ॥

अपो मृन्मयान्यभ्यवहरन्त्यमैव । १५ ।

अमैव सदैव सर्वाण्यपु चिपेत् ॥

पुत्रस्य दृषत्स्यात् । १६ ।

दृषत् पटः . दृषदुपसाग्नादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाग्नेमयाव कात्यायनः ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीतमुपशृणुयुरग्नये सुरभिमतं पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । १७ ।

अमृतं मृतमुपशृणुयु पुनरमरणे निर्णीते अग्नये सुरभिमते निर्वपेत् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत
दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत् । १८ ।

उत्तराङ्गत्वादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् । १९ ।

यवाग्नीनां भस्मराशिर्निहितः तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥

यैषा पितृभेदे प्रथमाहुतिस्तामेवाच कुर्यादित्येके
। २० ।

मरणानन्तरं वा पितृभेदमारभ्य यत्राक् परेषुवांसमिति * सुवाङ्ग-
तेषां कृत्वा तामेवाङ्गतिमत्रोत्तराङ्गमिच्छाने ऽग्निहोचशेषेण युज्यात् ।
ततः प्रकान्तपितृभेधमेव निवर्तयेत् . न होमशेषमित्यर्थः । अथवा
पितृभेधप्रसिद्धा यैषाङ्गतिस्त्वामेवाद्याङ्गतिमत्र कुर्यात् . अपेक्षेताग्नि-
होचशेषमित्यर्थः ॥

यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत सर्वतः
समवदाय सर्वा देवता अनुद्रुत्य स्वाहाकारेण जुहु-
यात् । २१ ।

विसंस्थितायां आरम्भापरिसमाप्तायामिष्ट्यां मरणे यजमानस्य सर्वेभ्यः

* Thus the MSS. *a f* and Taitt. Aranyaka 6. 1. 1 ; *i l* read
परेषुवांसमिति.

प्रधानहविर्भ्या जुहुं सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
 दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाह्वाना वाङ्मते. यथा
 य आहिताग्निरुपवसथे सियेत कथमस्य यज्ञः स्वादिति, नैनं
 याजयेदित्याहुर्मन्त्रिभिर्गोत्रे हि यज्ञं भवतीति । तथा अधिश्रिते
 ऽग्निहोत्रे सांगाय्ये हविःपु वा सियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति,
 अथैवैतान्यनुपर्यादध्यास्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति । तथा आसन्नेषु
 हविःपु सियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैतान्याहवनीये
 सर्वजन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनस्याह. हविष्येषु चेदाद्भिदमाणेषु
 मरणं दक्षिणाग्रावेनान्मदंहेत्, न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये चह-
 णादि प्रागमादनात्. आमादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति,
 संस्थाप्यं वा प्रकुप्लवादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो सियेत कथं प्रेते ऽवस्था-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यग्न्यवमृत्यं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी सियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्षानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि सियेत प्रागवभृ-
 य्वादग्न्यवमृत्यं कुर्वीरन्. अवमृत्यं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अग्न्यवमृत्य इत्यवमृत्यधर्मेणग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ शाण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु
 सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुहुंति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः ग्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कर्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनौ च
कर्षः तमस्याग्निभिस्त्रुणीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दृषणम् ।
तैः क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लक्षत्यान्त-
र्वेदि क्षणाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तोर्यं तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निधात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्रय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशानि येषु

प्रधानहविर्भ्यां जुहुं स ह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
 दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावप्याभेदेन संख्याभेदाः समाध्याता वाङ्मृचे. यथा
 य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्वादिति. नैनं
 याजयेदित्याहुर्नभिप्राप्नोति यज्ञं भवतीति । तथा अधिश्रिते
 ऽग्निहोत्रे सोनाय्ये हविःपु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति.
 ऋग्वैतान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि संदक्षोरन्निति । तथा आसन्नेषु
 हविःपु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैतान्याहवनीये
 सर्वजन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनश्चाह. हवियेषु चेदाह्निदमाणेषु
 मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये वह-
 णादि प्रागासादनात्. आमादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
 संन्याथं वा प्रकृप्तत्वादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवाप्या-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवमृथं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पक्षी म्रियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्षानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि म्रियेत प्रागवमृ-
 थादन्यवमृथं कुर्वीरन्. अवमृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अन्यवमृथ इत्यवमृथधर्मेणाग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ शाण्डिल्यश्चो ऽयुक्तम्. जीपतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु
 भेगमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्योऽपि विधिना सर्वहवींषि जुहुति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोपितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्वात्तामस्याग्निभिः कर्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोपितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनीं यः
कर्षः तमस्याग्निभिस्त्रुणीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिर्शं द्वादशभिर्दृषणम् ।
तैः क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लक्षत्यान्त-
र्वेदि क्षणाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्रय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । जैतिजैति तावताजि ते

प्रधानहविर्भो जुडां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावम्याभेदेन संस्थाभेदाः समाध्याता बाह्वृचे. यथा
य आहिताग्निरुपवस्ये म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति. नैनं
याजयेदित्याहुर्नभिप्राप्ते हि यज्ञं भवतीति । तथा अधिग्निते
ऽग्निहोत्रे संनाथे हविःपु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति,
अत्रैवैतान्यनुपर्यादधास्यथा सर्वाणि संदक्षेरन्निति । तथा आसन्नेषु
हविःपु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये
सर्वजन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनस्याह. हवियेषु चेदाद्रिदमाणेषु
मरणं दक्षिणाग्नावेनाम्बदेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये गृह-
णादि प्रागासादनात्. आसादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
संस्थाप्यं वा प्रकृप्त्वादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवम्या-
पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवमृत्यं
कुर्वीत. यदि यज्ञे पक्षी म्रियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
भक्षानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि म्रियेत प्रागवमृ-
द्यादग्न्यवमृत्यं कुर्वीरन्. अवमृत्यं वा गमयित्वा प्रोत्थैनमभुदादत्य
स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अन्यवमृत्य इत्यवमृत्यधर्मेणाग्नि-
भिर्दहनमित्यर्थः ॥ शाण्डिल्यमृच्छे ऽप्युक्तम्. जीयतः कर्माणि विसमाप्ते
चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु
सोमेषु गृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यं सोमेभ्यसेति विधिना सर्वहवींषि जुह्वति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदगौ यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्तृष्णीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दृपणम् ।
तैः क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लंकृत्यान्त-
र्वेदि क्षणाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तोर्यं तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
न्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशाणि चेष्ट

काण्डेषु तिष्ठन्ति तानि दन्तानीत्याचवते । तेषां षष्ठ्यधिका
चीणि शतान्युपकुप्तानि भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाहुतिं कृ
तां वा दहेद्युः । तस्या रचनाप्रकारः पितृमेधेन दाहश्च । बाहू
पितृमेधकल्पेषु च पृथक्प्रथगुक्तः तत्रतत्रैव द्रष्टव्यः ॥

यदि हवींष्यासन्नानि कृष्णशकुनिरुपर्युपर्यतिपतेत्
क्षाभ्यामाधून्वान इवाभिनिपीदेद्देदं विष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । २४ ।

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुनावीज
मान उप समीपतो गच्छेत् तेषामुपरि निपीदेद्वा तत्र वैष्णव
शुद्धयात् तत्तत्संख्यं श्विरप्सु प्रविष्टान्यमुत्पादयेच्च ॥

यद्युच्चैः पतेन्न तदाग्निमेत । २५ ।

यदि दूरतो गच्छेत् न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यद्युच्छ्रियमाणो* यूपश्चपालं वा पद्येत ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनस इत्याहुतिं जुहुयात् । २६ ।

पद्येत पतेत् ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

* Thus all MSS, the form is derived from a root पद् with
the meaning of पति

यदि हविःशेषाननुदासिताननूयानैरभ्याश्रावयेद्यद्वो
देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहुयात् । १ ।

अनुदासितेषु हविःशेषेषु आश्रावणं अभ्याश्रावणम् ॥

यदि प्रणीता स्कन्देयुरूपदस्येयुर्वापो हि छा मयोभुव
इति तिसृभिः पुनर्गृहीत्वा ततं म आप इत्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

उपदामः शोषणम् ॥

यद्यग्न्याधेये सूर्यो ऽनाविः स्वादुद्वयं तमसस्पर्युदु त्वं
चित्रमित्याहुतीर्जुहुयात् । ३ ।

अनाविः स्वादुद्वयकाले प्रच्छन्तो न प्रकाशेत ॥

यद्येनमुपधावेयुर्गोमायवो ऽवादिपुरेकसृको ऽवादी]
दभिमृताः स्मः परिधिं नः कुर्विति पालाशमिधामुप-
समाधायेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं
नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति यडाहुतीर्हुत्वेमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्धमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वते-
नेति दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति । ४ ।

घेषां कुले पुनःपुनर्मरणं प्रवृत्तं स्यात् ते ऽभिमृताः । ते यद्येनमुप-
धावेयुः आहिताग्निमेनं शरणं गच्छेयुः एवं ब्रुवाणाः गोमायवः

शिवाः अस्मान्प्रत्यग्निवां वाचमवादिषुः एकसृको वा दुर्वाचमवादीत्
 एवं दुर्निमित्तानि पश्यामः अभिमृताः सञ्च तदस्माकं मरणभीतानां
 परिचाणायं परिधिं कुर्वन्ति . तदा ब्राह्मणस्येदमिमृतः पालाश-
 मिश्रं सौक्तिके ऽग्नावादीप्तमुपसमाधाय दर्विष्ठामविधिनेता आहु-
 तीर्जत्वा दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधाति । कस्य दक्षिणतः ,
 अभिमृतानामिति ब्रूयात् . इमं जीवेभ्य इति सिद्धात् . अभिमृतेभ्य
 उत्तरया दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधातीति गृह्ये व्यक्तवचनाच्च ॥

नैयग्रोध इध्मः सचियस्य राष्ट्रमर्यादायाम् । ५ ।

सचियस्याभिमृतस्य नैयग्रोध इध्मो राष्ट्रमर्यादायामुपसमाधेय इत्यर्थः ॥

आश्वत्यो वैश्यस्य क्षेत्रमर्यादायाम् । ६ ।

तस्य यत्क्षेत्रं तस्मैषि आश्वत्य इध्म उपसमाधेयः । शूद्रस्य तु नेष्ट
 एवार्थं विधिः ॥

इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दार्शपूर्णमासिकैः सर्वप्राय-
 स्थितैर्विकल्पैरन् । ७ ।

अष्टावेता आहुतयः प्रकृतिविकृत्योर्ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यादिभिर्विकल्पन्ते ॥

यदि दैःषष्ठ्यमन्यद्वा भयं पश्येद्यत इन्द्र भयामह
 इत्याहुती जुहुयात् । जपेदित्येके । ८ ।

यदि दुःसप्तनिमित्तमुत्पातादिनिमित्तं वा भयं पश्येदाहिताग्निः
 तदैते यत इन्द्र सन्निदेत्याहुती जुहुयाज्जपेद्वा ॥

सर्वेषां वै घर्मा रूचा रोचते । तस्मात्प्रवर्ग्येण प्रचय
प्रवृज्यमानस्य वोपश्रुत्याभिर्गीर्भिरिति जुहुयात् । जपे-
दित्येके । ९ ।

सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये घर्मस्त्रिगुणतरं ज्योतिः. यद्येकं श्रुतौ
रोचितस्त्वं देव घर्मं देवेभ्यमौति । तेन तदभिभावुकं स्यात् । तस्मा-
त्प्रवर्ग्यकर्मण्यर्त्विज्यं कृत्वा अकुर्वन्वा प्रवृज्यमानस्य घर्मस्याभिपवादि-
प्रभवं शब्दं श्रुत्वा आभिर्गीर्भिरिति जुहुयाज्जपेदा ॥

यदि होमायोपसमिद्धेऽहुतेऽग्निषु यजमानो ऽग्नी-
याद्यन्ते वयं यथा ह तदित्याहुती जुहुयात् । समिधौ
वाद्ध्यत् । जपेदित्येके । १० ।

न सायमाहुतावहुतायामश्रौचात्. एवं प्रातरित्युक्तम् । तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमुच्यते । होमायोपसमिद्धेऽविति होमार्थं विद्धतेऽवि-
त्यर्थः । यदग्ने यानौत्यादिभिः समिद्धेऽविदं प्रायश्चित्तम् । प्राक्तु
समिन्धनाद्वातपत्नीमित्यन्वे ॥

। यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्युनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्या-
मभिनिमुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरि-
विविदानो वा जुहुयात् । जपेदित्येके । ११ ।

यस्य प्रसप्तस्य सूर्यो ऽसुमेति सो ऽभिनिमुक्तः । यस्योदेति सो
ऽभ्युदितः । यस्मिन्ननाहिताग्नी कनिष्ठो ऽग्नीनाधत्ते स पर्याहितः ।
यस्मिन्नसुतसोमे कनिष्ठः सोमेन यजेत स परीष्टः । यस्मिन्ननात्तांशे

कनिष्ठो ऽंशं गृहीयात्स परिविन्नः । यस्मिन्ननूढभार्ये कनिष्ठो
दारानुपयच्छते स परिविन्नः । स्वयमुपयन्ता कनिष्ठः परिवि-
दानः ॥ तत्राभिनिष्क्रादिशब्देऽपि परिविविदान इति शब्दिभक्तिं
दत्ता योजनीयम् । पर्याहितादेर्ज्यैष्ठ्यैवायं विधिः . न पर्याधात्रादेः
कनिष्ठस्य . तस्य परिविविदानत्वेनोपादानात् । तेष्वनाहिताग्नीना-
मौपासना हेमो जपो वा । तेषामिह्वचनं समानविधुपात्तत्वा-
दिति द्रष्टव्यम् ॥ परीष्टलक्षणमुक्त भार्गवेन . अहतप्रथमयज्ञे* ज्येष्ठे
सति करोति तं . कनिष्ठः परिधृष्टां स्वात्परीष्टो ऽयज उच्यते ॥

अनाज्ञातमिति तिस्रो ऽनाज्ञाते जुहुयात् । जपेदि-
त्येके । १२ ।

अनाज्ञाते प्रायश्चित्तविशेष इत्यर्थः । साधु वा कृतमेतदङ्गममाधु
वेत्यनिर्णीत इत्यन्ये । तत्रैव विधिः सर्वप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते .
यथा महाव्याहृतीः प्रकृत्यामनन्ति छन्दागाः . यथावगतं यथानव-
गतं सर्वस्यैवैव प्रायश्चित्तिः . तस्मादेतामेव जुहुयात् . अपि वाना-
ज्ञातं यदाज्ञातमिति . अपि वा प्राजापत्यां प्रजापते न त्वदेतानीति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति द्वतीयः पटलः ॥

* † Corrected, the MSS *for* read अहतप्रथमे यज्ञे and पर्येष्टा,
in MS a the whole page is missing

यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देच्छिन्दप्राणि दद्यात् । १ ।

हिन्दप्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दन्भवति तदेव गवाजादि
दद्यात्. न बालमित्यर्थः ॥

यद्युत्पूतं चिवं देयम् । २ ।

चिवं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चिवं धनमित्येव भारद्वाजः ॥

वरो देय इत्येकेषाम् । ३ ।

गतः ॥

यदि सुग्गतं यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् । सं
त्वा सिञ्चामीति तत्संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् । ४ ।

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं धनमिवादि दद्यात् । ततस्तत्सुचः स्कन्धं
सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्निक्षिपेत् । संस्कारयोग्यत्वे ऽभिमन्त्रयेत् ॥

देवां जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याददति । ५ ।

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरं आज्यमधिकृत्य देवां जनमग्न्यज्ञ
इत्याज्यस्कन्नाभिमन्त्रणं वदतीत्यर्थः ॥ कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति
चेत्. तत्सौवानन्तरं वचनात्. देवां जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्ध्यापूर्वम-
भिमन्त्रेति लिङ्गाच्च । तथा देवां जनमग्न्यज्ञ इत्येतदभिमन्त्रये-
तेत्येकेषामित्येव भारद्वाजः । एतदुक्तं भवति. न केवलं सुग्गते
किं तु सर्वत्रैवाज्ये स्कन्धे देवां जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं
तैस्तैर्विधिभिर्विकल्प्य इति ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिर्य-
ह्यामीति तत्परिर्यह्य भूपतये स्वाहेति प्राञ्चं प्रादेशं
मिमीते । भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणम् । भूतानां
पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चम् । भूत्यै स्वाहेत्युदञ्चम् । भूर्भुवः
सुवरित्यूर्ध्वम् । ई ।

तत्स्कन्धं परिर्यह्य परितन्त्रिन्नेनापमघ्य तस्य देशं तस्योपरि प्रति-
दिशं प्रादेशान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेष्टिन्यङ्गुष्ठयोः
प्रसारितयोरायामः प्रादेशः । पूर्वतरविधिषेषस्यायं न सर्वविधिषेषः ।
प्रासङ्गिकत्वान्नस्य । तेन सुगते स्कन्धे पुष्कलं दत्त्वा स त्वेति संक्षि-
प्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः । यदा तु देवां जनमगन्त्यज्ञ इत्य-
भिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च पुष्कलदानादि । निगद-
व्याख्यातश्चायमर्थः कम्पान्तरेषु ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवयवेन
श्रूयते । ७ ।

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते . न तु कंचिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः ।
केचित्त्वाङ्गः . सर्वहविषामित्येष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे
श्रुतत्वात् . अनवयवेनेत्यनेनापि तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति ।
तत्र त्वाह भारद्वाजः . भूपतये स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेत्येकेषां
॥ किंचन हविर्गधिरुह्य वदतीति ॥ तच्चेदमविशेषवचनं यत्राप्युक्तं

अभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुष्णीयत इत्यन्ये ।
 यथा देवां जनमगम्यच्च इत्यादौ । यच्च तनुर्लं तच्च नित्यमेवेष्यते ।
 यथा यच्च हविर्निर्गन्तं स्कन्देत् यच्च वा देवतायै गृहीतमज्जतमि-
 त्यादौ ॥ न वरिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते । अस्कन्नं
 हि तद्यद्द्वर्षिषि स्कन्दतीति श्रुतेः । तच्च त्वाह भारद्वाजः । न
 वरिषि स्कन्ने प्रायश्चित्तमित्याश्रयः । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुप्यं देव
 तच्च प्रायश्चित्तमित्यालोचन इति ॥

यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संद-
 धामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहु-
 यान्मनो ज्योतिर्जुपतामिति । ८ ।

• यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थैर्द्रव्यैः संधाय मनो
 ज्योतिरिति संधानलिङ्गया तदभिजुहुयात् । समानो ऽयं विधि-
 रेकदेशभेदे ऽपि । यद्योक्तं व्यायविद्धिः । अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमे-
 कदेशे ऽपीति ॥

अथैनदपो ऽभ्यवहरेदभिन्नो घर्मो जीरदानुरिति । ९ ।

भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योर्निवर्तते प्रत्याधानात् । वक्ष्या तु तेनाभि-
 मन्त्रयत एव ॥

अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वपि सृजेच्चयस्त्रिंशत्तन्नाव इति
 यदि प्रागुपधानाद्विद्येत । १० ।

। यद्येककपालः स्कन्देत्परि वावर्तेत प्रजापतेर्वर्तनिम-
नुवर्तस्वानु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरनु सर्वैरु
पुष्टैरनु प्रजयान्विन्द्रियेण देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्वि-
ति यथास्थानं कल्पयति । १ ।

न्यितस्य स्थानाचक्षणं स्कन्दनम् । पार्श्वोत्पार्श्वान्तरेणावर्तनं पर्या-
वर्तनम् । यथास्थानं कल्पयति पूर्वस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति ॥ समानो
ऽयं विधिर्ज्ञेताकृतस्कन्दने । कृतस्य पर्यावर्तने ॥ यदि कृतः पर्या-
वर्ततेत्यादिविधिना कल्पनं वेदितव्यम् ॥

तं यजमानो ऽभिमन्त्रयते प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां
प्रतितिष्ठामि भक्ष्ये ॥ विश्वमन्याभिवाह्ये तदन्यस्याम-
धिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे पृथिव्यै चाकरं नम
इति । अथास्कान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् । २ ।

गतौ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजय-
न्कपालमभिजुहुयात् । ३ ।

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥

एतामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । ४ ।

व्याख्यातो ऽयं विधिः पथिकद्विधिना ॥

एतामेव निर्वपेद्यदृत्वाग्रायणं नवस्याश्रीयात् । ५ ।

नानिष्टाग्रायणे ऽनाहिताग्निर्नवस्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमे ऽप्येवैव प्रायश्चित्तिः ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य देवा अन्नम् । यदृत्वाग्रायणं नवस्याश्रीयाद्देवेभ्यो भागं प्रतिकृत्तमद्यादार्निमार्हेत् । ६ ।

अद्यानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते प्रायश्चित्तादरार्थम् । देवानां ह्येष संबन्धमानीतो यो ऽग्नीनाधत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्टा स्वयं नवमश्रीयात् देवेभ्य एव भागतया कृत्तमद्यपाकमग्निवाग्न्यात् ततस्वार्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादग्निनिषेधं नातिक्रामेत् । अनिकस्य त्वय्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्यैनां स्वे काले पुनराग्रयणेन यजेत . अग्निनिमित्तत्वाद्दद्यात् । कालातिक्रमे च पुनः पायित्ततवैश्वानरौ प्रागेव दर्शितौ ॥

मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वा । ७ ।

पुरुषौ मनुष्यजातीयौ ॥

निर्वोर्यतां वै पुरुष आशास्ते । अयश्रुतां गौः । ८ ।

धीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति ।

अर्थो लक्ष्यते . तद्व्यमर्थः । पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं
करोति . पशुस्यापशुताम् । तस्मादादतंयं प्रायश्चित्तमिति ॥

गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति । त्रिष्टुभ्याज्या । ६ ।

मरुतो यद्वा यो दिवो . या वः शर्मते ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यमन्यस्याग्निषु
याजयेयुर्यस्य चाग्निध्वन्यो यजेत १ १० ।

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता चत्विजो याजयेयुस्तत्रे-
षमिष्टिर्बभूवोर्यष्टुरग्निमतश्च ॥

रौद्रं वास्तुमयं चतुर्वर्णं निर्वपेद्यस्य रुद्रः यश्चक्ष्मा-
येत । ११ ।

यस्य पशून्ज्वरो मारयेन्नस्य तच्छान्दर्यचतुः । वास्तुर्नाम यस्यवि-
शेषः ॥

एतयैवावृता निषादस्थपतिं याजयेत् । १२ ।

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । चक्षियादित्यपरम् । स्थपतिः
महत्तरः । निषादयोषो स्थपतिरिति निषादस्थपतिः । सो ऽपि
स्वर्गकाशेऽन्येष्वपि शजेत । ननु शूद्रस्य कर्मणोर्हस्यं कुतः कर्म-
धिकारः कुतश्च तस्याग्नियस्ये । तत्राह

सा हि तस्येष्टिः । १३ ।

सा हि तदुद्देशेन विहिता । अतस्त्वावन्नस्यामस्ति तस्याधिकारः

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्वर्त्ततिर्गृह्णाति । तत्सं-
स्थाप्यान्यद्विस्तदैवतं निर्वपेत् । ६ ।

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति . न स कार्य
इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आश्वं प्रतिनिधिं कृत्वा श्रिष्टैश्च
हविर्भिस्तत्कर्म संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारे अन्यद्विस्तदैवतं निर्वपेत् ।
अन्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत मान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः ।
तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सत्याषाढभारदाजौ । दोहयोर्दाहे तु वैश्वे-
पिकत्वादार्तिप्रायश्चित्तमेवेष्ट्यते ॥

अथैकेषाम् । यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्वर्त्त-
तिर्गृह्णाति । यदुच्छिष्टं स्यात्तेन प्रचरेद्देव्याय तां दक्षिणां
हविर्दुच्छिष्टं च दद्यात् । तमेव निर्वर्त्त्या ग्राहयतीति
विज्ञायते । ७ ।

पुरोडाशे क्षामे ऽयं विधिः पूर्वेषु विकल्प्यते । तच्च यदेव क्षामाव-
शिष्टं स्यात्तेनैव यजेत । या तु तस्मिंस्तन्त्रे दक्षिणा तां क्षामहविःशेषं
च देव्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञयाहिणी निर्वर्त्तितस्तस्मिन्गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान् संपद्यत इति पुनरिज्यापि न
कार्येति भावः ॥

सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । ८ ।

यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् . नैकदेवदाहे . तस्याव-

र्जनीयत्वात् । यथोक्त न्यायविद्धि. चामे ह सर्वदाहे स्यादेकदेश-
स्यावर्जनीयत्वादिति ॥

यदि वावदानेभ्यो न प्रभवेत् । ९ ।

असर्वदाहे ऽपि यदा शिष्टं हविरिव्यार्थेभ्यो ऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं
स्यात्तदापीयते । न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्त इत्यर्थः ॥

यद्यप्रत्तदैवतं हविर्यथापद्येतान्यहविस्तदैवतं निर्व-
येत् । १० ।

अप्रत्त देवतायै यस्याप्रत्तदैवतम् । अप्रत्तदैवतमिति वा पाठः. *
तदा त्वप्रत्तं देवतमवदानं यथेति विग्रहः ॥ व्यापत्तिर्दोष इति
वक्ष्यति । सा च नाशादिनाप्ययोग्यस्योपलवशायां . असर्वहविर्विषया
च . यस्य सर्वाणि हवीषि नम्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वैत्युत्तरप्रपचनात् ।
तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवतं हविर्यथापन्नं तस्याचमन्यनिर्वयेत् . न
तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः ॥ प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्त-
सौविष्टकृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः . अप्रत्तदैवतमिति वचनात्
अप्रयोजकत्वाच्च । तथा प्राक् स्विष्टकृत इत्येवाश्रयाद्यनः . तथा अव-
दानदोषे पुनराद्यतनादवदानमिति च ॥ सांनान्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रा-
यश्चित्तमेवेत्यते वैशेषिकत्वात् । वक्ष्यति च . तत्र सुगादानप्रभृतयो
मन्त्रा इति । तदिकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह
भारद्वाजः . सांनान्यप्रायश्चिन्नान्यामिन्वायां न विद्यन्ते . यद्यन्यतर-

ह्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य प्रचरेत् . यद्युभयं व्यापद्येताभ्येन दध्ना
पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् . आज्येन वाजिने व्यापन्न इति ॥

तत्र सुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तन् ॥ ११ ॥

सुगन्निहोत्रहवस्थादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्ताणामेव
कर्मणामावृत्तिमिद्धौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

यावदन्ते वा व्यापद्येत । १२ ।

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परमाविन एव मन्त्राः
प्रयुज्येरन् । पूर्वमाविनां तु सङ्गप्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त
एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्त्रैःस्त्रैः कर्मभिरावर्तमानैः संप्रत्यन्त इति भावः ॥

यदि प्रत्तदैवतमाज्येन श्रेष्ठं संस्थापयेत् । १३ ।

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्त्रिष्टकदादि श्रेष्ठमाज्येन निर्वर्तयेत् . न तु
हविरन्तरमागमयेल्लोपयेदेत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव
प्रदानाद्गुह्यमिति ज्ञायते तदा तु पुनस्त्यजतिरेव . असत्कल्पत्वात्पु-
दानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः . अदोषो वा . न वै देवाः कस्माच्चन
बीभत्सन्त इति श्रुतेरिति ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येद्युर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येनैता
देवताः प्रतिसंस्थाय यजेत । १४ ।

यस्य त्वेकद्वित्र्यसु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि
नश्येद्युर्दाहादिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिना अपहरेयुर्वा तानि
दस्यक्तदा यासां हविर्यापत्वं ता देवताः प्रतिसंस्थाय प्रदानार्थं

गणयित्वा ध्रौवाच्चेन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत . नोपांशुध-
र्मैः . प्रतिनिधेस्तद्वर्त्मवचनात् . पशुधर्मान्वं भवतीति लिङ्गाच्च । आ-
ज्यानामपि व्यापत्तौ स्वात्स्नाद्योनेः स्वैःस्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥

अथान्यामिष्टिमनुलवणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः । १५ ।

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुस्वणामविकृतां कुर्वीत .
यतो यज्ञस्यार्तस्य पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्यापत्ति-
विषये सांन्याय्यधारण्यमेव विधिर्वैशेषिकत्वादित्यते . नार्तिप्रायश्चि-
त्तम् ॥ आश्वलायनमतात्पावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः . यथा हविषां
ध्यापत्तावेन्द्रास्तु देवतास्त्राच्चेनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा
हविरावृत्तिं प्रकृत्याह . प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथा अथत्यन्तं
गुणभूतानामिति च । गुणभूतानामपि हविसामत्यन्तमावाहनात्प्रा-
गूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः नेज्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते । १६ ।

व्यापन्नं तु हविरसु क्षिपेत् । किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राह

यदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत । १७ ।

अयमभिप्रायः । यागानर्हतापत्तिः व्यापत्तिः . सा धार्यभोजनानर्हत्व-
लक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदस्त्वेव क्षिपे-
दिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्यवहरन्तीति प्रकृत्याह भारद्वाजः .
कथं दुष्टं हविः स्यात् . यदार्थाणामभोजनीयं न तेन . देवान्यजे-
तेति । तथा शिष्टभक्षप्रतिपिड्ढं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन-

साह. आपन्नानि हवींषि केचनखकीटपतंगैरनैवां बीभत्सैरिति ॥

यस्य पुरोडाशो दुःशृतस्तद्विष्यमदैवत्यं यममेव तद्गच्छतीति विज्ञायते । संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदमं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । १८ ।

पुरोडाशपचणात्पुरोडाशतद्विकारेस्त्वेवायं विधिः. नेतरविकारेषु । यदपक्वं विषमपक्वं वा तद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै ज्ञतमपि यमदैवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मात्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतदेवाह्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

. तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात् । १९ ।

एकस्य भार्गवनिधमाश्रित्विह्नियमो भोक्तृषु ॥

यौ दक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षान्तो ऽनायुः ।
उर्वरां दद्यात् । २० ।

दक्षिणाविशेषानाश्राने यदि यत्किंचिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामः दग्ध इव भवति निर्वीर्यत्वादनायुरिव च भवति . यज्ञ आयुः श्नाम्स दक्षिणाभिरिति श्रुतेः । अथवा अनायुरनायुर्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथानायुर्यजमानः स्यादिति सत्यापाढभारद्वाजौ ॥ तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याद्धा भूः उर्वरा ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा प्रतिष्ठिता देया ।
सा प्रायश्चित्तिः । २१ ।

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरा-
दानमेव प्रायश्चिन्नं नेतरदित्यर्थः । प्रतिष्ठिता निरवद्या ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोढां यजेत ।
पुरस्तादा स्विष्टकृतः । २२ ।

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत् तां यथोढां यस्मिन्क्रमे आवाहिता
तस्मिन्नेव क्रमे यजेत । ऊतेषु वा भारिष्ठेषु सा चाज्यहविष्टादुपांशु-
धर्मेण यष्ट्या । आवाहनवचनं च निर्वापोपाकरणदोहनादिरूपस्य
हविर्पक्षण्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्यभागां देवतामावाहयेदृह्णीयाद्वेति
वक्तृचश्रुतेः । तेनाभागाद्यै निरुप्तमुपाहृतं दुग्धं चैवात्मृज्य एवमाज्येन
यजेत । कात्यायनस्त्वाह . अधिकं निरूप्य तच्च यजेन्न वा अचोदि-
तत्वादिति । तच्च भागिन्यभागयोर्मिश्रनिर्वापे ऽपि विभागमन्त्रेण
विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥

यदि भागिनीं नावाहयेद्यत्र स्मरेत्तदुपोत्थाय
मनसावाह्य यदो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहु-
यात् । २३ ।

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय
मनसावाह्य यदो देवा इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्रिज्यायाः
स्मृतावाहुतिरेव . नावाहनम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यदि पुरा प्रयागेभ्यो वह्निःपरिध्याहुतिः स्कन्देदा-
गीभ्रं ब्रूयादेतां संलप्य जुहुधीति । तां सो ऽञ्जलिना
जुहोति । तस्मै पूर्णपात्रो देयः । १ ।

यत्र पुरा प्रयागेभ्यो ऽप्याहुतिसंभवः सो ऽस्य विधेर्विषयः यथा
करभपात्रादि । पूर्णपात्रः पात्रपूर्णं ग्रीवादिः ॥

यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदपो ऽभ्यवहरेद्भूमि-
भूमिमगादिति । २ ।

ब्रह्मणो ऽप्यनेनाभिमन्त्रणं प्रतिधातव्यम् ॥

आहवनीये दारुमयाणि । ३ ।

तानि तूष्णीं प्रहरेत् न मन्त्रेण . भूमिभूमिमगादिति लिङ्गविरो-
धात् ॥

यद्यृक्तो यज्ञं भेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहु-
यात् । यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणामौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । ४ ।

ऋक्तः ऋगक्षरतः . ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भेष
इत्यर्थः । एवं यजुष्ट इत्यादि ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ५ ।

द्युगपत्सर्वतो भेषे सर्वा व्याहृतीजुहुयात् . सर्वाभिर्याहृतीभिरेकामा-
हुतिमाहवनीये जुहुयादित्यर्थः . यथा सावित्राणि जुहोतीत्यादौ ।

कुत एवं व्याख्यायत इति चेत् . पृथक् सर्वा जुहुयादिति व्याख्याते
सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् वाकृच्ये कल्पान्तरेषु चैवं व्यक्तोपदेशाच्च । वाकृच्ये
तावद्यथोक्ता आहुतीरुक्तोक्तम् . यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा भूर्भुवः
स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एवेति । भारद्वाजस्याह . अथ यदि
सर्वतो भूर्भुवः सुवरित्याहवनीये जुहुयादिति । एवं कल्पान्तरेष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥

तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः । यत्रा-
नाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याख्यानः । सर्वत्र समभ्युच्चयः स्या-
दित्यपरम् । ६ ।

तदिदमिति श्रेयं सर्वाभिर्याहतीभिरेकाहुतिः सैत्यर्थः । कुतः ।
आनन्तर्यात् . सर्वप्रायश्चित्तसमभिर्याहाराच्च । सा हि तस्या एव
समाख्या आह्वयेषु प्रसिद्धा . यथा तावद्वाकृच्ये भूर्भुवः स्वरिति सर्वा
अनुद्रुत्येति प्रकृत्यान्वायते . सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय
इति । तथा छान्दोग्ये ऽपि . किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहती-
भिरेव यद्यजन्तितीति । एवं सूत्रकारवचनान्यपि तत्रतत्रैवानुसंधेयानि ॥
तदिदं सर्वप्रायश्चित्तमनाद्यातप्रायश्चित्ते तावद्विषये निधत्तेन किधत्ते .
इतराणां प्राप्तातैः सह विकल्पेनेति प्रथमः कल्पः । यवानां प्रातो विश्वे-
यस्तत्रैवेति द्वितीयः । न केवलमनाद्याते किं त्वाद्याते ऽपि विश्वे
तेन तेन समुच्चयनियम इति तृतीयः ॥

यद्येनं विहारे वहिर्वा भयं विन्देत्प्रजापतिर्विश्वकर्मा
तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् । अर्थेणा अस्य

अहितो ऽवसानपते ऽवसानं मे विन्देत्याहुतिं जुहु-
यात् । ७ ।

यद्येवं विहृताग्निं यजमानं विहारविषये बहिर्वा भयमागच्छेत्
तदैवेयमाहुतिः . यत इन्द्र भयामह इति वाहुतिद्वयम् । विहृता-
ग्नेस्त्वेतदेव ॥

यस्य हविर्निरुतं स्कन्देच्छिन्दत्याणि दद्यात् । यद्युत्पूतं
चिचं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् । ८ ।

निर्वापप्रभृत्योत्पवनात् क्षिन्दत्याणि दद्यात् . ततश्चिचम् । उभयत्र
भूपतय इत्यनुमन्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥

यस्य देवते अवदाने हवींषि याज्यानुवाक्ये वा
विपरिहरेयुर्यस्य वा देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देदेव-
तान्तरये वा यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् । ९ ।

यस्य देवते विपरिहरेयुः व्यत्ययेन नयेद्युर्ध्वलिङ्गः . यथा निर्वापावा-
हनादि प्रथममग्नीषोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वाधादवदा-
याद्य मथादित्यवदानविपर्यासः । तथा अग्नीषोमीयादग्निं यजत्या-
ग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यात् अनुवा-
क्यां वा याज्यां अचोदितां वान्यतरत्र कुर्यादुभे वाचोदिते इति
याज्यानुवाक्ययोः ॥ देवतायै गृहीतमितौज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देव-
तान्तरयः सूत्रमे अनिज्या अनिर्वापो वा । यदस्य गृह इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् । यदा-

न्यदीयाद्भविषो ऽन्या देवतेज्यते अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां
तत्र पुष्कलं दत्त्वा शिष्टादेवं पुनरवदाय यजेत . सर्वस्यै हविषो
देवतार्यत्वात् . अवदानदोषे पुनरायतनादवदानमित्याश्रयायनवच-
नाच्च ॥ तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतय इत्यभिमत्यायमेव
विधिरादानायोग्यत्वे । आदानयोग्यत्वे तु तदेवादाय यजेत ॥ तथा
देवतान्तरये ऽप्यसमाप्ते कर्मणि स्रुते तदानीमेवेत्या' निर्वापो
वा । समाप्ते त्वग्न्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्थां पुनरिज्या ॥

त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति सर्वचान्तरये विप-
र्यासे चैते आहुती जुहोतीत्येके । १० ।

सर्ववैकविषये ऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते ।
तत्र प्रधानान्तरये कृत्वा प्रायश्चित्तं पुनःक्रिया पूर्वैव दर्शिता ॥
यदाङ्गमयन्तरितमसंस्थिते तन्त्रे स्रुतं तदुपकारचमं च तदपि
क्रियते । द्रव्यसंस्कारास्तृपयुक्ते द्रव्ये न क्रियन्ते तदर्थत्वात् । तथा
मन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपष्टके* प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगः .
तादर्थ्यादेव . पुनःप्रयोगो वा यावदन्ते वा आपद्येतेत्यत्रोक्ताश्रयात् ।
तथा च भारद्वाजः . अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत
इति । द्राष्टाद्यप्येव चोक्तम् . यजुरन्तरये ऽन्वाहारं ध्यानजये उपे-
क्षणं शाण्डिल्य इति ॥ हेममन्त्रान्तरये तु पुनर्होमो ऽन्यत्र प्रति-
निगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नावृत्तिः याज्याप्राधान्यात् ॥

यस्य पुरोडाश उदा पतेत्सं वा विजेत तमुदास्य

वर्हिषदं कृत्वा किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्ते-
रिहागहि । अघोरो यन्नियो भूत्वासीद सदनं स्वमासीद
सदनं स्वम् ॥ मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाज्यस्व
मा नः किञ्चन रोरियः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मि-
न्नासीद वर्हिषीत्येताभ्यामभिमन्त्रयेताभि च धारयेत्
॥ ११ ॥

उत्पतेत् कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत् संविजेत भिद्येत
वा ततस्तमादाय वर्हिष्यामाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य
द्वाभ्यामभिषार्य पुनः स्थाने स्थापयेत् । अस्त्रीर्णं तु वर्हिष्यभिमन्त्र-
णाभिषारणे एव क्रियते . नोदासनादि ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चित्तिं
कुर्वन्ति । १२ ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति . समानानामौश्वरो भवती-
त्यर्थः । प्ररोचनाप्रदर्शनमादरार्थम् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथ पाऽप्रायश्चित्तमारिषु रुच चातुर्मास्यानामपि साधारणं दृषदा-
ज्यप्रायश्चित्तं तावदाह ॥

स्कन्ना द्यौः स्कन्ना पृथिवी स्कन्वं विश्वमिदं जगत् ।

स्कन्नादो विश्वा भूतानि अ स्कन्नाज्जायतां हविः ॥ इह
गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रद-
क्षिणो रायस्पोषो निपीदतु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभि-
रश्वैरियं वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिरति बर्ही-
प्यन्येभं यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोपधय
द्वत्येताभिश्चतसृभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्यापो ऽभ्य-
वहृत्य निर्णिज्य सुचं शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं
विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाश्वेनावग्राप्या-
यतने सादयेत् । १ ।

सुक्संयोगात्सुगतस्यैवायं विधिः । स्यात्सौगतस्य त्राज्यवदेव विधि-
र्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्य स्कन्नगिष्टमपु चित्वा पुनः
स्यान्त्याः पञ्चकलो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥

अथैकेयाम् । पृषदाज्ये स्कन्ने पृषदाज्ये पृषदाज्यम-
भिगृह्य मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुतिं जुहुयात् । २ ।

अभिगृह्य स्कन्नगिष्टलोपरि स्यान्त्यास्सूष्णीं गृहीत्वेत्यर्थः । तत्र तु
भूपतय इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् ॥

एवं सोमे स्कन्ने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयात् । ३ ।

सोमस्याच प्रासङ्गिकं वचनम् । तत्रापि योनितः सोममभिगृह्य
मनस्वतीं जुहुयात् ॥

यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तम् । १३ ।

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमय्यीरन्वित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे
तत्तत्रैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैवं पशुं प्रकृत्योक्तम् . यर्हि
पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुअपणं हरेदिति । यर्हि
यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संक्षपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितत्पशुअपणं श्रामिवाग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुअपणं हरन्ती-
त्याहवनीयादुद्धरणं निन्दित्वोक्तम् . स वैव स्यान्निर्मग्न्यं वा कुर्यादि-
ति । स एव प्राजहित एव घोनिः स्यान्निर्मग्न्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च
तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राक्षमग्निं प्रहरन्तीत्यादि-
ब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येतत्तम् । बौधायनस्याह . स वैव स्यादिति
पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशतीति ॥ समानो ऽयं विधिः सवनीये ऽपि
तत्प्रकृतित्वात् । निरुद्धपशौ त्वाहृत्यवचनादाहवनीयादेवाहर्तव्यः ॥
पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे . यदि पशोरवदानं नग्नेदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव-
चेत्सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति । यदि पशुसंबन्धेकमनेकं वावदानं
भाश्रदोषादिनावदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने भौवादाज्यादवचेदित्यर्थः ।
तदुक्तं भारद्वाजेन . यद्यद्भुविस्तस्याज्यं प्रतिनिधिरिति ॥ कृत्स्ननाशे
तु पुनरालम्भः । केचित्तु वपाहृदययोर्नाशे ऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति .
तयोः पश्चात्फलसंस्तवात् . यथा आत्मा वपेति . पशोर्वा आलम्बस्य
हृदयमात्माभिसमेतीति च । तदयुक्तं विशेषानुपदेशात् . अर्थवाद-
मात्रत्वाच्चात्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन . अवदानहानौ नाद्रि-
येत . हृदयनाशे त्वन्यमालम्भेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः . सर्वेषां

वाज्यस्य यजेत्. अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति ॥ यदि मतं अनव-
दानत्वादपाया न तत्रायं विधिरिति तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते ।
वपादीनां मात्राहीनत्वे ऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत न प्रति-
निधिना . द्रव्यप्राधान्यात् . यथोक्तं मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नु-
यादिति ॥

ये पशुं विमश्रीरन्यस्तान्कामयेतार्तिमाह्वयुरिति
कुविदङ्गेति नमोदृक्तिवत्पर्चाश्रीध्रे जुहुयात् । आहवनीये
शामित्रे वा निरूढपशुबन्धे । १४ ।

“यदि दस्यवः पशुं विमश्रीरन् जीवन्तं मांसावस्त्वं वा बलात्कारेण
हरेयुः तांश्च यदि यजमानः कामयेत आर्तिं प्राप्नुयुरिति तदानया
जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधिरेव भवति ॥

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देदा त्वा ददे यशसे
वीर्याय चास्मास्वधिया यूर्य दधाथेन्द्रियं पय इत्यादाय
यस्ते द्रप्सो यस्त उदर्पो दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश ।
स नः पाक्षरिष्यै स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । १५ ।

अन्नावदानसमुदायो हविः . अथ हविषा प्रचरति क्वागस्य हविषो
ऽनुब्रूहीत्यादौ तथादर्शनात् । हविषो ऽवदानं हविरवदानम् । तत्र
हविर्विवेशयणं पुरोडाशावदानीनवत्त्वर्थम् । अवदानग्रहणं त्रैकैकाव-
दानस्कन्दने ऽपि प्रवत्त्वर्थम् । अहविरवदानत्वादपायाः पृथग्यदणम् .
न त्वनवदानत्वात् . अन्यथा कृत्वा वपामवदायेत्यादिसूत्रविरोधात् ।
तेन यदि पशोरवदानं नश्येदिति विधिर्वपायामपि भवत्येव । यस्य

वा देवतायै गृहीतमङ्गलं स्कन्देदिति पुष्कलदानं चाप ममुचेतयं
अविरोधात् ॥ आदायेति यथाम्नामं प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत धाता रातिः सूर्यो देवो दिवि-
पञ्च इत्याहुतौ हुत्वाष्टाप्रूडिरस्यमुष्णीषेणावेष्ट्य । १६ ।
इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

कौशे ऽवधाय द्वितीये ऽवधाय तृतीये ऽवदधाति । १ ।

विशतिषु स्त्रीपशुरालभ्या । यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत . गर्भिणीत्यर्थः ।
गर्भपादैः सहाया अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च
गर्भद्वित्वादिना द्वादशपदादावपि समानो ऽयं विधिः । ततः प्राक्
संक्षपणादनुबोधे तामुदृज्यान्वामुपाकुर्यात् । परतस्त्वनुबोधे धाता,
रातिः सूर्यो देव इत्याहुतौ हुत्वाष्टाप्रूडिरस्यमुष्णीषेण
दीर्घवाचसावेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्सापिधाने कौशे ऽवधाय तमपि कौश-
मन्वस्मिन्कौशे तथा कृत्वा तमपि तृतीये कौशे ऽवदधाति ॥

विविस्त्रानिव कोशान्कृत्वाथैनामध्वर्युरभिमन्त्रयते
यस्यास्ती हरितो गर्भ इति । २ ।

धीनपि तान्कोशान्विगतविलानिव दृढापिहितान्कृत्वा दक्षिणार्थं
निधाय ततो गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ॥

आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमाहृत्य वि ते भिनन्नि
तकरोमित्युत्बमाह्वयति । ३ ।

विशमनकाले पशोरुपस्थनिर्गमानुगुणमावृत्य तदावरकमुखं नाम मेदं कृतिं क्षिणन्ति ॥

वह्निस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सविथनी गर्भं निरस्य शूले प्रणीक्ष्य शामित्रे निहत्य अपयति । ४ ।

तत ऊर्वान्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य शूलाग्रप्रोतं कृत्वा निहत्य अपयति । गर्भअपणानुगुणमग्निमभीषे शूलं निखाय शामित्रे अपयतीत्यर्थः ॥

उरुद्रसो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पाचमुपेक्षति । ५ ।

शूलाग्रे अयमाणाद्गर्भात्तरतो रसस्य धारणार्थमधस्तात्पाचमुपेक्षति ॥

पशुपुरोडाशं निरूप्य गर्भपुरोडाशं निर्वपति भक्तीद्यावापृथिव्यमेककपालम् । ६ ।

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेत् ज्ञाता गर्भिणीति तदा तन्निरूप्यानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति । पुरस्तात् ज्ञाने यदैव जानीयात् तदैव निर्वपेत् । स च भक्तीद्यावापृथिवीभ्यां निरूप्यते . न गर्भदेवतायै । न चास्यैककपालधर्माः . शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्तिविधानात् . इतरथा सर्वज्ञतत्वेन शेषासंभवात् ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य गर्भपुरोडाशेन प्रचरति भक्तीद्यावापृथिव्येनेति । ७ ।

भारदाजादिभिर्गर्भपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशेन सह प्रचारवचनात् त-
त्रिरासायं पुनःक्रमवचनम् । पशुपुरोडाशेन प्रथयं ततो भक्तौशावा-
वृद्धिमेव गर्भपुरोडाशेन प्रचरति . न तु तेन समवदायेति भावः ॥

पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाम्ना अन्यद्वदाय
दैवतेष्ववदधाति । उपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु । ८ ।

पशोर्देवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाम्ना ऊर्ध्वमेकमवदाय दैवतेषु शिपति ।
तदा अधस्तान्नाम्ना अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः . पुरस्ताद्वै नाम्ने
प्रागे उपरिष्ठादपान इति सिद्धात् ॥

चैधं गर्भरसं व्यानयति दैवतसौविष्टकृतैडेषु च । ९ ।

धूणः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नकर्मो धोञनीचः . समारोपात्तत्वात् .
दैवतादीनां समुच्चयान्तराभावाच्च । धूणोपसिध्य विषु गर्भरसं
व्यानयतीत्यर्थः ॥

एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जुहोति । १० ।

पुरस्तादनस्यतेरिति वचनात् तस्य पुरस्तादेवेयमाहुतिः ॥

अष्टामूड्विरणं दक्षिणा । ११ ।

अचाध्वर्यवे अष्टामूड्विरणं सकोशं ददानि ॥

गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं ग्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं
यजति प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति । उत्तरया वा
। १२ ।

यजतिरत्र जुहोत्यर्थः . विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् .
अभिवरन्दगृहेतारं जुहुयादिति श्रुतस्य जुहोतेर्दण्डोत्राभिवरन्द-
जेतेति यजतिना निर्देशदर्शनाच्च । तथा किमिन्ने विष्णविति
जुहोतीत्येव कल्पान्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥

मरुतो यस्य हि क्षय इति गर्भं गर्भपुरोडाशं चोत्त-
रेण गार्हपत्यस्य शामिचस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही
द्यौः पृथिवी च न इति शीतेन भस्मनाभिसमूह्यैतं
युवानमिति पञ्चभिरुपतिष्ठते । १३ ।

अभिसमूहनं प्रच्छादनम् । एतं युवानमित्युपस्थाय ततः स्विष्टकृदादि
कर्म प्रतिपद्यते ॥

तदिदं *गर्भिणिप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः ।
यवानाम्नातं तत्र क्रियेतेत्यालेखनः । १४ ।

गर्भिणिप्रायश्चित्तमिति इत्युक्त्यान्वयः . यथा गर्भिणी भवन्तीति ।
यत्रादित्यां मर्ह्यं गर्भिणीमात्मन इत्यादौ आघाता गर्भिणी
तत्रापि निमित्तगताविशेषात्कर्तव्यमेवेतन्नैमित्तिकमित्याश्रयमतम् ।
आलेखनस्य मन्यते . वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरिति
रिच्यते . रवांसि वा एतत्पशुं सधन्ते यदेकदेवत्य आलभ्यो
भूयान्भवतीति . यथा चोदितादतिरेकदोषनिमित्तलश्रुतेर्यवानाघाता
गर्भिणी तत्रैव कर्तव्यमिति ॥

* B C D E गर्भिणी*, and this reading stood also originally
in A.

यद्यनपट्टकार्यो* यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साष्ट्रं
लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं सवनीयस्योपासम्भं कुर्यात् । १५ ।

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे
तत्कालपर्यागतस्य पशोः प्रथङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालम्भं कुर्यात् ॥

त्वाष्ट्रं चरुमच वाजसनेयिनः समामनन्ति । १६ ।

गतः ॥

त्वाष्ट्रीरेवाच सुवाहुतीर्जुहोतीत्येके । १७ ।

तथा दधदिन्द्राय तन्नसुरीपं तथा वौरमिति त्वाष्ट्रः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

यदि यूपः सुपिरः स्यादतीसारेण यजमानो म्रियेत ।
वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापत्यया च हुत्वा तं संह-
व्याग्नौ प्रव्रज्यायान्यं साधयेत् । १ ।

यूपे सुपिरवान्स्यात् । अतिस्त्रवणेनादरस्य यजमानो म्रियेत । तत्रेदं
विष्णुरिति वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापते न त्वदिति प्राजापत्यया
च ऊत्वा तं यूपं क्लिप्ताङ्गनीये प्रदीप्य यूपाभिमन्त्रणादिविधिनान्यं
निर्दीपमाहरेत् । न यूपाङ्गतिरावर्तते . अप्रत्यक्षत्वात् . यूपाङ्गतिं
ऊत्वाग्निष्ठप्रथमानिति लिङ्गाच्च ॥

* Corrected ; all MSS. read यद्यनपट्टकार्यो .

† ३ अतिस्त्रवणेना .

यदि क्रिष्णः क्रिमय एनं भक्षयेयुः । पूर्ववत्प्रायश्चित्तम् । २ ।

क्रिष्णः क्रिमिणः . यद्यन्तर्वाक्षाः क्रिमय. स्युरित्यर्थः । एवं यजमानम् ॥

यद्यावन्नयनमास्कन्देत्यत्येनमतिचरिष्यतीति विद्यात् ।
व्याहृत्यादि समानमुत्तरम् । ३ ।

शूपिच्छन्नः पतन्प्रतिवस्मान्नयने स्वगूल एव यदि पतेत् तदा पक्षी दृष्टन्ता स्यात् । तत्र वैष्णवीवर्जं व्याहृत्यादि सर्वमुत्तरं कर्म समानं पूर्वेण ॥

यदि दक्षिणा पतेत्प्रत्यङ्गा सं वा शीर्येत शाखासु वा सज्येत यजमानो म्रियेत । वैष्णव्याः स्थाने यामी ।
समानमुत्तरम् । ४ ।

दक्षिणासुखं पतेत्प्रत्यङ्गा पतेत्संशीर्येत भज्येत वा पतितः . पतित्वा शाखासु वा सज्येत वृत्तान्तरस्य तत्र वैष्णव्याः स्थाने यमो दाधारे-
ति यामी स्यात् । सर्वमन्यद्वाहृत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यद्यपु पतेदपु म्रियेत । वैष्णव्याः स्थाने वारुणी ।
समानमुत्तरम् । ५ ।

थाख्यातः पूर्वेण । उदुत्तममिति वारुणी ॥

यदि ग्रासद्वा हरेयुः सर्वस्वं जीयेत । वैष्णव्याः
स्थान ऐन्द्री । समानमुत्तरम् । ६ ।

यदि केचिद्युपं ग्रासहा प्रमद्व हरेद्युः तदा ह्यनधनः स्वाद्यजमानः ।
तत्र वैष्णव्याः स्थाने ऐन्द्री स्वात् इन्द्रं वो विश्वतस्सरीति । श्रेष्ठं
पूर्ववत् ॥

यदि मूल उपशुष्कः स्थान्न पितृभ्यो यथापुरं करिष्य-
तीति विद्यात् । यदि मध्ये क्षुधा मरिष्यति । यद्यग्रे न
स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति ॥ यद्यग्निष्ठा विच्छिद्येत यज-
मानो म्रियेत । यदि पूर्वा पत्नी । एतद्वा विपरीतम् ।
यदि दक्षिणा माहिषेयः पुत्रः । यद्युत्तराम्बग्ज्येष्ठः ।
यदि दक्षिणपूर्वा ब्रह्मा । यदि दक्षिणापरा हेता ।
यद्युत्तरापराध्वर्युः । यद्युत्तरपूर्वाग्नीध्रः । ७ ।

यदि मूलभागे द्युपः शुष्कः स्थान्तदैवं जनो यजमानं जानीयात्
न यथापूर्वं आहुं करिष्यति अद्विविगमादिति । यदि मध्ये शुष्कः
स्वात् क्षुध मारिष्यतीति विद्यात् । यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति
विद्यात् ॥ किं च यदि तच्छणो ऽकौशल्यादग्निष्ठां विच्छिन्ना स्वात्
यजमानो म्रियेत । यदि पूर्वाग्निः पत्नी म्रियेत । एवमुत्तरेष्वप्यनुष-
ङ्गो द्रष्टव्यः । माहिषेयो अष्टाया अष्टः पुत्रः । तस्यानन्तरो ऽम्ब-
ग्ज्येष्ठः ॥ यस्मादेते शुष्कत्वादपि दोषास्तस्मान्तेष्विदं प्रायश्चित्तमाह ॥

शुष्कादिषु सर्वेषु याम्यादि समानमुत्तरम् । ८ ।

यदुक्तं वैष्णव्याः स्थाने यामी समानमुत्तरमिति तदेवात्र स्वादि-
त्यर्थः ॥

यदि लोहिण्यो लेखाः प्रसव्यं यूपं परिहरेयुर्न
साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति विद्यात् । श्वेताश्वेत्प्रदक्षिणं
क्षिप्रं साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति । ९ ।

यदि काश्चिद्रक्त्वर्णा लेखाः प्रसव्यं यूपं वेष्टयन्तो दृग्भेरेन् तदा न यज-
मानः सहस्रदक्षिणेन क्रतुना यक्ष्यतीति विद्यात् । अथ श्वेताः सत्यः
प्रदक्षिणं चेद्वेष्टयेयुः तदा क्षिप्रमेव तेन यक्ष्यतीति विद्यात् । ज्ञानं चात्र
प्रीत्यप्रीतिफलमाधम् । न प्रायश्चित्तार्थम् । तस्मानुपदेशात् । अन्यथा
क्रत्वाहरणस्येष्टत्वेन तद्धितत्वेन च ज्ञानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वायोगाच्च ॥

यद्याहुतौ हुतायां कृष्णो धूमो दक्षिणां दिशमभि-
निहन्त्यादातो वा प्रसव्यं धूममावेष्टयेद्यजमानो म्रियेत ।
सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाज्जुहुयात् । १० ।

आहुतौ प्रकरणात्पद्याहुतौ हुतायाम् । सामान्यनिर्देशात्सर्वस्या-
माहुतावित्येके । यदग्नेः कृष्णवर्णो धूम उत्थितो दक्षिणां दिशं
प्रतिगच्छेत् अथवा यं कंचिदप्याहुतिसमुत्थं धूमं वातः प्रसव्यमावे-
ष्टयेत् तद्यजमानमरणं सूचयेत् । अतस्तत्परिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । सर्वप्रायश्चित्तं च प्रागेव व्याख्यानम् ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

इति श्रीमहर्षदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
पञ्चमः पटलः ।

इति नवमः प्रश्नः ॥

शोमः ॥

उक्ता नित्या इविर्यज्ञा उक्तानि चैषां प्रायश्चित्तानि । अयेदानौ
 शोम आरभ्यते । शोऽपि नित्यः । विभिर्घृणवा जायत इत्यृणमंस्त-
 वात् । तथा शोमान्तान्यज्ञाननुक्रम्य नैवमिकं श्रोतदृष्टमंस्तमिति
 वसिष्ठवचनात् । सूचकताप्यग्नीनाधाय कर्माभ्यारभते शोमावरार्थानि
 यानि श्रूयन्त इति गृह्यसामान्तरं प्रेषतो ऽप्यावश्यकतयोपदे-
 शान् । तथा वसन्तेवसन्ते शोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासवदभ्यामवि-
 धानात् । तथा शोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् । तथा सर्वेषु
 ब्राह्मणेषु कल्पेषु च नित्यैः समभित्याहाराच्च । तस्मान्नित्य एव शोमः ।
 स च ज्योतिष्टोम इति वक्ष्यते ॥ न चाषावनिष्टदर्शपूर्णमासेनाहृतं
 इति प्रायः कल्पान्तरकारणां मर्यादा । तत्र भारद्वाजस्यावत् । न
 दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा शोमेन यजेतेति । तथा तस्य नानुपक्रान्त-
 योर्दर्शपूर्णमासयोराहार इति सत्यापाठः । कात्यायनेनायुक्तम् ।
 दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टान्येन यजेतेति । ब्राह्मणे च । शो दर्शपूर्णमासा-
 भ्यामिष्टा शोमेन यजेतेति श्रयमेव कल्पः स्तुतः । आश्वलायनस्याह ।
 दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मासैरथ शोमेन । ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमा-
 साभ्यां यथोपपत्त्येके । प्रागपि शोमेनैक इति । सूचकतो ऽप्यनियम
 एव क्रमस्याभिप्रेतो विशेषावचनात् ॥ विच्छिन्नशोमपीथेन तप्रीना-
 धाय दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा प्रातः च पशुमालभ्य ततः शोमाय
 दीक्षितं । अनालभ्ये तस्मिन्शोमानधिकारात् । तदालभ्यस्त्वनिष्टापि

दर्शपूर्णमासाभ्यां लभ्यते मत्स्वग्रियु सत्यां च सोमपीथेच्छायां तन्नि-
 रोद्गुरभावात् ॥ नन्वसौ सांनाय्यप्रकृतिः कथमकृतायां प्रकृतौ करि-
 ष्यते . किमियं राजाज्ञानाकृतायां प्रकृता विकृतिः कार्येति । न
 तावदस्याः प्रकृत्यनुष्ठानापेक्षमनुष्ठानं विकृत्यनुपदिष्टाकाङ्क्षितप्राकृत-
 विधक्तस्य वेदनमात्रापेक्षत्वात् । न च सांनाय्याग्नीषोमीयविकारा-
 धिकरणन्यायादेव नियमः ब्रह्मनीयः . तस्यातद्गोचरत्वात् . तत्र हि
 नासोमयाजौ संनयेदिति सांनाय्यस्य सोमोत्तरकालत्ववचनात् .
 प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायाच्च । तद्विकाराणामपि सोमोत्तर-
 कालभावित्वमेव श्रुत्वाद्यं न तु प्रकृतिविकृत्योः पौर्वापर्यम् । न च
 शास्त्रीयोऽयं नियमः . तत्र शास्त्रानुपलम्भात् । विपरीतानुज्ञैव तु
 शास्त्रादवसीयते . अन्याधेयस्येष्टिविधानादतिरात्रस्य प्रथमयज्ञत्ववि-
 धानात् . असोमयाजिनः पशुविधानाच्च । तथा दर्शपूर्णमासाना-
 मिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेति । तस्माद्येषामेतदुपसंख्यानं न
 एवात्र प्रमाणं प्रष्टव्या इति सिद्धम् । अनारब्धदर्शपूर्णमासस्यापि
 प्रात्यपन्निज्यालभ्यत इति तत्रान्वारम्भणीया नियता . प्रकृत्यर्थेनाप्य-
 कृतत्वात् . कृता हि सा तदर्थेनेति विकृतिषु तदकिधायां हेतुवच-
 नाच्च ॥ सर्वथापि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीथस्थानात्तद्व्याप्यपक्षेर्न
 सोमदीचेति । कोऽयं विच्छिन्नसोमपीथो नाम । ननूक्तोऽयं
 ब्राह्मणे . ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमासमेत य आ ब्रवीथात्पुरुषात्सोमं न
 पियेत् . विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति । तत्र च त्रयः प्राञ्च-
 क्षयः प्रत्यक्ष इत्यादौ प्राज्ञेनोक्ता दीक्षावेदननामसुब्रह्मण्यादौ नामभिः
 कीर्त्यमाना च पित्रादीनां त्रिपुरुषी । तस्यां चरमः प्रपितामहसृतीथो

ऽभिप्रेतः . न स्वात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुतः । सोमपानोद्य-
 तस्वात्मनस्तदिच्छेदाभावात् . एतत्ते तत ये च स्वामन्येतत्ते पितामह
 प्रपितामह ये च स्वामन्विति तिसृषु स्रक्तिषु निदधाति तस्मादा-
 तृतीयात्पुरुषान्नाम न गृह्णन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वाच्च । तथा विध्यर्थत्व-
 मथत एव निदर्शनादवगन्तव्यम् । तदयमर्थो भवति . यस्य पित्रा-
 दयस्त्रयः पुरुषाः सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्यो पशुमालभे-
 तेति । कात्यायनमतास्तु द्विपुरुषविच्छिन्नावपीथ्यते यथाह . वसन्ते
 ऽग्निष्टोमः . ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमालभ्य द्विपुरुषासोमपीथिन इति ॥
 कः पुनस्तृष्टः । कागः पुनस्तृष्ट इति भारद्वाजः । बौधायनस्त्वाह .
 पुनस्तृष्टेऽनङ्गानित्यवशौर्णगव एष उक्तो भवतीति । लिङ्गं चात्र
 भवति . पुनस्तृष्ट इव द्वेतस्य सोमपीथ इति ॥ दुर्वाङ्मणस्य तैन्द्रा-
 ग्रेनेष्ट्वाग्निनो ऽप्यालभ्यः . यथोक्तं ब्राह्मणे . आग्निनं धूमललाममा-
 लभेत यो दुर्वाङ्मणः सोमं पिपासेदिति । को ऽसौ दुर्वाङ्मणः ।
 तमाह बौधायनः . यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषं स वै
 दुर्वाङ्मणो नाम यस्य पौनर्भवो भवेदिति । तत्र वेदस्य वेदी चेति
 चकाराभ्यां व्यक्तम् . समुच्चयावगमादुभयविच्छेद एव भवत्याग्निनो
 नाम्यतरस्य विच्छेदे । भारद्वाजस्त्वाह . विलुप्तमावित्रीको दुर्वाङ्मण
 इति । तस्मिंस्तु पक्षे त्रिपुरुषमुभयविच्छेदे ऽपि भवत्येवाग्निनः .
 ऐन्द्राग्रस्तु नेष्यते निमित्ताभावात् ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्यैर्यान्तत्विजो वृणीते
 यूनः स्वविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्गहीनान् । १ ।

सोम श्रापधिविशेषः . तत्साधनत्वात्कर्मणो ऽपि नाम । तेन यक्ष्य-
माण आगूर्याप उपस्थृग्य चत्विजो दृषीते । आगूरुणं तु याजमान
एव व्याख्यातम् । ब्राह्मणानामार्विज्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणव-
चनमादरार्थम् । अथवा तस्मादाजपेययाज्यात्विजौन इति श्रुतेः
चत्विजस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र शङ्किता निरस्यते । अर्पेद्यो
ब्रह्मादने व्याख्यातः । बालदृक्कृतयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति
युवस्यविरघट्टणम् ॥ अथ को ऽनूचानः । मार्गादनपगतो ऽनूचान
इति भारद्वाजः । तस्य च जाननूचानमृत्विजं दृषीत इत्यनेन सिद्ध-
स्याप्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ऊर्ध्ववाचः पटुस्यानकरणाः । अनङ्गही-
नाः अन्यूनान्गाः । अन्यूनानतिरिक्ताङ्गा इत्याद्यस्त्रायनद्राघ्रायणौ ॥

तेभ्यः सोमं प्राह । २ ।

सोमप्रवाक इति शेषः । कुत एतत् । साद्यःक्येश्वरथाः सोमप्रवाका
विधावन्तीति लिङ्गात् . कण्ठोक्तत्वाच्च कल्पान्तरेषु । यथाह भार-
द्वाजः . सोमप्रवाको यथास्मै सोमं प्राहेति । तथा सोमप्रवाकं
परिपृच्छेदित्याद्यस्त्रायनः । एवमन्यथापि द्रष्टव्यम् ॥ तदयमर्थो
भवति : यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्ततं यथोक्तगुणमुपेत्य सोमं प्राह .
सोमेनासौ यक्ष्यते स याजयितव्यस्त्वयेति ॥

तं पृच्छति क चत्विजः के याजयन्ति कचिन्नाहीनः
कचिन्न न्यस्तमार्विज्यं कचित्कल्याण्यो दक्षिणा इति
छन्दोगब्राह्मणं भवति । ३ ।

तं सोमप्रवाकं पृच्छति सप्त ऋत्विक् . के पूर्वमाधानादिषु कर्मसृत्विजः
 के चाद्य याजयन्तीत्यादि । सो ऽपि यथावथं प्रतिब्रूयात् ॥ तत्र
 पूर्वर्त्विक्परीक्षा तावत्पतित याजितत्वादियजमानदोषशङ्कानिरासार्था
 वर्तमानर्त्विक्परीक्षाप संभक्षणानर्हत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनादि-
 परीक्षा तु तत्र याजननिषेधादेव . यथोक्तमाश्रयायनेन . न्यस्तमा-
 र्त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिण्येति ॥ छन्दोगमाङ्गणवचनमाद-
 रार्थम् . विकल्पार्थमित्येके ॥

अथ जपति महन्मे ऽवोचो भर्गो मे ऽवोचो यशो मे
 वोचः स्तोमं मे ऽवोचः कूर्मिं मे ऽवोचो भुक्तिं मे
 ऽवोचः सर्वं मे ऽवोचस्तन्मावतु तन्माविशतु तेन भुक्षि-
 यीयेति । ४ ।

अथ यदि याजयिष्यन्भवति ततो जपतीत्यर्थः । तथा च द्राह्मणः .
 सोमप्रवाकमकरिष्यन्मः सोमाय राज इत्युक्ता प्रत्याचक्षीत . महन्मे
 ऽवोच इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेतेति । भारद्वाजमतात्त्वयाजयिष्यतो
 ऽपि नित्यो जपः ॥

पद्वा नामासि सुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमिति
 पन्थानमातिष्ठते । ५ ।

यजमानगृहगामिनं पन्थानं प्रतिपद्यते ॥

देवो देवमेतु सोमः सोममेत्वृतस्य यथा विहाय
 दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति । ६ ।

गतः ॥

पितरो भूरिति दक्षिणावृत्तः पितृनुपतिष्ठते । ७ ।

प्राचीनावीत्युपतिष्ठते ॥

तान्वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशः । ८ ।

तामागतान्सर्वानपि वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्धजमान एकैकं वृणीते . सर्वत्रिज
एव वा चतुरः । अथ तानेव सर्वाननुक्रामति ॥

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्युन् ।
ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः ।
होतारं मैत्रावरुणमच्छावाकं श्रावस्तुतमिति होतृन् ।
उजातारं प्रसोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युजा-
तृन् । ९ ।

अनुक्रमणादियत्तावष्टेति । चमसाध्वर्यूणामृत्तिर्धर्मा मधुक्न इत्या-
दयो न भवन्ति ॥ तथाध्वर्यूः होतृनिति वर्गशो ऽभिधानात् सर्वे
ऽध्वर्यवस्तुजातार इत्यादिषु वर्गा एव सिद्धाः । वर्गशो क्रमविशे-
षवचनात् यदप्रतिरक्षं द्वितीयो होतृत्यादयस्य सिद्धाः । वरणक्रमस्तु
वक्ष्यमाण एव . न त्वयम् । न चाध्वर्युर्वा अध्विर्जा प्रथमो युज्यत
इत्यनेनापि क्रमेण वरणमिति युक्तम् . सूत्रविरोधात् मन्त्रविरोधाच्च ।
सूत्रकृतस्तु क्रमान्तरविरोधे मन्त्रक्रम एव वलीयानित्यभिप्रायः ॥

सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । १० ।

सप्तदशवचनात्सो ऽष्टुत्विग्यमांशभते ॥

स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । ११ ।

उपद्रष्टा साध्यसाधुनेरनुसंधाता ॥

यदि चतुर आद्यान् । १२ ।

यदि चतुरो दृणीते तदा प्रतिवर्गमाद्यान्महर्त्विजो दृणीते । इतरे
तदृता एव कुर्युः ॥

अथ वरणाः । १३ ।

मन्त्रा इति शेषः ॥

अग्निर्मे होतादित्यो मे ऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उक्ताताकाशो मे सदस्य आपो मे होचाशंसिनो
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इत्युपांशु देवतादेशनम् । असौ
मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

अग्निर्मे इत्यादिनेपांशु देवता आदिग्राहो मानुष इत्युच्चैर्निगदेदिति
शेषः । यद्यप्येकैकं इत्युक्तं तथापि होत्रकाणां समाप्त एव वरणं .
यथा विष्णुर्दृष्टव्यः मानुषा इति । तथा अग्नौ मानुषा इति
होत्रकानिति सत्याषाढः ॥ अनन्तरमाद्यातात् प्रतिप्रत्यात्रादीनम-
न्त्रकं दृणीते । अथवा तानपि मन्त्रैरेव . अध्वर्यादिममास्यानात् ।
कर्मथेषां सप्तदीक्षान्यायात् अध्वर्यादिकमेव व्यवस्थापनीयः ॥
अन्विजो बृहत् मधुपर्कमाहरेदित्याद्युत्थायनवचनात् . आचार्यायर्त्विजे

अश्वराधेति स्वयं चामिधात्रात् अन्विषां मधुपर्कः कार्यः । भार-
दाजस्य वृद्धचारिण अन्विजः प्रचरन्ति तेषां संस्थिते कर्मण्यशनप्रसि-
द्धिरित्याह । तथा न स्त्रियमुपेयुरा कतेतरपवर्गादित्याश्रयायनः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत । एककामः सर्व-
कामो वा । युगपत्कामयेताहारपृथक्त्रे वा । १ ।

चिद्वदादय एकविंशान्ताः श्लोमा यस्य सोमस्य च ज्योतिष्टोमः ।
तस्य च नित्यत्वादकस्मार्तिनापि कर्तव्यस्यैव सतो दर्शपूर्णमासादिवक्त्र-
संयन्त्र इति द्रष्टव्यम् । आस्थानं चैतद्दर्शपूर्णमासयोरेककाम
इत्यादिनैव ॥

षसन्ती ज्योतिष्टोमेन यजेत । २ ।

कालविधिः ॥

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः । ३ ।

यज्ञायज्ञियस्य श्लोके अग्निस्तुत्या यस्य संज्ञा सोऽग्निष्टोमः प्रथम-
माहर्तव्यः । न तृक्ष्यादयस्तदुष्णविकाराः न चान्धेऽहीनैकाहा
इत्यर्थः । तथाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणं तस्मादाऊर्जैश्च यज्ञ इत्यादि
॥ ह्येतेनाग्रेऽयजतेत्यन्तम् । तथा एष एव प्रथमो यज्ञानाम्,
य एतेनानिष्टायान्येन यजते कर्तव्यमेव तज्जीयते वा प्र वा
मीयत इति कन्दोगाः ॥

अतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति । ४ ।

गतः ॥

वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । तस्य तिस्रो दक्षिणा
इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ५ ।

पुनर्ज्योतिष्टोमपक्षणाद्वितीयादिप्रयोगेषूक्त्यादिमंश्रा अपि सभ्यन्ते ।
तस्य प्रतिवसन्तमाहार्यतयाभिमतस्य प्रथमाहारप्रभृति तिस्रो दक्षि-
णाः । द्वितीयाहारप्रभृतीत्यन्ये . छन्दोगब्राह्मणमित्यनेनाभासस्या-
नित्यत्वं दर्शितं न चेत् पूर्वतमसूत्रादर्थस्यप्रसङ्गात् . तस्य तिस्र इति
व्यतिरेकवचनायोगाच्च । लिङ्गं च . अपुनर्भक्ष्यो ऽस्य सोमपीथ
इति ॥

रथंतरसाम्ना दृढत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं य-
जेत । ६ ।

रथंतरं हेतुः दृढं यस्य स रथंतरसाम्ना । तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

न रथंतरसामानमकृत्वा दृढत्सामानमाहरेदि-
त्येके । ७ ।

गतः ॥

यदीष्ट्वा यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्था-
यां वैव पौर्णमास्यां वा यजेत । ८ ।

यदहः क्षीणः पूर्णो वा स्यात्तद्भूमाः तदहरमावास्थापौर्णमासीब्रह्मा-

भ्यामुच्यते . तथा धृत्यन्ते । स कालः सर्वेशानाम् । दृष्टीनां तु
कालस्य प्रकृतिभिर्ब्रुत्वात् सद्यस्कासत्वायं वचनम् । तस्य भागं
प्रधानमिति न्यायेन संघिसत्येवाहनि साङ्गप्रधानाः संतिष्ठन्ते । तथा
कामोद्गीः प्रकृत्य सत्याषाढः , सद्यस्कासाः संनायवत्यम् अहकासा
इति । पशुस्तु अहकासा इति , यद्यमद्यस्कास इति लिङ्गात् ।
बोधायनश्च . इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयशा वेति । प्रकृत्य-
विरोधस्यायथे दर्शितः ॥

देव वरुण देवयजनं मे देहीति यजमानो राजानं
देवयजनं याचेत् । ८ ।

विद्यमाने ऽपि नित्या याज्ञा . तदतो राज्ञो ऽपि याज्ञत्वचनात् ॥

स यदि ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह ।
यदि न ददाति यदहं देवयजनं वेद् तस्मिंस्त्वा देवय-
जन आ श्लिषोमीति । १० ।

उत्तरवाक्ये ऽप्याहेत्यनुपपन्नः ॥

अथैनमनुव्याहरन्ति । मन उपावधीर्मनस्त्वा हास्य-
तीति ब्रह्मा । वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीति होता ।
प्राणमुपावधीः प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युः । चक्षुरुपाव-
धीश्चक्षुस्त्वा हास्यतीत्युक्ताता । आत्मानमुपावधीरात्मा
त्वा हास्यतीति . स्रदस्यः । प्रजातिमुपावधीः प्रजा त्वा

हास्यतीति यजमानः । अङ्गान्युपावधीरङ्गानि त्वा
 हास्यन्तीति होत्रकाः । सूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा
 हास्यन्तीति सर्व षट्त्विजः । ११ ।

एनं अदातारम् । अनुव्याहारः शापः । सर्वे उक्ता अनुक्ताश्च । तमेव
 शप्ता ततो ऽन्यं याचते ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

राजा देवयजनं याचति । अग्निर्होता स मे होता
 होतर्देवयजनं मे देहीति होतारम् । आदित्यो ऽध्वर्युः
 स मे ऽध्वर्युरध्वर्यो देवयजनं मे देहीत्यध्वर्युम् । चन्द्रमा
 ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्मन्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणम् ।
 पर्जन्य उक्ताता स म उक्तातोक्तातर्देवयजनं मे देहीत्यु-
 क्तातारम् । आकाशः सदस्यः स मे सदस्यः सदस्य देव-
 यजनं मे देहीति सदस्यम् । आपो होत्राशंसिनस्ते मे
 होत्राशंसिनो होत्राशंसिनो देवयजनं मे दत्तेति होत्र-
 कान् । रश्मयश्चमसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवश्चमसा-
 ध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यून् । १ ।

राज्ञो होत्रादीनामनुज्ञापनमेव याचनम् ॥

अपि वा न देवयजनं याचेत् । देवता एवोपतिष्ठेत्

सष्टेदं पश्य विधर्तारिदं पश्य नाकेदं पश्य । रमतिः
पनिष्ठर्तं वर्षिष्ठममृता यान्याहुः सूर्यो वरिष्ठो अक्ष-
भिर्विभात्यनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे इति । २ ।

अथ कल्पस्तथाणामपि ॥

एदमगन्त देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यव-
स्यति । ३ ।

अध्यवस्यति सहाग्निभिर्वासाथं अनुप्रयायावस्येदित्यर्थः . अवस्यतेस्त-
थादर्शनात् . एदमगन्त देवयजनमिति मन्त्रवर्णाच्च । दीक्षितस्य
प्रयाणमध्यवसानं चोपरिष्ठादध्यति । न चात्र वासोव्यतीयावसित-
होमौ . कर्मार्थप्रयाणत्वात् । अत्रापि भवत इति केचित् ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराजमारभ्य जपतीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

समारोप्याग्नीन्देवयजनं प्रपद्य प्राग्वंशस्य पृष्ठधारकं प्रधानस्तम्भमाल-
भमानो जपतीत्यर्थः । तथाह कात्यायनः . समारोप्याग्नीं शास्ता-
स्तम्भं पूर्वार्धं गृहीत्वारणिपाणिराह्वेदमग्न्येति । प्राग्वंशस्य करिष्यमा-
णत्वादध्यमाण एवात्र वेति पक्षे ऽयं मन्त्रः । केचिदत एववचनात्
प्रागेव करणमाजः ॥

ततः संभारयजूंषि जुहोति । ५ ।

विद्यत्याहवनीयं संभारयजूंष्याह ॥

यथाहुल्ययेभ्यो ऽभ्यन्तरं भवति तथा कारयति नापितेन ॥

सव्यस्याग्रे कनिष्ठिकातः । १२ ।

सव्यस्य हस्तस्य पादस्य वागे कनिष्ठिकात आरभ्येति शेषः ॥

हस्तान्यग्रे ऽथ पदानि । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण दत्तो धावते लोहितमनभिगमयन् । १४ ।

दन्तकाष्ठेन ॥

स्थावरास्वसु स्नाति शङ्खिनीषवकिनीषु लोमशे
तीर्थे । १५ ।

सरसटाकादिभ्यासु अवकिनीषु लोमशे जले दण्डश्चे । तीर्थं
जनानां स्नानदेशः । अवतार इति केचित् ॥

कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेय-
कम् । १६ ।

कुण्डमात्रे वा आपस्तासु वा हिरण्यमवधाय स्नातीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्यन्विति । हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वावद्यमापः । शतं पवित्रा

वितता ह्यासु ताभिर्नो देवः सविता पुनात्विति । हिर-
ण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चैताभ्याम् । १ ।

पठितया आदिप्रदिष्टया ज्ञाभ्यां च घाति ॥

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युक्ताहमानो जपति । अपो ऽग्राति । २ ।

उदाहमानः उदकादुत्तरन् । अपो ऽग्राति आचम्य दीक्षार्थमपः
पिबति ॥

एवं पत्नी केशवर्जम् । ३ ।

उत्तरेण गहिःप्राग्वंशमित्यादि अपो ऽग्रातीत्यन्तं पत्न्या अपि ।
पूतैमीत्यूहः । तृष्णीकं गर्वमिति यौधायनः ॥

अथास्मै क्षौममहत्तं महदासः प्रयच्छति । ४ ।

अहत्तं अनुपयुक्तमकारुहत्तं वा ॥

तत्प्रतिगृह्णाति दीक्षासि तपसो योनिस्तपो ऽसि
ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मासि क्षवस्य योनिः क्षवमस्यूतस्य
योनिर्ऋतमसि भूरारभे अज्ञां मनसा दीक्षां तपसा
विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीं सर्वे कामा यजमानस्य
सन्विति । ५ ।

गतः ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि दीक्षासि तनूरसि

तां त्वां शिवां स्योनां परिधिपीयेति तत्परिधाय सोमस्य
नीविरसीति नीविमनुपरिकल्पयते । ६ ।

वेष्टितवमनयन्तिः नीविः ॥

ऊर्जे त्वेत्यन्नमश्नाति सर्पिर्मिश्रं दधि मधु चाभ्युपसे-
कम् । ७ ।

भोजनादि प्राग्वंशे . उपरिष्टाद्वह्निःप्राग्वंशवचनात् । दधि मधु चान्न-
मभिपिक्वाभिपिकेत्यर्थः ॥

यदस्य मनसः प्रतिप्रियं तदश्नाति । ८ ।

प्रतिप्रियं यस्मिन् प्रियम् . अन्यदपि ॥

तद्देवास्यामुष्मिंस्लोके भवतीति विज्ञायते । तथाशितः
स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयःकनीयो व्रतमुपेयात् । ९ ।

तद्देवास्य परलोके वेक्ष्यति । तथा मृष्टमाशितः स्यात् यथा पद्या-
द्व्रतद्वाये ऽपि जावसीदेत् ॥

पुरस्तात्केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद्गोजनमेके
समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

महीनां पयो ऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमु-
च्यौति । ११ ।

उद्धृक्कति ॥

वर्चीधा असीति तेन पराचीनं चिरभ्यङ्गे । मुख-
मग्रे । १२ ।

अप्रतिनिवर्तयद्वात्मानं चिरभ्यङ्गे । सक्षन्मन्त्रः । सुखादारभ्याञ्जनं
चिरपि ॥

अनुलोममङ्गानि । स्वक्तो भवति । १३ ।

यन्मुखानि लोमानि ततस्ततो ऽभ्यङ्गे सुखादङ्गान्तराणि । सुखे
वनियमः । अनुलोममितराण्यङ्गानीत्येव वृत्त्याषाढः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

वृचस्य कनीनिकासीति चैककुदेनाञ्जनेनाङ्गे । १ ।

त्रिककुदाख्ये-पर्वते-भवं चैककुदम् ॥

यदि चैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेनाञ्जी-
तेति वाजसनेयकम् । २ ।

गतः ॥

सतृलया दर्भेपीकया श्रेपीकया दर्भपुञ्जीलेन
वाभ्यन्तरं दिर्दक्षिणमनिधावमानः । सक्षत्सव्यम् । ३ ।

तूलं पुष्पम् । इषीका तत्काण्डम् । अभ्यन्तरं अपाङ्गादारभ्यान्तर्ग-
तम् । अग्निधावमानः अप्रतिनिवर्तयन् । सखे ऽपि मन्त्रावृत्तिः ॥

अपि वा दिर्दक्षिणं चिः सव्यम् । त्रिस्त्रिवीभे । ४ ।

गतौ ॥

अथैनमुत्तरेण वह्निः प्राग्वंशाद्भर्मुज्जोलैः पव-
यति । ५ ।

पावनं शोधनम् ॥

द्वाभ्यां पवयति त्रिभिः पवयतीत्युक्तम् । ६ ।

ब्राह्मणप्रदर्शनं एकविंशतिसंख्याया एव वक्ष्यमाणायाः प्रश्नार्थो
ऽवधुत्या* द्वित्वाद्यनुवाद इति ज्ञापयितुं . न तु द्वित्वादि विक-
ल्पयितुम् । कल्पान्तरेषु चैतद्व्यक्तम् ॥

एकविंशत्या चैधा विभक्त्या सप्तभिःसप्तभिर्द्विरूर्ध्वं
नाभेरुन्मार्ष्टि । सप्तदवाक् । ७ ।

अवाग्यन्नाभेरैतत्सप्तदवमार्ष्टि ॥

अन्वञ्चं पावयतीत्येके । ८ ।

शिरसि आरभ्या पादाभ्यां सप्तभिःसप्तभिर्मार्ष्टीत्येके ॥

यं द्विप्यात्तं तिर्यञ्चमक्षण्या वा पावयेत् । ९ ।

तिर्यञ्चं दक्षिणपार्श्वोदारभ्योत्तरतः । अक्षण्या अनृजु ॥

चित्पतित्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १० ।

पावयेदित्येव ॥

अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वचानुपजति । ११ ।

गतः ॥

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति । १२ ।

त्रिभिः पाव्यमानस्त्रीनेताञ्जपति ॥

तस्य ते पवित्रपत इति च ॥ पवमानः सुवर्जनः
पवित्रेण विचर्पणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ प्राजा-
पत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो
वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह इति च । १३ ।

पवमानः सुवर्जन इति च प्राजापत्यमिति च जप्यानामृचामाद्यन्तो-
षादानम् । ततश्चोत्तमावर्जं सर्वमनुवाकं जपति । पवमानः सुवर्जन
इत्यनुवाकमेव सत्यापाढभारदाजौ ॥

यद्देवा देवहेडनं त्वमग्ने अयासीति च पूतः । १४ ।

इदमप्यष्टिद्रपठितानां क्रूमाण्डौनामृचामाद्यन्तयदणम् । अतः चो
ऽप्यनुवाको जप्यः । तच्च प्रतीकमृहीतानामपि कार्त्स्न्येन जपः ॥

प्राग्वा दीक्षणीयाया जुहुयात् । जपेदित्येके । १५ ।

स्त्रे इव इत्युपस्थानात्प्राग्जुहुयाच्जपेदा ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आ वो देवास ईमह इति पूर्वया दारा प्राग्वंशं
प्रविश्येन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्यपरेणाहवनीयं दक्षि-
णातिक्रम्य त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोष-
विशति । १ ।

एकदारे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् । उप समीपे ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । २ ।

संचरः कर्मार्थः ॥

अत्र दीक्षणीयामेके समामनन्ति । ३ ।

अस्मिन्वा काळे स्वे दक्ष इत्युपन्याय दीक्षणीयां कुर्यात् ॥

पुरस्तादीक्षाहुतीभ्यः संभारयजूंष्येके । ४ ।

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्य इति वचनादत्र दीक्षणीयापक्षे तदन्ते ह्यन्ते ।
लौकिकाज्येन च होमः . दीक्षाहुत्यर्थत्वाद्भौवाग्न्यस्य ॥

यद्दीक्षणीयाया भौवमाज्यं ततो दीक्षाहुतीः सुवेण
चतस्रो जुहोति । सुचा पञ्चमीम् । आकूत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

प्रतिमन्त्रग्रहणं मन्त्रेण भुवाण्यायनं सार्वचिकमिति वचनात् । नैष्टि-
कव्यतिरिक्त इति केचित् ॥

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतु-
रिति पूर्णाहुतिं पष्ठोम् । ६ ।

पट्टीं दीवाज्जतिमिति श्रेयः ॥

यत्राध्वर्युरौद्गृह्णानि जुहोति तद्यजमानोऽध्वर्युम-
न्वारभ्य पञ्च जुहोति वाचा मे वाग्दीक्षतां स्वाहा ।
प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां स्वाहा । चक्षुषा मे चक्षुर्दी-
क्षतां स्वाहा । श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां स्वाहा । मनसा
मे मनो दीक्षतां स्वाहेति । ७ ।

दीवाज्जतय एवौद्गृह्णानि । तान्स्वैकैकानां ज्ञात्वामेकैकानां जुहोति
तत्र सध्येनाध्वर्युमन्वारभ्य । सुक्स्वयोरव्यापृतेन होमः ॥

अध्वर्युं वा जुह्वतमनुमन्त्रयते । ८ ।

अध्वर्युं दीवाज्जतीर्जुङ्गतमेतेषामेकैकैवानुमन्त्रयत इत्यर्थः, अन्यथा
मन्त्रलिङ्गविरोधात् ॥

वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य
गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पातंहसो ज्योर्जीवा
जरामशीमहीति पूर्णाहुतिं ह्वयमानामनुमन्त्रयते । ९ ।

पूर्वेषां होमार्थत्वे ऽपि नित्यं पूर्णाहुत्यनुमन्त्रणं, पुनरनुमन्त्रणविधा-
नात् ॥

अत्र संभारयजूंष्येके । १० ।

अत्रापि सौक्तिकाद्येनैव होमः ॥

हृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ११ ।

गतः ॥

द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्नमींसाभ्यां वहिर्लोमाभ्याम् । १२ ।

समस्य संहिताभ्यां न लोकेन ॥

यद्येकं स्यादक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीब्येत् । अन्तान्वा । १३ ।

एकं चेत्तदा दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीब्येत् अभुज्जाधः प्रवेष्ट्य तन्तुभिः पीब्येत् । अन्तान्वा हृष्णाजिनस्य तथा कुर्यात् ॥

द्वे विषूची प्रतिमुञ्चेत् पादं वा प्रतिपीब्येदित्येके । १४ ।

द्वे विषूची विपर्ययजिरःपृष्ठे मिथःसंवर्त्ते कुर्यादित्यर्थः । पूर्ववदेकस्य पादं वा प्रतिपीब्येत् । विषूचीनकरणप्रतिषेवणयोर्विकल्प एकेषामित्यर्थः ॥

अन्तर्वेदि हृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणति । १५ ।

दयपत्ते प्राचीनग्रीवमुत्तरम् ॥

कृत्स्नामयोः शिल्पे स्थ इति शुक्लशृणो राजी आलभते । संमृशतीत्येके । १६ ।

शुक्रकण्ठौ प्रदेशौ सह स्पृशति . शिख्ये स्य इति लिङ्गात् । आल-
भनं केवलस्पर्शनम् । संमर्शनं संश्लेषवत् ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इन्द्र शाक्तर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्तर
त्रिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाक्तर जगतीं प्रपद्ये तां
ते युनज्मीन्द्र शाक्तरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र
शाक्तर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनज्मीत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रति-
दिशं कृष्णाजिनमभिमृशति । मध्य उत्तमेन । १ ।

गतः ॥

अथ प्राक्मुखो जान्वक्तो ऽभिसर्पति । २ ।

जान्वक्तः आरोहणानुगुण्यक्तजानुः संभुग्रजानुरित्यर्थः . यथा ताम्रा
दक्षिणे वाङ्मन्यक्त इति ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्येति कृष्णाजिनं भसत्त आ-
रोहति । ३ ।

भसत्तः कटिप्रदेशेन ॥

सुत्रामाणमित्यारोहञ्जपति । इमां सु नावमारुह-
मित्यारूढः । आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चतं सत्ये ऽधायि सत्यमृते ऽधायृतं च

मे सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवं सुवरगमं सुवर्गं श्लोकं
नाकस्य पृष्ठं ब्रध्नस्य विष्टपमगममिति च । ४ ।

गतः ॥

अत्र पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमधूहते । ५ ।

अधूहते अधिनिदधाति ॥

कृष्णं जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् । ६ ।

तत्कुम्बकुरीरं जीवतो ज्वेः कृष्णस्योर्णाभिर्वा कृतं भवति ॥

जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षते । ७ ।

जालं आनायः . तच्च वैदले बलये सूतं . यथाह यौधायनः . विदलं
कुम्बं भवति . जालं कुरीरं भवतीति ॥

विष्णोः शर्मासीत्यहतेन वाससां दक्षिणमंसं यज-
मानः प्रोर्णुते । नक्षत्राणां मातीकाशत्पाहीति शिरः । ८ ।

वाससा संप्रावृत्य तस्यैवैकदेशेन शिरः संप्रोर्णुते ॥

उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेय-
कम् । ९ ।

उष्णीषेणान्येन दीर्घशाटकेन वेष्टयते शिर इति ॥

न पुरा सोमस्य क्रयादपोष्णीतित्युक्तम् । १० ।

अपावरणं अपोषणम् । तत्राक्षुयात्प्रतिपिथ्यातिक्रमे दोषश्चोक्तो
ब्राह्मणे सोऽनुमंधेव इत्यर्थः ॥

प्राचीनमात्रावाससा पत्नीं दीक्षयति । ११ ।

प्राचीनमात्रेत्यस्यार्थमाह ॥

ऊर्ध्ववास्यं ब्रुवते । १२ ।

ऊर्ध्वया दशया वसनीयं ऊर्ध्ववास्यम् । अन्तरा वापराङ्गे मौता दशामूर्ध्वं हत्वा वसनीयमित्यर्थः । उत्तरीयमित्येके ॥

शरमयी मौञ्जी वा मेखला चिह्नमृष्टव्यन्यतरतः-
पाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योक्तोण पत्नीम् । १३ ।
पृथ्वीं विशीर्णा ॥

ऊर्गसीति नाभिं प्रतिपरिव्ययति द्वेयं मनसा
ध्यायन् । १४ ।

यजमान इति शेषः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं
पर्युह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थापयति । १५ ।

गतः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीं संनहति । सं त्वा नह्या-
मीति विकारः । १६ ।

शोभार्थं योक्तमावष्टयाद्भार्यम् । तस्य चोक्त एव प्रपङ्गः प्रायणी-
यादौ ॥

इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां
यजमानाय प्रयच्छति । १७ ।

कृष्णसूत्रस्य गृह्यं कृष्णविषाणा ॥

आवभातीत्येके । १८ ।

वसनस्य दद्यादां वशीतेति बौधायनकात्यायनौ ॥

चिवसिः यच्चवलिर्वा दक्षिणाष्टवति । सव्याष्टदि-
त्येके । १९ ।

गतः ॥

इति नवमौ कण्डिका ।

हव्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदेर्लोष्टमुबन्ति । १ ।

यजमानः ॥

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डू-
यते । २ ।

अर्थे कण्डूतौ प्राप्तायाम् । वज्रध्वज्यर्थेषु सहदेव मन्त्रः ॥

विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिं यदस्य गुलिफतं हृदि मनो
यदस्य गुलिफतमित्यङ्गानि । ३ ।

कण्डूयत इति शेषः ॥

जर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाय
 धेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति ।
 यो वा यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः । ४ ।

यः फलं गृह्णाति न बन्धो वासो वा । अथवा यदुदुम्बरादिवत्
 फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः ॥

आस्यदघ्नश्चुबकदघ्नो वा । ५ ।

दण्ड इति शेषः ॥

रूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रतिगृ-
 ह्णीतव्यश्चा असि जनधाः स्वभक्षो मा पाहीति चमसं
 व्रतप्रदानमभिमन्त्र्य केशिनीं दीक्षां जपत्यग्निर्दीक्षितः
 पृथिवी दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया
 दीक्षे । वायुर्दीक्षितोऽन्तरिक्षं दीक्षा सा मा दीक्षा
 दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । आदित्यो दीक्षितो द्यौर्दी-
 क्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । चन्द्रमा
 दीक्षितः श्रोत्रं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया
 दीक्षया दीक्षे । प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा सा मा
 दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । वाचा मे वादीह-
 तामग्नये समष्ट्वा उ । प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वावे
 समष्ट्वा उ । चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा
 उ । श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां चन्द्रमसे समष्ट्वा उ ।

मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ । भूर्भुवः
सुवस्तपो मे दीक्षा सत्यं गृहपतिरिति । ६ ।

यजमान इति शेषः । कर्षं व्रतप्रदानमिति श्रुत्यापाठः ॥

अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते । ७ ।

इति दशमी कण्डिका ।

पृथिवी दीक्षा तयामिर्दीक्षया दीक्षितो ययामिर्दी-
क्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं
दीक्षा तया वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया वायुर्दीक्षया
दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा तया-
दित्यो दीक्षया दीक्षितो ययादित्यो दीक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा तया
चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षि-
तस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा तया
वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा
दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओष-
धयो दीक्षा तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । वाग्दीक्षा तया प्राणो दीक्षया दीक्षितो

यथा प्राणो दीक्षया दीक्षितस्तथा त्वा दीक्षया
 दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षताम् । दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपधयस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 षट्चस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च क्षपिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चाप-
 चित्तिश्चापथ्यौपधयथ्योर्क् च स्रुन्ता च तास्त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्तामिति । १ ।

गतः ॥

संभारयजूंषि चैनमध्वर्युर्वाचयति । २ ।

अध्वर्युरिति विस्मयार्थम् ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । ३ ।

प्रथमं द्वे कनिष्ठिके न्यधति संभुजति । एवमुत्तरास्त्रयि क्रमो द्रष्टव्यः ॥

स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे ।
 स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे ।
 स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति वाचं च
 यच्छति । ४ ।

मुष्टीकरोति मुष्टीकरणं तामिरेवाहुषसंयोजनम् ॥

अथैनं चिरुपांश्चावेदयति चिरुचैरदोक्षिष्टाय ब्राह्मणे
ऽसावमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नत्तामुष्याः पुत्रो
ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नप्तेति । ५ ।

अथैनं यजमानमुपांशु देवेभ्य आवेदयति, उच्चैर्मनुष्येभ्यः, उभ-
येभ्य एवैनमिति श्रुतेः । तत्र द्विपितुरार्वेयन्यायेनेभ्योर्वंशयोः
कीर्तनम् । तथा मातृवपत्नीनामपीत्येके ॥

ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते । तस्माद्राजन्यवै-
श्यावपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति । ६ ।

राजन्यवैश्ययोरेषविष्टतो भक्तः । कथं तयोर्ब्राह्मणत्वमित्यपेक्षया
ब्रह्मणो वेदात् खल्वपि पुनर्जायते यो दीक्षते । यथाह मनुः

मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षा-
यामिति । तस्मादविकार एव ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अपराह्णे दीक्षयेत् । १ ।

दीक्षणीयादि सर्वमपराह्ण एव कुर्यात्, यथाह वौधायनः, प्राक्-
स्मयाद्दीक्षणीयां संस्त्रापयेदिति* ॥

चैवर्णिकानामामन्त्रण इति शेषः । चनमितं विचक्षणमिति च
प्रातिपदिकनिर्देशः । न विभक्तिर्विवक्षिता । एतदर्शयति ॥

चनसितेति ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्य-
वैश्यौ । ८ ।

श्रामन्त्रयेतेति शेषः । श्रामन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । तद्यथा देवदत्त
चनसित मित्रपाल विचक्षणेति ॥

परिणयेन मानुषीं वाचं वदति । ९ ।

परितः सर्वेषु देशेषु एकरूपः परिणीयत इति परिणयः साधुशब्दः ।
मानुषीं लौकिकीमपि वाचं साधुभिरेव भाषते न श्वेदैरित्यर्थः ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत । १० ।

स्त्रिया तश्शूद्र्यापि न संभाषेत ॥

नैनमनुप्रपद्येत । ११ ।

शब्दपकारलोभादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् । एवं यजमानं शूद्रो
नानुप्रपद्येतेत्यपरम् । यथाह सत्यापाढः । यद्यैनं* शूद्रोऽनुप्रविश-
तीति ॥

यद्यैनं शूद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्या-
नामेकं ब्रूयादिममित्यं ब्रूहीति वाजसनेयकम् । १२ ।

यथावश्यकः संवादः चैवर्णिकं पुरस्तुत्य संवादयेत् । वाजसनेय्यग्रहण-
मादराद्यम् ॥

कामं शूद्रेण संभाषेत यः यायेन कर्मणानभिलक्षितः
स्यादिति शाव्यायनकम् । १३ ।

यस्त्वगम्यागमनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतः तेन कामं संभाषेत ॥

अभिवदति नाभिवादयन्ते ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजा-
नमिति शाव्यायनकम् । १४ ।

अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आशिशं वदति . न तु स्वयमाचार्यादीनप्याग-
तान् . किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननियेधो राज्ञः . न ब्राह्मणस्य
अप्रवृत्तेः । द्विःशाव्यायनस्य ह्यर्षं भिन्नार्थत्वात् ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत् । १ ।

अन्यस्य विधिरयम् ॥

न चास्य नाम शृङ्खलीयात् । २ ।

भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रयते ॥

न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविपाणामवचृतेत् । ३ ।

आ दक्षिणानां नयनात् नोत्सृजेत् ॥

अपपर्यावर्तनं अग्नेः पृष्ठतःकरणम् । प्राक्जिरा दक्षिणेन पार्श्वेन
शेत इत्यर्थः ॥

यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामाववृचन्निति
जपेत् । १० ।

गतः ॥

नान्यत्र क्षृष्णाजिनादासीत । यद्यन्यत्रासीत देवां
जनमगन्यज्ञ इति जपेत् । ११ ।

देवां जनमगन्यज्ञ इति एकेषामित्यादिवन्मन्त्रग्रहणम् । प्रतीकाग्रह-
णात्सर्वानपि मन्त्राञ्जपेत् । सर्वांस्त्वेवापठत्स्थाषाढः ॥

न दण्डात्क्षृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येत । उभे नि-
धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् । १२ ।

गतौ ॥

यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यञ्जनानि । १३ ।

यावदक्षोर्ध्ववाद्यादि पत्न्या दीक्षितलिङ्गमुक्तं तावदेव तस्या नान्य-
त्किञ्चिन्नवतीतदीक्षादि ॥

समानं ब्रह्मचर्यम् । १४ ।

ब्रह्मचर्यशब्देनात्र मधुमांसवर्जनादिनियमा उच्यन्ते, स्त्रीगमननिषे-
धेनैव मैथुनवर्जनस्य सिद्धत्वात् ॥

न दीक्षितवसनं परिदधीत । नास्य पापं कीर्तयेत् ।
नान्नमश्नीयात् । १५ ।

अदीक्षितानाममी निषेधाः । दीक्षार्थं वामस्तेन ह्यक्तं परिदधीत
न कश्चित् । नास्य भन्तमभन्तं वा दोषं जल्पेत् । नान्नमश्रीयात् ॥

यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन् । संस्थिते वामी-
धोमीये । हुतायां वा वपायाम् । १६ ।

थावता यज्ञस्यार्थस्तावति ग्रीष्माज्यादिद्रव्ये यजमानेन विभक्ते
शेषाद्भुञ्जीरन् । यदा ॥ न निर्दिष्टं भवति तदोत्तरावेव कल्पौ
भवतः । तथा क्रौतराजक इति धर्मपूको ऽप्यवधिरनुसंधातव्यः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्तजेत् । यदि विस्तजेदिदं
विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा असीति जपित्वा वाचं यच्छेत् । १ ।

नक्षत्रेभ्य इति वचनात्सायंकालविषय एवायं विधिः । प्रातस्तु त्वमग्ने
व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टौ वाचं वा विस्तज्ज्येष्ठेय विधिर्भवति ॥

पुनर्वा दीक्षेत् । २ ।

सर्वस्य वा दीक्षातन्वष्टावन्तिः ॥

अथैकेषाम् । वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्ह-
स्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति । ३ ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी । अग्राविष्णु महि तदामित्यनुवाकस्याद्य-
थोरन्यतरा अग्रावैष्णवी । ततः परयोरन्यतरा सागखती . प्र णो
देव्या नो दिव इति । ततः परामां तिसृणामुत्तमा वार्हस्पत्या .
हृदस्पते अति चदर्घ्य इति ॥

दुग्धमेवाभिविस्तृजेदित्यालेखनः । ४ ।

यद्यपि न पुरा नक्षत्रेभ्य इत्येतावदेवोक्तं ब्राह्मणे तथा उदितेषु नक्षत्रेषु
व्रते च दुग्धे एव वाचं विस्तृजेदित्यालेखनो मन्यते । यथा वयमिति
भावः . स्वमतेनापि तथाप्रदर्शनात् . यथा वत्सस्यैकं स्तनमित्यादि ।
संवादप्रदर्शनं चादरार्थम् । तेनाव्रतदोहादिसर्गे भक्ष्येतन्नायश्चित्तम् ॥

यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् । ५ ।

पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिसा वैश्यस्येत्युक्तं ब्राह्मणे ।
तद्यथावर्णं व्रतान्यनुसंधातव्यानीत्यर्थः ॥

**यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति । ६ ।**

एकस्या व्रतदुहेः दुग्धं एकदुग्धम् । तत्सर्ववर्णसाधारणमुक्तं शाखा-
न्तरे । तथा यवागूः । तेनोभयमेतत्सर्ववर्णानां तेन व्रतेन विकल्पते ॥

**तद्वैतदेके पयो व्रतयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
पयस्येव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत् । ७ ।**

पूर्वनिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था । पयोव्रते पयः केवलं वा व्रतयेत् .
पयसि अपितां यवागूमित्यर्थः ॥

यदि व्रतधुगल्पं दुहीतान्यां दुह्यात् । ८ ।

गतः ॥

यद्यन्या न स्यादङ्गिः संसृज्य अपयेत् । ९ ।

अन्याभावे तदेतन्मङ्गिर्वर्धयित्वा अपयेत् ॥

यदि पयो न स्यादस्वेव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत्
। १० ।

यद्यन्यमपि न स्यात्तदा यवागूं अपयेत् ॥

अप्यन्ततः पिप्पलानि । न त्वेव न व्रतयेदग्निहो-
चस्याविच्छेदायेति । ११ ।

पिप्पलानि फलानि मीढयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि वा व्रतयेत् ।
न तु लोपयेत् . व्रतस्याग्निहोचसंस्तवादिति भावः । इतिकरणः
श्रुतिस्मृत्यर्थः । तथा अग्निहोचस्याविच्छेदायेति विशायत इति
भारद्वाजः ॥

यदि दधीयादेतदेवास्मै दधि कुर्युः । १२ ।

यदि दधीयात् दधीच्छेत् एतदेवातस्य दधि कृत्वा व्रतयेत् ॥

यद्यन्नीयाज्ञाना अस्मा अन्वावपेयुः सक्तूनस्मा अन्वा-
वपेयुर्धृतमस्मा अन्वानयेयुः । १३ ।

यदि क्षीणवृद्धो ऽक्षमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदासार्थं व्रतकाले
व्रत एव धानादि निवपेयुरित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं . यदि मन्ये-

तोपदस्त्रामीत्योदनं धानाः सकूटघृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदा-
शयेति ॥

अप्यग्निहेचहविषामेवैकं व्रतयेन्मांसवर्जम् । १४ ।

उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ॥

सोऽयं दैक्षो वादो भवतीति खल्वाहुः । सर्वेषामु-
पसत्स्वनारभ्य स्नानकल्प आम्नातः । १५ ।

योऽयं पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्येत्यादिविधिः स
दीक्षार्थः । उपसत्तु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव *चतुस्त-
नादिकल्प आम्नातः . स चोपसत्स्यैव दर्शयिष्यते ॥

अपराह्णेऽधिष्ठस्त्रय्ये वा व्रतप्रदो वाचं यमयति ।
अग्नीञ्ज्योतिष्यतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

व्रतप्रद इति वचनं कुरुतेति वक्तवचनं च व्रतपदान्ज्वलनयोः
परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । तेषु तु न एव कस्मिद्ब्रतप्रदः स
एव संप्रेषमाह । तत्र च प्रथमेऽहनि दीक्षितवर्जं संप्रेषः . स वाग्य-
तस्तपस्तप्यमान आस्त इति प्रागेव तद्वाग्यमनस्तोक्तृत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

उदितेषु नक्षत्रेषु पूर्ववद्वाचो विसर्गः । १ ।

पूर्ववत् वत्सस्यैकं स्तनमित्यादिना विधिनेत्यर्थः ॥

एवमुपोदयं यमयति । उदित आदित्ये विस्तृजते । २ ।

उपोदयं उदयात्पूर्वकालम् ॥

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति । ३ ।

गतः ॥

अतिनीय वा मानुषं कालम् । ४ ।

चक्षिन्कात्रे दिवा च नक्तं च प्रायश्चो मनुष्या भुञ्जते च मध्यंदिना-
दिमानुषः कालः । तस्मिन्नतीते वा व्रतयति ॥

सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येके । ५ ।

सायं दुग्धं रात्रिव्रतम् । प्रातर्दुग्धं अहर्मेतम् । व्रतयतीत्यन्वयः ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं अपयति । दक्षिणाग्नौ
पत्न्याः । ६ ।

गतः ॥

यामिहोचस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्य । ७ ।

व्रतस्य स्कन्नायामिहोचवत्प्रायश्चित्तिः ॥

अग्निहोचवत्तूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्या-
हृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्य व्रतय व्रतमुपेहीति । ८ ।

व्रतप्रद इति शेषः । व्रतप्रदाने चमसे चतुः पञ्चकलो वा चतुरवन्ति-
पञ्चावन्तिवशादुन्नीय स्वयं वह्निर्भूत्वा व्रतमपरेणाहवनीयं हरति ॥

दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ये देवा
मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते
व्रतयति । ६ ।

यजमान इति शेषः ॥

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति । १० ।

गतः ॥

शिवाः पीता भवथ यूयमापो ऽस्माकं योनावुदरे
सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः शिवा नो भवथ
जीवस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशते । ११ ।

अन्ते ऽभिमृशते ॥

अपश्च पीत्वा जपति । १२ ।

यदा जपितो ऽपः पिबति तदाण्णेतां जपतीत्यर्थः । यदा पिपास-
तीत्येव सत्याषाढः ॥

तूष्णीं पत्नी स्व आयतने व्रतयति । १३ ।

गतः ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्ने त्वं सु जाग्रहीति स्वप्नब्राह्मणीयमभिमन्त्र-
यते । १ ।

यत्र जागरणं नेत्रं तत्रायं नियमः ॥

त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं वा विस्त-
ज्यादीक्षितवादं बोदित्वा । २ ।

सुप्तोत्थिते बाह्वर्गीयमभिमन्त्रयते । तद्योगतरेषु निमित्तेषु । ज्ञेच्छा-
भिभाषणं चनसितादिवर्जं चादौक्षितवादः ॥

विश्वे देवा अभि मामावष्टवन्निति प्रबुध्य जपति ।
पुनर्मनः पुनरायुरागान्पुनः प्राणः पुनराकूतमागात् ।
वैश्वानरो ऽद्व्यस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वेति
च । ३ ।

प्रबुद्धाभिमन्त्रणेनानयोजपयोः समुच्चयः ॥

तस्मादौक्षितो द्वादशाहं भृतिं बन्वीत । यज्ञमेव
तत्संभरतीति विज्ञायते । ४ ।

भृतिश्चनं दक्षिणाद्यर्थं भिक्षणम् । तदेकदौक्षादिकल्पेष्वपि कुर्यान् ।
प्रदर्शनार्थं द्वादशाह्यदण्डस्य । संस्तुतद्रव्यस्य ॥ न भिक्षणं . तत्सं-
पत्त्यर्थं तान्नस्य ॥

पूपा सन्धेति सनीहारान्संशस्ति । ५ ।

सनिः याज्ञालाभं धनं . तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । तान्प्रहिणोत्यमुं
चामुं च गच्छतेति यतोयतो वेष्टयन्त्यते ॥

चन्द्रमसीत्येतैर्यथालिङ्गं प्रतिगृह्णाति । ६ ।

तैराहृतं द्विगुणादि द्रव्यम् ॥

देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि । ७ ।

अन्यानि उक्तव्यतिरिक्तानि ग्रीष्मादीनि ॥

वायवे त्वेति तासां नष्टमनुदिशति । ८ ।

मन्त्रसमवेतं देवतार्थतया संकल्पनं अनुदेशः ॥

वरुणाय त्वेत्यप्सु मृताम् । ९ ।

अनुदिशतीत्यन्वयः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

निर्घृत्यै त्वेत्यवसन्नां संशीर्णां वा । १० ।

अवसन्ना दौर्बल्यादसंसारक्षमा । संशीर्णा या त्रियिलाङ्गसंधिरुत्पातु-
मपि न पारयते ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

मरुद्भ्यस्त्वेति द्वादुनिहतां मेष्कहतामप्सु वा मग्नान्
११ ।

द्वादुनिहतां तडिद्धताम् । मेष्क इति हिंस्रं सत्त्वत्रिगुणमाचक्षते ।
याप्सु निमग्ना न दृश्यन्ते तामनेनानुदिशति । या दृश्यमानेवाप्सु
मृता तस्या वरुणाय त्वेत्येवानुदेशः ॥

रुद्राय त्वेति महादेवहताम् । २ ।

महादेवहतां श्वरहताम् ॥

इन्द्राय त्वा प्रसह्यन इति यां सेनाभीत्वरी विन्देत । ३ ।

अभीत्वरी अभिप्रयान्ती सेना यां विन्देत अपहरेत् ॥

यमाय त्वेत्यचिज्ञातेन यक्षसखा मृताम् । ४ ।

यक्षा रोगः ॥

अनुदिष्टानामधिगतां न गोषु चारयेत् । ५ ।

कृते ऽनुदेशे नष्टापहता वा पुनश्चेत्तभ्येत तां देवतार्थेन त्यक्तत्वात्मा-
त्तार्थे गृहीयादित्यर्थः ॥

पृथगरणीघ्नमीन्समारोप्य रथेन प्रयाति । ६ ।

अथ प्रयाणधर्माः . ते च दीक्षितधर्माधिकारे वचनाद्दीक्षितप्रयागे
नेय्यन्ते । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । पुनररणिवचनादा-
त्मसमारोपणं नेय्यते . रथवचनाच्च न ब्रकटम् ॥

तदभावे रथाङ्गमादाय । ७ ।

रथाभावे रथस्याङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा प्रयाति ॥

भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः । ८ ।

प्रयाणमन्त्रो ऽयं यजमानस्य ॥

देवीराय इत्यपो ऽतिगाहते । ९ ।

यदि पथापस्तरणीयाः सुः ता अनेन प्रविशति ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन षोष्टं
विमृद्वात्या पारात् । १० ।

यथा पांसवः संतताः पतन्ति तथा मृद्वाति . चेतुमेव छत्वात्ये-
तीति श्रुतेः ॥

पृथिव्या संभवेति सिकता षोष्टं वा मध्ये पारे च
न्यस्यति । ११ ।

गतः ॥

एवं नाव्यासीनस्तरन् । १२ ।

नावमधिहृद्य तरन्नपेवं षोष्टं विमृद्वाति न्यस्यति च ॥

अरणीभ्यामरणीभिरित्येके । १३ ।

गतः ॥

रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येत । १४ ।

रथरथाङ्गयोरन्यतरेण गार्हपत्यारणीभ्यामरणीभिर्वा सर्वाभिः पथि
कटाचिव विप्रच्छिद्येत ॥

अथ देवयजनाध्यवसानमेके समासनन्ति । १५ ।

गतः ॥

य द्रुहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति । १६ ।

यो ऽन्यत्र दीक्षिता ततो देवयजनमध्यवस्येत् न एव प्रयायात् ।
यत्त्वादावेव प्रयायाध्यवसितदेवयजनस्तत्र दीक्षितो न स ततः प्रयाति.
देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य . तस्य च कृतत्वादिति भावः ।
बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगत्वेमाकुप्तौ देवयजनान्त-
राध्यवसानार्थं प्रयाणमनुमन्यते . यथाह . अथातः प्रयाणस्यैव
मीमांसा . दीक्षितं वा अयोगत्वेनो विन्दत्यन्यत्र वा देवयजना-
दीक्षित इति ॥

नित्यानि देवयजनानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

दक्षिणतऽउन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्-
प्रवणं वा देवयजनम् । १ ।

स्वभावतो यदेतं तच्चित्तं देवयजनमित्यर्थः ॥

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः संराधयेयुः । २ ।

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्साक्षिणः संराधयेयुः साधु-ते-इत्याद्य
आपयेरन् तद्देवयजनं स्यात् । गुणान्तराभावे ऽपि गतीयस्यो ऽथ

गुणस्य साभादिति भावः । तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणं . विष्टे
येतद्देवा जोषयन्ते यद्वाङ्मना इति ॥

अग्नये वाव देवयजनम् । यत्र कचाग्नीनाधाय
यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते । ३ ।

यचाग्नेयः प्रतिष्ठाप्यन्ते तदेव देवयजनम् । अग्निसनायस्य देशस्य का
गुणमेवेति भावः ॥

दक्षिणा वाव देवयजनम् । दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्द-
दाति देवयजन एव यजत इत्येके । ४ ।

दक्षिणावाङ्मने महागुणे सति देवयजनगुणाभावः . क्रतोरकिञ्चित्कर
इति भावः ॥

पुरोहविपीति काम्यानि । ५ ।

देवयजनानि पुरोहविषि देवयजन इत्यनुवाके ऽधीतानि यथा-
ब्राह्मणमनुसंधेयानीत्यर्थः ॥

निर्वस्के ऽभिचरन्धजेत । ६ ।

किमेतन्निर्वस्कं* नाम । तदाह ॥

यस्मादृक्षादस्मीकानिति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुः
। ७ ।

यस्मादृक्षादीन्निर्वह्यापास्य तन्मूलानि च खात्वा देवयजनं कुर्युः
तन्निर्वस्कमि*त्यर्थः ॥

* Corrected according to the Sūtra-text, all MSS. of the
commentary read निर्वस्के

परोक्षं गुहा वने याजयेद्भिषस्यमानम् । ८ ।

यमकर्तारं पातकस्य कर्तारमपदिशन्ति सो ऽभिषस्यमानः । तं गूढे
वने महाजनस्य परोक्षं याजयेत् ॥

परोक्षं घृष्टान्युपेयुः । सर्वमुपांशु क्रियेत । स्थले
यजेत । ९ ।

तस्य घृष्टान्यपि परोक्षमुपेयुः न स्वास्त्वृक्षु गायेशुः । सर्वं च मार्गं
प्रधानमुपांशु क्रियेत । ममुच्छ्रितभूमौ यजेत ॥

यः कामयेतोभयेषां देवमनुष्याणां प्रकाशं गच्छेय-
मिति न प्राचीनं देवयजनाद्देवयजनमात्रमुच्छ्रि-
षेत् । १० ।

समयोर्लोकयोर्यः स्वातिकामो यस्य पुरस्तादन्यस्य देवयजनाय पर्या-
प्तस्तदर्शय देशौ न लभेत तादृशं देवयजनं गृहीयात् । नित्यस्त्वर्थ
शुणः कन्यान्तरकारमतान् ॥

यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत्त-
स्मिन्याजयेद्यं कामयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपनमेदिति
११ ।

यत्र देवयजनस्य देशस्य संनिष्ठानां च अज्ञाप्रयानां मध्ये महापयो
याति तत्र याजयेदित्यर्थः ॥

कौत्साद्राजानं कीर्षीयादन्यस्माद्वा ब्राह्मणादित्यु-
क्ताद्याप्यब्राह्मणादिति । १२ ।

कुत्सुगोवाद्वाह्याणात्क्रयः प्रशस्ततरः . तदनु ब्राह्मणान्तरात् . तदनु
वर्णान्तरेभ्य इत्याह ब्राह्मणमित्यर्थः ॥

उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं चर्मनडुहं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं
निवपति । उत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रयी । १३ ।

अथ दौचास्त्रपृष्ठासु* उत्तरेद्युर्विष्टृष्टवाचि यजमाने राजानं
निवपति ॥

उदकुम्भं राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परि-
श्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्यः सोमाश् इत्युक्तम् । १४ ।

उदकुम्भमित्यनुवादोऽप्युपनिधेयः । श्रुतिश्च भवति . अपामन्ते
क्रीणातीति । विचित्यः सोमा इत्युक्तमिति विचित्यः सोमा इत्यादि-
ब्राह्मणे यदिवारपूर्वकमुक्तं तत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । किं तत्र कर्तव्य-
तथोक्तम् । तदेव दर्शयति ॥

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्युक्ता पराङ्गवर्तते । १५ ।

सोमविक्रयिणमेव सोमशोधनाय नियुज्य स्वयं पराङ्मुखः प्रति-
निवर्तते ॥

न †साम्येक्षमुपेयात् । न यजमानः सोमं विचिनु-
यात् । १६ ।

* Corrected ; the MSS. •ह्याह •.

† AN clearly चानेचमु .

पराचावृत्तः श्रोध्यमानस्य राज्ञः साम्येवं नोपेयात् . कटावेणेहेतेत्यर्थः ।
साम्येष्ट्यमिति पाठे सामि श्लोकमीक्षत इति साम्येच . तस्य भावः
साम्येष्ट्यं . तत्रोपेयादिति ॥ वृष्णाद्यपनयनेन शोधनं विचयनम् ॥

नास्य पुरुषो नाध्वर्युर्नाध्वर्युपुरुषः । १७ ।

विचिनुषादिति सर्वत्रान्वयः । सद्यप्रवृत्तिर्भवत्तच्च यजमानादौर्ना
निषेधः । अध्वर्युश्चक्षुषमादरार्थम् ॥

राज्ञो विचीयमानस्योपद्रष्टारः स्युः । १८ ।

एतै तु समीपस्थिताः पश्येयुः . तदपि नाध्वर्युः करोति . पराडा-
वर्तत इति वचनात् । केचित्तु नोपद्रष्टारः सुरुध्वर्यादय इति
योजयन्ति । तद्युक्तं . अस्मिन्वाक्यानन्तरश्रवणात् . प्रकृतानां विचय-
ननिषेधार्थवान् . पूर्ववाक्यैः सदास्य समन्वयवैयर्थ्याच्च ॥

**अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यज-
मान उपतिष्ठते । १९ ।**

गतः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

प्रतिपद्यन्ते ऽनया यज्ञं दीचिता इति प्रायणीया । तन्त्रं वर्धिरा-
धरणादि ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म
प्रतिपद्यते । २ ।

वेदानन्तरं परित्स्तरणनियमेन पोर्णमामविकारता तन्त्रस्य प्रदर्शते .
इतरथा वेदानन्तर्यानिधमात्परित्स्तरणस्य ॥

यथार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां
स्थाने । ३ ।

गतः ॥

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः प्रायणीयः । ४ ।

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः कार्यः स च प्रायणीय इत्यनूदिनः ।
तत्प्रायणीय इति ब्राह्मणस्यापि ख्यातयेति द्रष्टव्यम् ॥

प्राक् संप्रैषात्कृत्वा पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । ५ ।

संनक्षत्रप्रतिषेधादेव मिद्धे पत्नीवर्जनवचनं विस्पष्टार्थम् । तस्याश्च
सोमार्थमाधीशत्वादासनमन्तनिवृत्तिः । अत एव देशान्तरावपवेशने
पुनर्मन्त्रजप वक्ष्यति . पत्नी शालामुखीयमुपोपविश्य सुप्रजसस्ता
वयमिति अपतीति ॥

याः कृतायां वेद्यां चोद्यन्ते सैव तासां वेदिः । याः
स्तीर्णे बर्हिषि तदेव तासां बर्हिः । ६ ।

या. कृतायां महावेद्यामिष्टय उत्पद्यन्ते पशवो वा सैव तासां वेदि.
स्यात् . न त्वन्या दार्भिकी पाशुकी वा कार्या । याः पुनर्बर्हिष्या-
स्तीर्ण उत्पद्यन्ते तासां बर्हिषि तदेव . सोमार्थबोरेव प्रसङ्गात् ।

यथा आग्निष्या वैश्वानरीयादिवेदिः सौम्यचरोः . सवनोयस्य सवनो-
यानां च बर्हिर्षीत्यादि ॥

आज्यग्रहणकाले ऽननूयाजे प्रायणीये चतुर्जुह्वां
गृह्णाति । चतुरुपभृति समानयनार्थम् । ७ ।

पात्तिकीमननूयाजतां प्रायणीयस्य दर्शयिष्यति । तत्रोपभृत्यपि चतुः
पञ्चकृत्वो वा प्रयाजार्थं प्रथमगणमेव गृह्णाति . न द्वितीयमनूया-
जार्थमित्यर्थः ॥

अप्रयाज उदयनीये न जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृ-
त्यनूयाजार्थम् । ८ ।

अथैव प्रसङ्गात्समानत्राह्णणीयत्वाच्च उदयनीयस्यापि विधिः प्रदर्श्यते ।
तस्याप्रयाजत्वपक्षे द्वितीयमेव गणमुपभृति गृह्णाति . न प्रथमम् । न
जुह्वां गृह्णाति . यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति क्षिप्त्वादिति
भावः । सुत्याधारस्तु भ्रौवेण कार्यः ॥

पट्टोच्चा प्रायणीयमासादयति । ९ ।

चरुमिति शेषः ॥

प्रयाजवदननूयाजमित्युक्तम् । १० ।

प्राज्ञाणे प्रायणीयस्याननूयाजत्वं उदयनीयस्याप्रयाजत्वं उभयसोभयत्वं
न विकल्पेनाक्रमनुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र यदाननूयाजः प्रायणीय-
स्तादा विंशतिदाहरिभ्यः कार्यः ॥

चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति । पथ्यां स्वस्तिं
पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः ।
मध्ये ऽदितिं हविषा । ११ ।

चतुर आज्यभागानिति सरसत्याज्यभागेतिवत् द्रव्यचोदना . न
त्याज्यभागकर्मविद्वद्धिविधिः . मध्ये ऽदितिं हविषेति व्यतिरेकवच-
नात् . पञ्च देवता यजतीति पञ्चानां प्राधान्ययुतेषु . अतः पृथगा-
ज्यभागाभ्यामिष्टोपांशुयाजधर्मैताद्यतसो देवता यष्टव्याः । अथाज्य-
भागाविष्टेत्येव कात्यायनः । अन्यन्तु मतं . आज्यभागदेवतयोरेतास्त्र-
न्तर्भावात् . चतुर्थी वा एते यज्ञस्येत्याज्यभागसाम्यात् न पृथगा-
ज्यभागौ भवत इति । भारद्वाजश्चाह . आज्यभागाविष्टा यजेतेत्या-
श्लेषः . तास्त्रेतौ भवत इत्याश्लेषेन इति । तथा श्रंखन्तेयमनाज्य-
भागेत्याश्लेषायनः । अथैव शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्याज्येन चरुमभिपू-
र्येता देवता यजति । ध्रौवादा । स्विष्टकृतं षष्ठम् । १२ ।
मारुतो यद्वा वो दिव इति प्रतिपदोक्ता मारुती धौधायनेन ।
प्रथममेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य तत आज्येन चरुमभिपूर्य
तस्माद्ध्रौवादा गृहीत्वैता देवता यजति . ततः स्विष्टकृतमित्यर्थः ।
तत्र तु स्विष्टकृतं षष्ठमिति नित्यानुवादः प्राप्तत्वात् । पूर्वस्मिन्द कल्पे
ब्राह्मणोक्तापि मारुत्यनुक्ता . मन्त्रसमाध्याये ऽनाघानादिति द्रष्टव्यम् ।
तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यामपि तमेव कल्पमुक्त्वानुक्तैव मारुती ।
अथापरा व्याख्या । यद्योक्तमेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य
श्रंखन्ता शंखाप्या वेति वक्ष्यमाणेन शंखन्तः । अथाज्येन चरुमित्यादिना

सर्वेषामाज्यविकल्प उच्यते . यथा चरुगताज्येन चैताः पञ्च देवता
यजति स्त्रियुक्तं च षष्ठमिति । तवादितिस्त्रियुक्तोरूपस्तरणभि-
घारणार्थत्वेनाज्यान्वयो ऽवगन्तव्य इति ॥

शंखन्ता संस्थाप्या वा । १३ ।

शंखन्ता संस्थाप्या संस्थाप्या वा द्वास्तुसंस्था ॥

पत्नीस्तु न संयाजयेत् । १४ ।

संस्थाप्यपक्षे सुविमोकात्परः आग्नेडान्तो विधिर्निवर्तते ॥

ता उदयनीये संयाजयेत् । १५ ।

उदयनीये तु संस्थाप्ये न निवर्तते ॥

समे वा कार्ये । १६ ।

उभे वा इष्टौ पत्नीसंयाजयित्वा तद्रक्षिते वा कार्ये इत्यर्थः ॥

धारयति ध्रौवमाज्यम् । १७ ।

ध्रौवधारणवचनात्संस्थाप्यपक्षे ऽपि समिष्टयजुर्न क्रियते ॥

प्राग्वंशे बर्हिः स्थालीमनिष्कसितां मेषखण्डमित्युदय-
नीयार्थं निदधाति । १८ ।

बर्हिः प्रसूरादन्यत् . तस्य प्रवृत्तत्वात् । अनिष्कसितां अमृष्टलेपाम् ।
संखलोडनदर्शी मेवणं . तदप्यनिष्कमितमेव निदधाति ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रायणीयाया भ्रौवादष्टौ जुह्वां चतुरो वा गृहीत्वा
तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्धावदधातीयं ते शुक्र
तनूरिति । १ ।

अष्टौ चतुरो वा भुवानिति शेषः । निष्टक्यं शिखाकृतियन्त्रिः ।
पूर्ववद्भुवाप्यायनं द्रष्टव्यम् ॥

पुरस्तात्प्रतीची सोमकयण्यवस्थिता भवत्येकहायनी
द्विहायनी वर्षीयसी वा । २ ।

गौरिति शेषः ॥

अकूटयाकर्णयेति रूपाणि । ३ ।

अकूटत्वादीनि गोरूपाणि यथाब्राह्मणमनुसंधेयानीति शेषः । तत्र
कूटत्वादीनि पशौ व्याख्यातानि । तथा श्वेतां क्षण्णानुभयर्क्षा च
निन्दित्वा तत उक्तं ब्राह्मणे . अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणानीति ।
तदप्यनुसंधेयम् ॥

या रोहिणी बभ्रुलोम्नी पृश्निवाला पृश्निशफा
शुच्यक्षी श्वित्रोपकाशा तथा क्रीणीयादित्येके । ४ ।

रोहिणी स्वतो रक्त्वरणा । बभ्रुलोम्नी गानावर्णैर्जामभिः कश्चित्कचि-
दुपेता । पृश्निवाला श्वेतश्वत्कलापा । शुच्यक्षी श्वित्रोपकाशा
श्वित्रममानवर्णा अपाङ्गप्रदेशे । या त्वेवंभूता सा अरुणया पिङ्गाक्ष्या
विकल्पते ॥

द्विरूपया राजन्यस्य । ५ ।

दिरूपा श्वेतकृष्णरूपा पूर्ववत् ॥

शुण्डयाधीलोधकर्ण्यो षोडशिनः । ६ ।

शुण्डा अत्यकाया । कर्णस्योपरि विहितं यस्याः सा अधीलोधकर्णी* ॥

तदाज्यं सोमकयणीमोक्षमाणो जुहोति जूरसीति ।

७।

तदष्टगृहीतं चतुर्गृहीतं वा ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं
पश्चादुद्धृत्य वैश्वदेवं हविरित्याज्यमवेक्ष्य सूर्यस्य चक्षु-
रारुहमित्यादित्यमुपस्थाय चिदसि मनासीति सोमक-
यणीमभिमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

अकर्णगृहीतापदिवद्वा भवति । ९ ।

सा तत्कर्णगृहीता अपदिवद्वा भवति . यत्कर्णगृहीता यत्पदिवद्वा इति
दोषमुतेः । यदि केवलानेतुं न शक्नोत ग्रीवादौ गृहीता वद्वा
वानीयते ॥

* This passage has been restored conjecturally ; for all MSS. are so corrupt and differ so much from each other, that the error which originated from the inexplicable word अधीलोधकर्णी (cf. Taitt. S. 5. 6 16. 1) may probably be traced back to the codex archetypus. The readings of my MSS. are - b कर्णस्योपरि कर्णोपि (धौ originally) चिभा यस्याः साधीलोधकर्णा, g कर्णस्योपरि विहितं यस्याः साधीलोधकर्णा, i k कर्णस्योपरि करणिका यस्याः साधीलोधकर्णा, l कर्णस्योपरि कर्णः अधीलोधकर्णा.

मिचस्त्वा पदि वधात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते ।
 पूषाध्वनः पात्विति प्राचीं यतीमनुमन्त्रयते । १० ।
 गतौ ॥

यद् पदान्यनुनिक्रामति दक्षिणेन पदा दक्षिणानि
 वस्यसि रुद्रासीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

सोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणानि दक्षिणस्य पूर्वपादस्य यद् पदानि
 पश्चादध्वर्युरपि निक्रामति ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु त्रीणि
 व्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु
 पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा-
 न्वेतु सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्विति निष्क्रम्य-
 माणेषु यजमानो ऽनुवर्तयित्वा । १२ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

सखायः सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्यान्ने मा
 योषं सख्यान्मे मा योषा इति सप्तमे पदे जपति । १ ।

अनुवर्तनं श्रानुपूर्व्येण वचनं . यथा सर्वेष्वधानेषु यजमानो ऽनुवर्त-
 यत इत्यादौ । सोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणेषु सप्तसु पदेषु एकैकमे-
 तान्मन्त्रान्यजमान उक्त्वा सप्तमे पदे सखाय इत्यपि जपतीत्यर्थः ॥

वृहस्पतिस्त्वा सुमे रखत्विति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्ज-
लिनाभिगृह्य पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-
न्नाजिघर्मीति हिरण्ये हुत्वापादाय हिरण्यं देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय परिलिखितं रक्षः
परिलिखिता अरातय इति चिः प्रदक्षिणं पदं परिलि-
खति यावद्दुतमनुविस्तृतं भवति । २ ।

यावन्निष्ठतं तावद्देशं परितो लिखति । अथ किंदेशतया खलु पदा-
ङ्गतिर्भक्षतीति प्रकृत्य वाग्देशत्येत्येव ब्रूयादिति बौधायनः ॥

कृष्णविपाण्या चानुपरिलिख्यास्मै राय इति स्थाल्यां
यावत्तमूतं समोष्य त्वे राय इति यजमानाय प्रय-
च्छति । ३ ।

यजमानप्रक्षया कृष्णविपाण्या तृष्णीं परिलिखति . मन्त्रानतिदे-
ज्ञात् । तृष्णीमित्येव सत्यायावः । यावत्तमूतं यावद्दुतेनैरपक्षितम् ॥

तोते राय इति पत्न्यै । ४ ।

यजमानः प्रयच्छतीति श्रेयः . अर्धं वा एष आत्मनो धत्पत्नी .
यथा गृहेषु निधत्त इति लिङ्गात् । यजमानः पत्न्या इत्येव कन्या-
न्तरकारः । पत्न्येकत्वे ऽपि महिष्याः प्रयच्छति निधानार्थत्वात् ॥

माहं रायस्पोषेण वियोपमिति पत्नी पदं प्रदीय-
मानमनुमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोमक्रयण्या पत्नीं
संख्यापयति । ६ ।

संख्यापयति दर्शयति । अचानेकासामपि तन्त्रेण संख्यापनं विभुत्वात् ॥

त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्र-
यते । ७ ।

सर्वाः पत्न्यो ऽनुमन्त्रयन्ते ॥

त्वष्टुमन्तस्त्वा सपेमेति यजमानः । ८ ।

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

यतः पदमपातं तस्मिन्सहिरण्यौ पाणौ प्रक्षाल्योन्न-
म्भय पृथिवीमित्यद्भिरुपनिनीय पदं चैधं विभज्य तृती-
यमुत्तरतो गार्हपत्यस्य श्रोते भस्मन्युपवपति । तृतीय-
माहवनीयस्य । तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति । ९ ।

गतः ॥

तत्सा गृहेषु निदधाति । १० ।

गृहेषु स्वामस्थानेषु ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

अत्रादित्योपस्थानं रात्र्यश्च निवपनादि कर्मैके समा-
मनन्ति । १ ।

सूर्यस्य चतुरित्यादित्योपम्यानमत्र कृत्वा ततो राज्ञो निवपनादि
शोधनान्तं कर्मेत्येकेषाम् ॥

अपि पन्थामगस्महीत्युद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रि-
तेन छदिप्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति । २ ।

उद्धृतपूर्वभागस्यफलकेन कटादिभिरुपरिष्ठाञ्चादितेनानसा सह न्युप्तं
सोममभिमुखा गच्छन्ति अर्धयुगं दद्याजमानाः ॥

शीर्ष्णा गिरौ क्रीनं हरन्ति । ३ ।

यदि द्वि गिरौ देवयजनं स्यात्तत्र क्रीतं शीर्ष्णा हरन्ति, मानसे-
त्यर्थः । कुत एतदिति चेत् देवयजन एव क्रयवचनात् ॥

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीपमुदगीपं वा
नक्षयुगं शकटं चुबुकप्रतिष्ठितम् । ४ ।

इषाणे नक्षयुगं मुखेन भूमौ प्रतिष्ठितं भवति ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजान-
मभिमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्येत्युक्तम् । ६ ।

अक्षतः विश्वमनाभागे चर्मणः सोममानमपशव्यं, सोमभागे पशव्य-
मित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्मात्सोमभाग एव मिमीत इत्यर्थः ॥

क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं
चर्मण्यास्तृणाति । उद्गदशं वा । ७ ।

उत्तरदशं उपरिदशम् ॥

तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशू-
न्संगृह्णान्यचन्नभि त्वं देवं सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
मिमोते । ८ ।

अन्यचन् अङ्गुल्यङ्गुष्ठावनारकुक्ष्यन्. प्रसारिताभ्यामेव ताभ्यां धावङ्गु-
हीतुं शक्यं तावन्मिमीत इत्यर्थः ॥

एवमेकयैकयोत्सर्गम् । ९ ।

उत्सृज्योत्सृज्य पूर्वपूर्वाङ्गुलिं क्रमादुत्तरोत्तरयेकैकयैव मिमीते ॥

सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति । १० ।

गतः ॥

यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्तमम् । ११ ।

द्वितीये ऽङ्गुलिपर्याये कनिष्ठिकातो ऽन्यैकं मुष्टिं मीत्वा ततः
कनिष्ठिकात एवारभ्यान्तमीत्वा पुनः कनिष्ठिकया समापयतीत्यर्थः ॥

पञ्चहृत्वो यजुषा मिमीते । पञ्चहृत्वस्तूष्णीम् । १२ ।

यजुरित्यतिच्छन्दसो ऽभिधानं याजुर्वेदिकत्वात् ॥

एवं द्विस्त्रिपरिमितहृत्वो वा । १३ ।

यत्राहर्हद्वादिवशादपर्याप्तः सोमः स्वात्तत्र यावदर्थमावृत्तिः ॥

प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंश्चानुपसमृद्ध्य क्षौमेण वाससेप-
संगृह्य प्राणाय त्वेति द्विगुणेनोष्णीषेणोपनह्य व्यानाय
त्वेति विस्रस्थावेक्षते प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनु-
प्राणन्त्विति । १४ ।

क्षौमेण तूष्णीं सोममुपमंगृह्य समुचित्य चौमान्तान्प्राणाय त्वेत्यनेन
दौर्धशाटकेनावेक्ष्य व्यानाय त्वेति किञ्चिद्विस्रस्य प्रजास्त्वमित्यवेक्षते ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुप-
तिष्ठते । १५ ।

एष ते त्रैद्युभ एष ते जागत इति द्वितीयतृतीयौ मन्त्रौ ॥

इति चतुर्विंशौ कण्डिका ।

देव सूर्यं सोमं क्रेष्यामस्तं ते प्रब्रूमस्तं त्वं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः क्रतून्कल्पय दक्षिणाः कल्पय ययर्तुं यथादेवत-
मित्यादित्यमुपस्थाय सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय
पणते । १ ।

उपनह्यनेनं सोमं सोमविक्रयिणे दत्त्वा पणते तेन सह ध्रुवहरते ॥

सोमविक्रयिन्ब्रूयस्ते सोमा इति । २ ।

एच्छतीति शेषः । पणनेपोहातः प्रत्यः सः ॥

क्रय्य इतीतरः प्रत्याह । ३ ।

गतः ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा कलया
ते क्रीणानीत्येनमाह । ४ ।

कला जवाया अधोभागः ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पणनेषु
सोमविक्रयो प्रत्याहासंपदः । ५ ।

आ क्रयसंपदः ॥

कुष्ठया ते क्रीणानीति द्वितीयम् । शफेन ते क्रीणा-
नीति तृतीयम् । पदा ते क्रीणानीति चतुर्थम् । ६ ।

कुष्ठा कलाया अधोभागः । शफः खुरः ॥

एवं चिः । ७ ।

एवं कलादीनां पणनपर्यायस्य चिरभ्यासः कार्यः ॥

एकैकशो वा चिस्त्रिः । ८ ।

गतः ॥

गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः । ९ ।

एवमवयवशः सोमक्रयः स्यात् । क्रीत्वान्ततः समुदायेन क्रीणाति
गवा ते क्रीणानीति ॥

अपि वा न गवेति ब्रूयात् । एषेति निर्दिश्य जपति
तस्या आत्मा तस्या रूपं तस्याः प्रजा तस्याः पयस्तस्या
बन्धुरिति । १० ।

अपि वा न समुदायकथे गवा ते क्रीणानीति ब्रूयात् । एषेति
सोमकथणीमेव दर्शयित्वा तस्या आत्मेति जपति । जपस्तथं गवा
ते क्रीणानीति वचनकथे ऽपि भवत्येव . समुदायकथविशेषत्वात् ।
ब्राह्मणे यत्कलया ते शप्तेन ते क्रीणानीति पणेत्येति कलाशफा-
भ्यामवयवकथं प्रस्तुत्य तन्निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयादिति
समुदायकथ एव स्मृतः । सूचकारेण तु शाखान्तरमुपसंहरता
कलाद्यवयवचतुष्टयकथसहितः समुदायकथसोदितः . स एवानुष्ठेयः ।
मत्याषाढकात्यायनाभ्यामयमेव कथ्यो दर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रं ते शुक्ले क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन
क्रीणाति । ११ ।

नाच कलादिवहिरण्येन ते क्रीणानीति कथवाक्येन केतव्यं . मन्त्रेण
द्रव्यकथयोः प्रकाशनात् ॥

तपस्तस्तनूरसीति जपित्वाजया क्रीणाति । १२ ।

पूर्वेण व्याख्यातः . शरमेण पशूना क्रीणामीति मन्त्रवर्णात् ॥

अवशिष्टानामेकैकेन । १३ ।

अवशिष्टानां ब्राह्मणोक्तानां धेनुवृषभानडुम्निधुश्वामसामेकैकेन द्रव्येण
क्रीणाति । तेषु तु धेन्वा ते क्रीणानीत्यादीनि कथवाक्यानि

सुः . द्रव्यकययोर्मन्त्रेणाप्रकाशनात् । तथापठदेव मत्याषाढः ।
धेन्वा मवसुया क्रयः . स्तुग्धयस्य माचनुवृत्तिस्वारस्यात् . इतरथा
दश संपद्यन्त इत्यन्ते निगमनविरोधाच्च ॥

यद्वपभेण क्रीणीयात्प्रजापतिना क्रीणीयात् । तत्स्थाने
वत्सतरः साण्डः । १४ ।

षष्ठमम्याने साण्डो वत्सतरः प्रायान्तरौयो विकल्प्यते । साण्डेने-
त्येकेषामित्येव सत्याषाढः । सुनोपरतो वत्सतरः ॥

मिथुनाभ्यामिति वत्सतरो वत्सतरी च । १५ ।

प्राङ्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रैतन्मिथुनमभिप्रेतमित्यर्थः ॥

ताभ्यां युगपत्क्रीत्वा वाससान्ततः संपादयति । १६ ।

तयोर्नानाद्रव्यत्वे ऽपि मिथुनाभ्यां वत्सतरवत्सतरीभ्यां क्रीणामीति
युगपत्क्रीत्वा वाससा गवादिद्रव्यसमुच्चितेनान्ततः क्रयं निर्वर्तयति ।
न तत्र भूयो वा अत इति प्रत्याह ॥ सो ऽयं दशद्रव्यविधिरविशेष-
चोदनादसति वैशेषिकद्रव्यविधौ सर्वत्रैवोपतिष्ठत इति ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

दशभिर्द्वादशशतदक्षिणस्य । १ ।

तत्र द्वादशशतदक्षिणस्य तावत्कतोर्दशभिरेव द्रव्ये . क्रय इत्यर्थः ॥

भूयसा वा । २ ।

दशभ्यो भूयसा वा द्रव्येण ॥

चतुर्भिर्वा गवा हिरण्येन वाससाजयेत्येकेषाम् । ३ ।

दशभिर्वा द्रव्यैश्चतुर्भिर्वैत्येकेषां शाखा । गवादिचतुष्टयमष्टुपदिशति ।
तेनाव दशभिर्द्रव्यैश्चतुष्टयमष्टेवं विकल्पत इत्यर्थः । यत्कोक्तं चैतद्वा-
रक्षाजसत्यापाढाभ्यां . यथा दशद्रव्यविधनन्तरमाहुः* . चतुर्भिरेकै
समामनन्ति गवा हिरण्येनाजया वामसेत्यादि ॥

एकयैकविंशतिदक्षिणस्य । तिसृभिः पष्टिदक्षिणस्य ।
अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्य । ४ ।

गोभिरिति शेषः । सर्ववाद्या सोमक्रयणी स्यात् । अतस्त्रिसृभिः क्रये
तथा यद्योक्तं क्रीत्वा ततो द्वाभ्यां गोभ्यां ते क्रीणानीति क्रयः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्विंशत्या सहस्रे सर्ववेदसे वा । ५ ।

सहस्रदक्षिणे सर्वेष्टदक्षिणे च कृतावित्यर्थः ॥

चिंशता वा सहस्रदक्षिणस्य । ६ ।

तयोः सहस्रदक्षिणस्य चिंशदपि विकल्पते ॥

सप्तविंशतिर्गा† हिरण्यं छागा वास इति चिंशत् । ७ ।

चिंशत्पक्षे सप्तविंशतिर्गावो हिगम्वादीनि च चौण्डेव चिंशत्संपत्तिः . न
तु सर्वा गाव इत्यर्थः । छागा अजा ॥

* Corrected; the MSS. read *रमाह.

† Thus (गो. nom. plur.) all MSS

शतेन वाजपेयस्य । द्वाभ्यां राजसूयस्य । ८ ।

द्वाभ्यामिति शताभ्यामिति शेषः ॥

सहस्रेणाश्वमेधस्य । ९ ।

गतः ॥

अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपा-
दत्ते । १० ।

प्रत्तं हिरण्यं प्रत्यादत्ते ॥

अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रय-
च्छति । तां स काले दशापविचस्य नाभिं कुरुते । ११ ।

कर्णस्तुका प्रागेव व्याख्याता ॥

शुक्लं बलक्ष्याः पविचममेतं भवति । १२ ।

तद्दशापविचं बलक्ष्याः शुक्लाद्या अवेर्हणाभिः सूचीकृताभिरमेतं
सहेतं भवति । तच्छुक्लं भवतीत्यर्थः । कर्णमियतन्तुभिहतमित्येके ॥

यं दिष्ट्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीं च पविचे कुर्यात् । १३ ।

कृष्णाभिरेकं लोहिताभिर्यैकमित्यर्थः ॥

कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्द-
श्रुकानां ग्रीवा उपग्रथामीत्युपग्रथ्य तया सोमविक्रयिणं
विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति । १४ ।

विध्यति तस्मिन्विधयति ॥

स्नान भ्राजेति सोमक्रयणाननुदिश्य स्वजा असि
स्वभूरस्यस्मै कर्मणे जात ऋतेन त्वा गृह्णाम्यृतेन मा
पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादन्ते । १५ ।

सोमक्रयणाननुदिश्येति स्नान भ्राजेति गन्धर्वगणः, तदर्थतया क्रय-
द्रव्याणि संकल्पयेदित्यर्थः । तदेकया क्रये ऽप्येषा वः सोमक्रयणी-
त्युच्यते ॥

यदि कृच्छ्रायेतापैव हरेत । १६ ।

यदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्सयादाने कृच्छ्रायेत क्रियेते वसाह-
रेतैव ॥

अत्र यजमानो ऽपोर्णुते । १७ ।

इति पङ्क्तिं कथिष्ये ।

वयः सुपर्णा इति । १ ।

अपोर्णुते अपावृणोति अंशशिरसी । तवाङ्गिरभ्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मणे बोष्णीषं प्रयच्छतीति बौधायनः ॥

दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्रो ऽविभुरो
भूयासमिति । २ ।

गनः ॥

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निरु-
द्धास्ते । ३ ।

असंदेहाद्ये पुनर्यजमानग्रहणम् ॥

अत्रादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चतुरारुहमित्यसौवोपस्थानस्य कालविकल्पः, न देव
सूर्येत्यस्य, अन्यथा केष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यथा
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत् पृपतैनं वरवाका-
ण्डेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत् तदा बिन्दुमना चर्मरज्जुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घ्नन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्था-
योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेतुत्यानमन्त्रः तन्निष्ठात् ॥

अदित्याः सदो ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरसोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानह्योदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्यानह्यतूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठादिशसनम् । १० ।

नीडं उपरिदेशः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अक्षभाद्यामि-
त्युषा चासादयति . दयोरप्यासादनलिङ्गत्वात् . उत्तरस्थादिनेति
च न्यायात् वारुण्यर्षासादयतीति श्रुतेश्च । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससान्येन परितो नहति राजानं . कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
वध्नाति . शकटद्वारं पिधानीत्येव सत्यापाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवहुरावभिश्वश्य वारुणमसीति शक-
टमाखिद्य वरुणस्त्वोत्तम्भात्विद्युयस्तम्य वरुणस्य
मसीति शम्यां प्रतिमुच्योस्तावेतं पू० । १० ।

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निष्ठ-
ह्यास्ते । ३ ।

असंदेहाद्यं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥ .

अचादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चतुरारुहमित्यसौवोपस्थानस्य कालविकल्पः, न देव
सूर्येत्यस्य, अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्धया
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विस्तृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत् पृपतीनं वरचाका-
ण्डेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दाक्षामीति प्रतिविवदेत् तदा विन्दुमता चर्मस्तुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्था-
योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तन्निष्ठात् ॥

अदित्याः सदा ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे क्षणाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानक्षोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा क्षणा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्यानक्षत्यूर्ध्वग्रीवं वहिष्ठादिशसनम् । १० ।

श्रीः उपरिदेशः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा असाभ्राद्यामि-
त्युषा चासादयति । द्वयोरप्यासादनस्त्रिङ्गत्वात् । उत्तरस्यादिनेति
च न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेः । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससान्येन परितो नक्षति राजानं । क्षणाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
ब्रूति । शकटद्वारं पिदधातीत्येव सत्यापाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

पाज्य वारुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरु-
णस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति । १ ।

दर्शपूर्णमासवदिति मन्वातिदेशः । द्योर्धुरोरावृत्तिर्मन्त्रस्य । आखे-
दनं उद्यमनम् । उपस्तम्भनं काष्ठे ऽवस्थापनम् । शम्यायां प्रतिमो-
चनं अभिनिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रे ऽवधानं . तद्वितीयस्याया-
वर्तते । उपाजनं प्रतिनयनं . तद्युगपत्क्रियते . द्विवचनलिङ्गत्वा-
न्मन्त्रस्य । परिहरणं परितःकर्षणम् । अभिधानीप्रत्यसनं योक्त्रस्यैव
युगे वस्त्रनं . अभिधान्यग्निराभावात् । शिरोवन्धनमप्यसीति
केचित् ॥

एवमुत्तरमनडाहं युनक्ति । २ ।

एवं परिहरणप्रत्यमनाभ्यामित्यर्थः ॥

हरिणी शाखे विभ्रन्सुब्रह्मण्यो ऽन्तरेषे व* सर्पति ।
पलाशशाखे शमीशाखे वा । ३ ।

हरिणी हरिते ॥

अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य संप्रेष्यति सोमाय राशे
क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्व-
येति । ४ ।

नित्यं

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो
जपति सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये
तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः
पादः । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इपमूर्जं
धुक्ष तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नायमिति । ५ ।

सर्वासु कालभेदभिन्नासु ॥

एवं चिराद्भूतामाद्भूताम् । ६ ।

एकैकायां सुब्रह्मण्यायां चिराद्भूयमानायामाद्भूतामाद्भूतां प्रति सृज-
त्सृज्यपन्नेव निर्जपतीत्यर्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायाम् । ७ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

प्रच्यवस्व भुवस्पत इति प्राञ्चो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिण-
मावर्तन्ते । १ ।

अध्वर्युब्रह्मयजमाना इति श्रेयः ॥

श्रेणेनो मूत्वा परापतेत्यध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

अपि यन्ध्यामगस्मद्दीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण वा राजानमतिक्रामतः । ३ ।

आदत्ते शकटे राजानमतौत्य गच्छतः ॥

अजेनाग्नीषोमीयेण कर्णगृहीतेन यजमानो राजानमोह्यमानं प्रतीक्षते नमो मिचस्येति । ४ ।

अजेन सह प्रतीक्षते । अजेन इत्यंभतेन* वा ॥

लोहस्तूपरो भवति । अप्यतूपरः । क्षणसारङ्गो लोहितसारङ्गो वा । ५ ।

लोहः लोहितः । तूपरः अश्वद्वयः । क्षणसारङ्गः क्षण्येतः ॥

स्थूलः पीवा श्मश्रुणः । ६ ।

पीवा पीनाङ्गः । श्मश्रुणः श्मश्रुण युक्तः ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निमाचशीर्षणानूच्या नाभिद्वपादा मौञ्जविवाना । तां सर्वे ऽध्वर्यवो ऽग्नेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्ति । ७ ।

शीर्षणे तिरस्ते फलके . अनूच्ये प्राच्यौ । तावरत्निमाचे यक्षाः सा अरत्निमाचशीर्षणानूच्या । मौञ्जैस्तृणैर्विवानं यक्षाः सा मौञ्जविवाना . मौञ्जीभौ रज्जुभिः ग्युतेत्यर्थः ॥

अग्नीन्प्रज्वलयन्ति । अग्निमग्नी वा । ८ ।

परिकर्म्यत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थं बद्धवचनम् ॥

अग्रेण प्राग्वंशं प्रागीपमुदगीयं वा शकटमवस्थाप्य
पूर्ववदाखिद्योपस्तभ्य वरुणस्य स्तम्भनमसीति शम्यामु-
दृक्ष्य विचृत्तो वरुणस्य पाश इति योक्तपाशं विचृत्यो-
न्मुक्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति । ९ ।

उद्वहणं उत्पाटनम् । विचर्तनं शिथिलीकरणम् ॥

एवमुत्तरमनङ्गाहं विमुञ्चति । १० ।

गतः ॥

विमुक्तः सव्यो ऽविमुक्तो वा । ११ ।

इत्येकोनचिंशो कण्डिका ।

अथातिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।*

प्रातिथ्येति कर्मणाम् । अग्रेरातिथ्यमनीत्यादिनिर्वापमन्त्रेषु अग्न्या-
देभ्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेनाशुकीर्तनात् । तन्त्रं अङ्गमसुदायः ॥

* The commentary to this kandikā is missing in bg; both of these MSS. have only वाचं प्रादायेति पर्याचक्षणीयमिति शेषः comm. to Sūtra 15) The commentary given in the identical MSS. ik is by far more extensive than that of h which has been chosen for printing, this one evidently being the more original composition; it seems, however, to contain some doubtful readings.

द्वाविंशतिदारुरिधः । २ ।

अनूयाजममिदभावात् ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । ऐश्वरी विष्टती । कार्कर्यमयाः
परिधयः । वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तोर्य पाणिप्रक्षासनादि
कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गताः ॥

यथार्थं पाचप्रयोगः । ४ ।

रूपेण सह नव कपालानि प्रयुनक्ति ॥

निर्वपणकाले पत्नीं शकटमन्वारम्भयित्वातिथ्यं निर्व-
पति । ५ ।

पात्र्या निर्वपे तस्या अन्यारम्भः ॥

पत्न्या वा हस्तेन । ६ ।

यदि पत्न्या हस्तेन निर्वपस्तदा हस्तो ऽग्निहोचक्षवणीधर्माकभति ।
अतो ऽग्निहोचक्षवणीशूपाभ्यां सह दक्षिणतः । शूर्येण सह दक्षिणं
हस्तं प्रयुनक्ति अग्निहोचक्षवणीं च प्रोक्षणाद्यन्तेन । मानुषो ऽपि
दक्षाय त्वेति हस्तादानम् ॥

हस्तादा । हस्तान्निर्वपन्स्ते सर्वाञ्छकटमन्वाञ्च-
रेत् । ७ ।

अत्र पात्रीधर्मा हस्ता भवन्ति । पुनः पात्रीं च मादयति संशपा-
यम् ॥

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

निर्वपति ॥

देवतादेशनस्य प्रत्यासायो भवति । ९ ।

वैष्णवो नवकपाल इति वचनादिष्वव इत्येतस्य स्थाने अग्नेराति-
थ्यमसीत्यादिभिः पञ्चभिर्निर्वापः ॥

पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुपजति । १० ।

चयाणां मन्त्रवतां पर्यायाणां विकाराः पञ्च । तूष्णीकविकारः षष्ठः ।
‘अप्रमेो ऽन्यावापः’ ॥

नेत्तरयोरित्येके । ११ ।

प्रकृतौ चयाणां निर्वापाणां मन्त्रवत्त्वात् उत्तरयोः चतुर्थपञ्चमयोः
सावित्रजुष्टयोरभावः ॥

वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति । १२ ।

गतः ॥

विष्णुवदेवात ऊर्ध्वं संस्काराः । १३ ।

अत ऊर्ध्वं प्रोक्षणादयो विष्णवे वो जुष्टमिति निर्वापादूर्ध्वमि-
त्येके ॥

हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनञ्चाहं विमुच्य । १४ ।

यदि पूर्वं न विमुक्तः ॥

* from 1b पञ्चपर्यायाणामेव देवस्य नेत्यादि वचनाभ्यामित्यस्या जुष्टपदस्या
नृपङ्गु कार्ये ॥

वारुणमसीति वासो ऽपादाय वरुणो ऽसि धृतव्रत
इति राजानमादायाच्छिद्रपत्रः प्रजा उपावरोहोश्मनु-
शतीः स्योनः स्योनाः सोम राजन्विश्वस्त्वं प्रजा उपा-
वरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्वित्युपावहृत्योर्व-
न्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । १५ ।

वासो ऽपादायेति पर्याणहनीयमिति शेषः ॥

इति त्रिंशो कण्डिका ।

आसन्दीमादाय प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । १ ।

प्रतिपद्यते गच्छति ॥

या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेणाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य वरुणस्यर्तसदन्यसीति
दक्षिणेनाहवनीयं राजासन्दीं प्रतिष्ठापयति । २ ।

अतिहरणं व्रतप्रदाने व्याख्यातम् । अतिहृत्य राजानमन्यस्मै प्रदाया-
येणाहवनीयं प्रतिप्रस्थावाहतामासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥

तस्यां शकटवत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम् । ३ ।

शकटवदिति वचनादत्रापि यजुषर्षा चासादनम् । केचित्तु यजुषैवा-
सादयन्ति । मन् समाध्याये त्वर्षा भावात् नासौ सूत्रकृतो भावः ।
शकटवदिति वचनात् । ममाग्रायं ऽपि यजुषः प्रदर्शनार्थलोपपत्तेः ।
सत्याषाढस्त्वपठदेव पृथग्भयचोभयमृगयजुषम् ॥

वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । ४ ।

गतः ॥

वारुणमसीति वाससा पर्यानच्छति * । ५ ।

वारुणमसि शयोरित्यादिना पुनः पर्यानच्छति ॥

एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म चिवरुणं वियंसत्पातं मा द्यावा-
पृथिवी उपस्य इत्येतया सर्वत्र राजानमासीदेत् । ६ ।

वाचनिके राजोपमर्षणे अध्वर्योरयं मन्त्रो न पादृष्टिक इति
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निं राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रे-
ष्यति । ७ ।

संप्रेषवत्सर्वे कुर्वन्ति ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । ८ ।

गतः ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । ९ ।

अनूयाजाभावादुपभृत्सूनूयाजार्थग्रहणनिरूप्यर्थं वक्ष्यते . पक्षादहीत-
निरासार्थं च ॥

चतुर्हेवातिथ्यमासाद्य संभारयजूंषि व्याचष्टे । १० ।

वाचष्टे जपति ॥

यजमानं वाचयतीत्येके । ११ ।

गतः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यश्च । १२ ।

व्याख्यातं प्राक् ॥

पञ्च प्रयाजाः । १३ ।

निर्मन्थ्यवत्सु पशुचातुर्मास्येषु प्रयाजविवृद्धिदर्शनात् सात्रापि मा
प्रकीर्तयारम्भः । अथवा यतः पञ्च प्रयाजा न चानूयाजाः तस्मात्
चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयतीति योज्यम् ॥

चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयति । १४ ।

गतः ॥

इडान्ता संतिष्ठते । १५ ।

इडान्ता मार्जनान्ता ॥

धारयति औवमाज्यमाज्यम् । १६ ।

गतः ॥

इत्येकत्रिंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
दशमः पटलः ।

इति दशमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

आतिथ्याया धौवात्सुचि चमसे वा तानूनम्रं समव-
यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा गृह्णामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

तानूनपात्संबन्धाक्तानूनम्रमित्याज्यसमाख्या येन त्विजः सख्यमुपगच्छन्ति ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तप्राप्त्यर्थं, न
त्वितरस्येतरार्थं, तस्य पञ्चावत्तं सर्ववेति नियमात् । व्यवस्थितवि-
कल्पो वा स्यात् । उभयस्य व्यवस्थानुसारात् ॥

अनाष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनम्रं
समवमृशन्ति । २ ।

सदस्यानित्यत्वादुक्तं सप्तदशा इति । तेन सदस्यवरणे चो ऽयवमृश-
त्येवार्थमाभ्यात् ॥

अनु मे दीक्षामिति यजमानः । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेत यज्ञयशसमृच्छेदिति तं प्रथमम् । यदि
कामयेत सर्वानिति सर्वान्सहावमर्शयेत् । ४ ।

यज्ञनिमित्तं यज्ञो यज्ञयशसम् । यज्ञे साधु कृतमनेनेति तद्यं प्राप्नु-

यादिति कामयेत यजमानसं प्रथममवमर्शयेत् । यदि पुनः कामयेत
सर्वान्यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तदा सदैव सर्वानवमर्शयेत् ॥

तस्माद्यः सतानूनमिणामित्युक्तम् । ५ ।

तस्माद्यः सतानूनमिणां प्रथमो द्रुघति स आर्तिमार्कतीत्युक्तम् ।
तस्मान्नान्योऽन्यस्मै द्रोघव्यमित्यर्थः ॥

प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीति यजमानस्तानूनम्रं
चिरवृजिघति । ६ ।

गतः ॥

अन्वहं वा व्रतेष्वपिनयति । ७ ।

तदा तु प्रतिव्रतमावृत्तिमन्त्रस्य ॥

अग्नीन्मदन्त्याया इति पृच्छति । ८ ।

किमापो मदन्ति उष्णीभवन्तीति प्रश्नः । तच्चातिथ्येन सह मदन्ती-
रधिश्यतीति बौधायनः ॥

मदन्ति देवीरमृता अतावृध इत्याग्नीध्रः प्रत्याह । ९ ।

गतः ॥

ताभिरेहीति संप्रेष्यति । १० ।

एहीति न स्रवते . दूरादाङ्गानामावात् ॥

मदन्तीरुपसृश्य तानूनमिणो विस्वस्य राजानं सहि-
रथैः पाणिभिराप्याययन्त्यंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय-
तामिति । ११ ।

आप्यायनसिद्धेन मन्त्रेणावमर्शनमेवाप्यायनम् । अङ्गिः नेचनमित्यस्ये ॥

अथ निह्रुवते । दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षि-
णान्पाणीनुत्तानान्कृत्वा सव्यान्नीच एष्टा रायः प्रेषे
भगायेति । १२ ।

शेमस्याप्यायितस्यान्तरिबदेवत्यत्मात्तच्छादनेन द्यावापृथिवीभ्यां नम-
स्काराश्चलिकरणं निह्रुवः . प्र वा एते ऽस्माद्वीकाद्यवन्ता इत्यादि
प्रकृत्य द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्तुत्यास्त्रिंशोक्ते प्रसितिष्ठन्तीति श्रव-
णात् . क्षवनात्प्रक्षारे निह्रुवते द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्ममस्तुर्वन्तीति
बह्वृचश्रुतेः . नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रस्त्रिंशाच्च ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षामुपैति । १३ ।

वर्तमानेज्येव दीक्षाप्रतेषु व्रतान्तराणामधिकानामागमो ऽवान्तर-
दीक्षा ॥

अग्रे व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीय-
मुपतिष्ठते । १४ ।

गतः ॥

एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाजसनेयकम् । १५ ।

उपस्थानममिदाधानयोर्विकल्पः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

संतरां मेखलां समायच्छते । संतरां मुष्टी कर्षते । १ ।

संतरां संहततराम् ॥

तप्तव्रतो भवति । २ ।

उष्णमेव पयो व्रतयति ॥

मदन्तीभिर्मार्जयते । ३ ।

दैवी धियमित्युष्णाभिरेव हस्तौ मार्जयते । मदन्तीभिरुदकार्था-
शुक्ल इति सत्याषाढः ॥

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेनैवात ऊर्ध्वं व्रत-
यति । ४ ।

अत ऊर्ध्वं अस्याहः सायंव्रतप्रभृत्यौपसदव्रतान्येतेनैव व्रतयति । न
पूर्वेण सहाधिनिविद्यते इत्येवकारार्थः । यत्त्वद्यतनमहर्षतमशान्तरदी-
क्षोपायनोत्तरकालमायपि दैचव्रतत्वात्पूर्वेणैव स्वकाले भवति ॥

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्ति । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

* अथ प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति . स च मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्यान्नात इति
सूत्रकृतापि स्वतन्त्रे एव व्याख्यास्यते ॥

न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । ६ ।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमात् अतिरात्रे प्रथमयज्ञे प्रतिषेधः ।
अथवा शाखान्तराभिप्रायेणाग्निष्टोमे ऽपि निवृत्तिः . न प्रथमयज्ञ
इति सामान्येन प्रतिषेधात् ॥

प्रवृत्त्यादा । ७ ।

गतः ॥

प्रवृत्त्याद्ब्राह्मणस्य । ८ ।

दुर्ब्राह्मणस्य प्रथमयज्ञे ऽपि प्रवृत्त्यादेव । व्याख्यातो दुर्ब्राह्मणः ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्येत्येके । ९ ।

ब्रह्मवर्चसार्थिनो ऽपि काम्यतया तच्च प्रवृत्तनमास्मात्मित्यर्थः ॥

यो ऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रवृत्त्यादिति बह्वृच-
ब्राह्मणम् । १० ।

व्याख्यातो ऽनूचानः । बह्वृचब्राह्मणवचनमादराय न तु विकल्पार्थः ।
तस्य न प्रथमयज्ञ इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । अतो ऽनूचानस्य प्रथम-
यज्ञे ऽपि निश्चितः प्रवर्गः ॥

आतिथ्यावर्द्धिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च । तद्देव
प्रस्तरपरिधि । ११ ।

प्रस्तरस्य पृथग्यहणमसदेशार्थम् । आतिथ्यावर्द्धिरादीनामातिथ्यादि-
वयार्थमुत्पत्तिः । अतस्त्वन्यादाय तृष्णीं संनह्य पुनःपुनः प्रयुञ्जीत ॥

तत्स्तीर्णं वर्द्धिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येके । १२ ।

अथवा तत्रातिथ्यायामेवोत्तरार्थमपि स्तीर्णं वर्द्धिः । परिधयश्च तत्रैव
परिधिताः परिधिताः । न तु पुनःपुनरादाय प्रयुज्यन्त इत्यर्थः ।
अग्नीषोमीये तु देवमेदात्पुनःप्रयोगः ॥

उपसदस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १३ ।

परिस्तरणाच्चेदनादि कर्म प्रक्रमयति ॥

प्राकृत इधो दशदारुवा । १४ ।

प्राकृत इत्यनेन प्रतिहसमानासु प्रक्रमयति ~~यथा~~ ^{यथा} ~~न~~ ^न ~~सामिधेनी-~~
काष्ठानां पाञ्चदशमोर्ध्वगतं ~~न~~ ^न ~~विभक्त्यैकविंशतिदारुत्वं~~ ^{विभक्त्यैकविंशतिदारुत्वं} . परिधीनां
समिद्धयस्य चाभावेन षोडशभ्यो जनतिरेकात् । षोडशदारुमित्येव
सत्यावाहः । तेन षोडशधेत्यूहः । दशधेति तु दशदारौ । तथा एकां
समिधं यथायुक्तं चरामित्युभयत्र ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रति-
पद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १५ ।

गतः ॥

स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं सुवं जुहमुपभृतं भुवां वेद-
माज्यस्थालीमिति द्वन्द्वं प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा यजमान
वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

* यथार्थमित्यनेनैव सिद्धेः पुनःस्फ्यादिवचनमसंदेहायार्थम् । तथान्यदपि
थावदुक्तमेवोपसदि क्रियते । पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति
वचनाददृष्टार्थत्वे ऽपि प्रणीता नेष्यन्ते । कात्यायनेन त्वत्र तामासु-
क्तात्सदिरासार्थो वा यज्ञः ॥

वाग्यतः पात्राणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य ब्रह्मा-
णमामन्त्र्य पात्राणि प्रोक्षति । १७ ।

संमर्शनप्रोक्षणमन्त्रयोः पशूवदूहेऽवगन्तव्यः । यथा संविशेतां दैवौ
विशौ पात्रे इति । शुम्भेयां दैव्यायेति च । तत्र प्राक् प्रोक्षणाद्यञ्जं
युनक्ति यजमानः ॥

अत्र वाचं विसृजते । १८ ।

गतः ॥

रूप्यमादाय । १९ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

लोमभ्यो ऽधि स्तम्बयजुर्हत्वोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य
संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेधामुपसादय सुवं च सुचश्च
संमृष्टगज्येनादेहीति । १ ।

मन्त्रेण हव्यादानं स्तम्बयजुरर्थमात् । लोमानि यर्हिः तस्योपरि दर्भं
निधाय स्तम्बयजुर्हरति । तत्र वर्पतु ते द्यौरिति यजमानमेव प्रत्य-
वेक्षते । वेदेऽन्वत्वादवेक्षितत्वाच्च । खनिप्रत्यवेक्षणं तु निवर्तते ।
खनेरभावात् । तत उत्तरपरिग्राह एव क्रियते । अस्तीर्णत्वे तु वेदे-
र्थथाप्रकृति सर्वमेव क्रियते । सूचकारस्त स्तीर्णपचमेवानुसंधत्ते ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । प्रोक्षणीर-
भिमन्त्य ब्रह्माणमामन्त्येधं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं
निनीय पवित्रे अपिसृज्यैकामाधारसमिधमाधाधान्त-
र्वेदि विधत्ते निधाय ध्रुवां सुवं च सादयति । एताव-
सदतामिति मन्त्रं संनमति । २ ।

मध्ये । तस्यां सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधि
भागधेयमित्यभिमन्य । ३ ।

वेदिं करोतीति विपरिणामेन संबन्धः । वेदं कृत्वा स्थादानादि
आ उत्तरपरिग्रहात्कृत्वा चतुःश्लिखण्डेत्यभिमन्यु वैत्रं वेदिं करोत्य
ध्वर्युरित्यर्थः ॥

चात्वालाद्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्तरः । तावत्ये-
वाध्वन्युदग्यथा चात्वालः । ४ ।

चात्वालमथात्प्रत्यग्द्वादशसु प्रक्रमेषूपद्वेदेर्यावति चात्वालस्तावत्य-
ध्वन्युत्तरः स्यात् । दार्शिकवेदिवदेव पुरस्ताद्वितीयदेशे उदग्वेदेद्वि-
पदे साम्यजुर्निवपतीत्युक्तं भवति । साम्यजुरपादानदेशो ऽप्येतेनैव
व्याख्यातः । मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवदेशा-
रसाम्यजुर्हरतीति कात्यायनमौघायनौ ॥

व्याख्यातश्चात्वाल उत्तरवेदिश्च । ५ ।

चात्वालोत्तरवेदी तु पश्चादेव व्याख्याते । दशपदां सोमे करोती-
त्यादिना । ते तथैव कार्ये इत्यर्थः ॥

उदुम्बरशाखाभिः सप्तशाखाभिर्वा प्रच्छन्ना वसति ।
। ६ ।

उत्तरवेदिरिति* शेषः । तथा उदुम्बरशाखाभिश्चक्षां परिवासयतीति
सत्याषाढः ॥

* Corrected, the MSS have उत्तरवेदिरिति .

श्वेभूत उत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ प्रतिसमस्यति । ७ ।

प्रतिसमासमेव व्याकरोति ॥

पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवापराह्निकीभ्याम् ।
। ८ ।

प्रचरतीति विपरिणामेन संबन्धः । प्रचर्येत्येव वानुषज्योत्तरसूत्रेण सहैकग्रन्थो योजयितव्यः ॥

अत्र प्रवर्ग्यमुदास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयति । ९ ।

प्रणयनीयेष्वाधानाद्यतिमुत्तयन्तेन विधिना प्रणयति ॥

एव सोमस्याहवनीयः । यतः प्रणयति स गार्हपत्यः । १० ।

एतस्मिन्नेवातः परमाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते . तद्योनौ तु ग्रास्त्रा-
मुखीये गार्हपत्यकर्माणि । सत्यापाढभारद्वाजयोस्तु मतात् आग्नीध्र-
प्रणयनात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । ११ ।

केषांचिदत्र सूत्ररुतां मतम् । अग्निं प्रणीयानन्तरमेवामिशायाः
शाखाहरणमिति तच्चिरामार्थमुत्तमग्निवतीति । वेदिदेशे अग्निवत्य-
नन्तरमुत्तरपरिग्रहः . ततः शाखाहरणमित्यर्थः । विपरीतपरिग्रह-
सूचनार्थं वा . वसवस्त्वेति परिग्रहस्य ते अग्निना ग्राह्यो ऽजयन्निति
प्रागग्निना परिग्रहसूचनान् ॥

वक्ष्यति क्षुरणीमेतामेके इति । बड्डलं भूयिष्ठम् । प्राचीनं प्रागप-
वर्गम् । प्रयुक्तपूर्वे प्रागेव कार्यपूषयुक्ते । प्रतिहतशम्ये प्रतिमुक्तशम्ये ।
अव्यवनयन् दक्षिणत उत्तरतश्च पृष्ठवामतीत्योभे अनयन् ॥

अथैने पत्नी पदतृतीयेनाज्यमिश्रेणोपानक्ति । ४ ।

आज्यमिश्रेणेति वचनात् आज्यमप्यञ्जनसाधनम् । तेन पदनाशे ऽपि
कैवलेनाज्येनानक्ति । पद्भ्यनेकत्वे ऽपि सुख्योपानक्ति । अवसंस्कारत्वात् ॥

आ नो वीरो जायतामिति द्विर्दक्षिणामक्षधुरं
दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनम् । ५ ।

यच्च चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशो ऽक्षधुरा । दक्षिणस्य हविर्धानस्य
दक्षिणामक्षधुरां द्विरुपानक्ति ॥

न च हस्तमावर्तयति । ६ ।

प्रागतं हस्तं न प्रत्यगपकर्षति ॥

एवमितराम् । ७ ।

उत्तरामप्यक्षधुरामेवमनक्ति ॥

सकृदा । ८ ।

इतरामित्यन्वयः । आनन्तर्यात् । सकृत्सकृद्वेत्यवचनाच्च ॥

तथोत्तरस्य हविर्धानस्योपानक्ति । ९ ।

अक्षधुरामिति शेषः ॥

युञ्जते मन इति सावित्रियर्चौत्तरवेदिके हुत्वा
हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । १० ।

मतान्तरनिरासार्थमौत्तरवेदिक्यहणं, बौधायनकात्यायनाभ्यां शाला-
मुखीये होमवचनात् ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां प्राची प्रेतमध्वरमित्युद्धृत्तः
प्रवर्तयन्ति । ११ ।

धुर्यवद्युगधुरौ हस्तेनोर्ध्वं गृहन्तः प्राङ्मन्यन्त्यनसौ अध्वर्युप्रतिप्रस्था-
नादयः ॥

स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्तयेत । १२ ।

तमवशब्दमिति शेषः, अक्रन्ददग्निरित्यवशब्दमनुमन्तयेत इत्यग्नौ
दर्शनात् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

इरावती धेनुमती द्रति जुहोति । १ ।

उत्तरस्य वर्त्मनि वर्त्मनिर्वेति शेषः ॥

अथ जन्यं भयं नुदाप चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य गच्छतमिति वितृतीयदेशे वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा मैचावरुणो वा पदापनुदति । लोष्टं वा बहिर्वेदि निरस्यति । २ ।

वेद्याः पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशभ्यः प्रक्रमेभ्यः पूर्वसिन्धेने यत्किञ्चित्पांस्त्रादि तत्तच्चैव पदा प्रेरयति । बहिर्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

आहवनीयाग्नीन्प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्याच रमेथामिति नभ्यस्ये स्थापयित्वा यैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तमात्त्वित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्वध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेधीं निधन्ति । तस्यामीपां निनह्यति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्तिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्यानं . तत्र यथा नभ्यस्ये भवतः तथानमी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र नाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति लिङ्गात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्तमीधे मेधीं अवष्टम्भ-नस्तम्भं दिवो वा विष्णवित्याग्नीःपदयत्ता* निहत्य तस्यामीपां यप्राति ॥

* Thus b; = आग्नीर्दयत्ता, lik आग्नीर्दयत्ता; Taitt. S. O. 2. 9. 4 and Taitt. Prātis. 5, 10 आग्नीर्दयत्ता.

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु कमित्युत्तरं
कर्णातर्दमनु । ४ ।

मेयीं निहन्तीत्यादेरनुषङ्गः । एवमुपस्तम्भनादि बन्धनान्तं करो-
तीत्यर्थः । स्थापनं ह्यभयोर्युगपदध्वर्युरेव करोति । रमेयामिति
दिवचनात् । अथवापरवमन्त्रवत्समुदायापेक्षयापि दिवचनोपपत्तेः
स्थापनमप्युभयोरुभौ कुरुतः । तथा अथ रमेयामिति स्थापयत
इत्येव घट्यापाठभारद्वाजौ ॥

ऊर्ध्वाः शम्या उद्धृह्योपरिष्ठात्परिवेष्टयन्ति । ५ ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्य अधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्यादिभिरुपरिष्ठात्परिवेष्ट-
यन्ति यथा न पतन्ति ॥

उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायते । ६ ।

शम्यानां विपरीतप्रतिभोकस्तुतिरियमादरार्था ॥

महे वा विष्णविति सर्वतः स्थूणाः परिमिनेति । ७ ।

महे वा विष्णवित्यादिना षट्क्षेपेण समन्ततः स्थूणा निखनन्ति ।
अयंलक्षणे तु इविधानस्यायामव्याप्तौ । चरन्निविस्तारस्य नवाद्या-
मस्य कृदिस्तयस्य विधानादधोदेशप्रमाणमपि तेनैव व्याख्यातमि-
त्यपरम् ॥

पुरस्ताच्चान्तः खरायावकाशं शिष्टा । ८ ।

पुरस्ताद्भागीयाः स्थूणास्तन्ततः खरायावकाशमुच्छिष्य ततो बहिर्मि-
नेतीत्यर्थः ॥

उदञ्चौ वंशावत्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च । ८ ।

पाश्चात्यासु पौरस्यासु च स्यूणासु द्वौ वंशावधिनिदधाति ॥

समानं सांकाशिनं शास्त्रामुखीयद्देवीयौत्तरवेदि-
कानाम् । १० ।

सर्वतो दर्शनं सांकाशिनं . तदेषां समानं भवति । यथैकस्यः
सर्वानपि पश्चेत्तथार्जवेनैषां द्वारावकाशः कार्य इत्यर्थः ॥

इति बभ्रवी कण्डिका ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्ररात्यां तिर्यञ्चं वंशं
धारयन्विष्णोः सूरसीति स्यूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति
प्रज्ञातं ग्रन्थं कृत्वा प्राचा वंशानत्याधाय विष्णोः
पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरधूहति त्वरतिविस्तारं
नवायामम् । १ ।

रराटीं तावद्वाच्ये सत्यायाढः . तेजनी रराद्यैषीकी प्राच्यणूकाण्डा
मध्ये विष्णूता तां वंशे निबध्नीतेति । तेजनी यष्टिः . यथोक्तं वाक्ये .
तेजन्या उभयतो ऽन्तयोरिति . चतुःसंधिर्होपुरनीकं शल्यस्तेजनं
पशनीति च . सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनमिति च । ऐषीकी काशमयी ।
प्राची प्रागायता न तूदीची । अणूकाण्डा दीर्घस्कान्दमः . अणु-
काण्डा अमूल्यपर्वेति यावत् । मध्ये विष्णूता मध्ये सपिरं कृत्वा सूत्रे
प्रोता एवंभूता तेजनी रराटी तोरणस्यानीययोः पूर्वदारमूणयो-

रूपरि वंशे निवर्धनीत्यर्थः ॥ एवं पुरस्तात्स्थित्या रराख्या उपरि तोरण-
खोपरि फलकस्थानीयं वंशं तोरणमूलयोरेव यद्गुं धारयन् तं स्थूत्वा
ग्रन्थिं करोति । सेवनं तुपरिष्ठाङ्गाख्यास्यते । तत उदोर्ध्वोर्ध्वयोः
प्राची पश्चान्तस्थाधाय तेषु मध्यमं छदिष्वरन्निविष्टारं नवाधामं
चाधूहति ॥

तूष्णीमितरे छदिपो अध्यूह्य कटांस्तेजनीरिति छद्य-
न्तरालेषु प्रवर्तमुपास्यति । २ ।

इतरे अपि तथापरिमाणे एवाधूह्यन्तरालेषु कटांस्य तेजनीश्च
प्रवर्तं प्रवृत्त्यप्रवृत्त्य क्षिपति । तेजन्वो यष्टयः पूर्ववत्काभिद्यिष्टिभिः
सह कटान्वद्ध्वा तत्रतत्र छिद्रे ऽवदधातीत्यर्थः । तेजन्यक्षुण्विशेषाः
पूर्ववद्बद्धाः कटैः सह क्षियन्त इत्यन्ते ॥

ते ऽन्तर्वर्ता भवन्ति । ३ ।

य इमे कटतेजनीबद्धा उपात्तास्त एव अन्तर्वर्ताङ्करोति व्यावृत्त्या
इति प्राङ्मुखे ऽन्तर्वर्ता इत्युक्ता इत्यर्थः ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः
अप्चे स्थ इति रराख्या अन्तौ व्यस्यति । संमृशतीत्येके । ४ ।
व्यस्यति विसारयति ॥

विष्णोः सूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां दार्वाहुं स्थूत्वा विष्णो-
र्ध्रुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थिं करोति । ५ ।

दार्वाङ्कः दारभ्यूणा । सेवनं तु बौधायनो व्याधये. अथ दक्षिणे
दार्वाक्षौ कुञ्जदक्षमुपनिगृह्य दर्भणं प्रवयति दर्भणे स्तब्धं विष्णोः

सूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीति यन्त्रिं करोतीति । दर्भं सृचीप्रोतया
रज्ज्वा कृत्तवत्कुशानुपचारयन् आपादेष्टयित्वाये यज्जातीत्यर्थः ॥

ग्रन्थिकरणमेके पूर्वं समामनन्ति । ६ ।

अथवा मूल एव मन्त्रेण यथितया रज्ज्वा वेष्टयित्वा तृष्णीमघे
ऽग्रमुपगूहतीत्यर्थः ॥

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयादित्युक्तम् । ७ ।

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयाद्यन्नं न विसंभयेदमेहेनाध्वर्युः प्रसीधेतेत्युक्तं
ब्राह्मणे । तस्माद्यन्नं प्रथमे ग्रन्थयस्तुन्नं यथितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः कार्याः
पद्याद्विसंभवीयाद्येति भावः ॥

एवमुत्तरां प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

सीव्यतीति शेषः ॥

एवमपरे सीव्यतः । ९ ।

अपरे अपरस्य द्वारस्य दार्ये ॥

पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं हविर्धानम् । १० ।

गतः ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति ।

संमितं निर्मितम् ॥

दत्यष्टमी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वाधिक्षियन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमितात्प्राङ् यजमानो निष्क्रम्याहव-
नीयाच्चीन्प्रेचिः प्रक्रमान्प्रक्रमः ॥ यस्योरुष्विति । १ ।

प्र तद्विष्णुरित्युक्त्वा हविर्धानाविक्रम्य पुनर्यस्योरुष्वित्येव ध्वनः ॥
यावधीस्त्रीन्प्रक्रमान्प्रक्रमति । प्रक्रम्यत इति प्रक्रमः पदं यस्योरुषु
चिषु विक्रमणेष्वाधिक्षियन्ति मन्त्रवर्णात् । चिः प्रक्रमतीति विज्ञायत इति
भारद्वाजेन व्यक्तवचनाच्च ॥

नाध्वर्युः प्राङ् हविर्धाने अतीयात् । २ ।

अपरया द्वारा प्रविष्टो ऽतीत्य हविर्धाने प्राङ् न गच्छेत् । तथा
नाध्वर्युः पूर्वेण दारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रमेदिति
कत्यापाठः ॥

अतीयाच्चेद्वैष्णव्यर्चा संचरेत् । ३ ।

प्रमादाद्दक्षिणं विष्णुरिति वैष्णव्या गच्छेत् ॥

पट्सु प्रक्रमेपूत्करात्प्रत्यगाग्नीध्रं मिनेति । अर्धम-
न्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि । प्राचीनवर्षं चतुःस्थूणं सर्वतः परि-
श्रितं दक्षिणतः उपचारम् । ४ ।

उत्करात्प्रत्यक् पट्सु प्रक्रमेपु वेदेर्मध्य भवति । स पूर्वावधिराग्नी-
धगारस्य । तस्य चार्थेनक्षणावायामथासौ । दक्षिणतः उपचारं दक्षिणा-
चारम् ॥

अपरस्मादेद्यन्ताच्चिपु पुरस्तात्प्रक्रमेषु तिर्यक् सद्दे
मिनोति । ५ ।

तिर्यक् उदगायतम् ॥

अष्टाया द्वेष्यस्य । ६ ।

न तथा कार्यमिति भावः ॥

नवारत्नविस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतम् । अपार-
मितं वा । ७ ।

नवारत्नप्रग्विस्तौर्णं भवति । उदगायामस्तु सप्तविंशतिरुदगायतम् । ततो
ऽपि बाधिकः । तथावांगष्टादशापि सम्भवन्ते. अष्टादशेत्येकैषामिति
श्लोके वचनात् ॥

यावद्वत्विग्भ्यो धिष्णिनेभ्यः प्रसर्पकेभ्य आसं मन्थेते-
त्यपरम् । ८ ।

अर्थलक्षणावायामव्याभावावित्यर्थः ॥

दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठाया औदुम्बरीं मध्ये सदसौ
मिनोति । ९ ।

आयामतो विस्तारतश्च मध्ये मिनोति ॥

दक्षिणा सदः प्रति कर्णेद्यया सांकाशिनस्तुः ३३३

मांकाग्निन्याविरोधो यथा न्यादिति । इतरथा दौदुम्ब्या तिरो-
धीयत इति भावः । अविरोधमित्यर्थाभावे ऽप्ययीमात्रः ॥

यूपवदौदुम्ब्या अवटसंस्कारः शकलवर्जम् । ११ ।

अध्यादानादिरवस्तरणान्तो विधिः समानो यूपेन ॥

अग्रेणावटं प्राचीं निधाय तूष्णीं प्रक्षाल्यायैनां यव-
मतीभिः प्रोक्षति । दिवे त्वेत्यग्रम् । अन्तरिक्षाय त्वेति
मध्यम् । पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १२ ।

तूष्णीं प्रक्षालनं परस्तादर्वाच्याः प्रोक्षणं च विशेषः ॥

उद्दिधं स्तभानान्तरिक्षं पृथेति प्राचीनकर्णां सहो-
ज्ञाचोच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्पते सजूर्देवेन बर्हिषेति
वा । १३ ।

कर्णः लुद्रमाखामूलं. न यथा प्राग्भागगतो भवति तथोत्थापयति ॥

इति गवमौ कण्डिका ।

द्युतानत्वा मारुतो मिनोत्विति प्राचीनकर्णां सहो-
ज्ञात्रा मिनोति । १ ।

पुनः प्राचीनकर्णवचनं न्यापने ऽपि तथात्वनियमार्थम् ॥

ऊर्ध्वं निखातायजमानसंमिता । २ ।

यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति त्राह्मणमेवं व्याख्येयमिति भावः ॥

पर्यूहणपरिद्वं हणपरिषेचनानि यूपवत् । ३ ।

गतः ॥

तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आपृषेथामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्व-
वस्तावयति । ४ ।

तस्याः कर्णे हिरण्यं निधाय तस्मिन्भूविष्ठामाहुतिं जुह्वयथा भूमिं
प्राप्नुयान्तयौदुम्बरीमन्वाज्यमवस्तावयति* । भूमिं प्राप्ते स्वाहा-
करोतीति कात्यायनः ॥

एषा सदसः स्थूणानां वर्षिष्ठा । ५ ।

वर्षिष्ठा स्यविष्ठा ॥

नाभिद्वयः पर्यन्तीयाः । ६ ।

पर्यन्तेषुभवाः पर्यन्तीयाः । ता नाभिद्वयः । मध्यमास्त्वौदुम्बरी-
समानारोहा एव ॥

नीचैः सदा मिनुयादृष्टिकामस्य । उच्चैरदृष्टिकाम-
स्येत्येके । ७ ।

सदसो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वौदुम्बर्या एव नीचोच्चत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ॥

उदञ्चः प्राच्य वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्य-
मानि वीणि छदीप्यधूहति । ८ ।

उदघ्नः उदीचः । त्रिषु मन्त्रस्यावृत्तिः . एकवचनात् । तथा ऐन्द्र-
मघीत्येकैकं मथ्यमानि हृदीषीत्येव भारद्वाजः ॥

विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि । इन्द्रस्य सद्वा
ऽसीति त्रीण्युत्तराणि । १६ ।

पूर्वेण व्याख्यातौ ॥

दक्षिणान्युत्तराणि चौदुम्बरीमभ्यग्राणि भवन्ति । १७ ।

दक्षिणान्युदग्राणि . उत्तराणि दक्षिणाराणीत्यर्थः ॥

दक्षिणान्युत्तराणि करोतीति विज्ञायते । १८ ।

उत्तराणि सर्वेषामुपरिश्रयानि ॥

नवच्छदीति काम्यानि । १९ ।

काम्यानि च नवच्छदि तेजस्कामस्येत्यादिनाद्वा एवानुसंधातव्यानि
नवच्छदिः पक्षस्तु नित्यः काम्यस्य । काम्यानामपि हृदिषां पूर्ववदेव
त्रेधा विभागो ऽवगन्तव्यः ॥

नवामिष्टोमे । पञ्चदशोक्थ्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये ऽतिरात्रे च । एकविंशतिः सत्त्वाहीना-
नाम् । २० ।

एतान्येतेषां नियतानि । ग्राह्यसंख्यैव तन्नेषां सोमानाम् ॥

अन्तर्वर्त्ताः परिश्रयणं सांकाशिनं दाराविति हवि-
र्धानवत् । २१ ।

गतः ॥

इन्द्रस्य स्थूरसीति सीव्यति । इन्द्रस्य भ्रुवमसीति ।
प्रज्ञातं ग्रन्थिं कृत्वैन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभि-
मृशति । १५ ।

तत्र विष्णोः स्थान इन्द्रस्यादेगनमित्येतावान्विशेषः ॥

नाध्वर्यः प्रत्यङ् सदेऽतीयात् । धिष्ण्यान्हेतारं
वा । १६ ।

नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण निष्क्रामेत् । तथा
नापरेण द्वारेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेदिति च सत्यापाढः ।
सदस्यपि धिष्ण्यानतीत्य न गच्छेत् । तच्च तु हेतारं वेत्यसिग्नकल्पे
धिष्ण्यासिगमने ऽपि न दोषः ॥

यद्यतीयादैन्द्रियर्चा संचरेत् ॥ आ घा ये अग्नि-
मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिःरानुपक् । येषामिन्द्रे युवा सखेति
स्तरणीमेतामेके समामनन्ति । १७ ।

यच्च स्तृणाति पूर्व्वोत्तरञ्च वा तत्रायं मन्त्रः स्यात् ॥

धैचपत्या वा संचरेत् । १८ ।

धैचस्य पतिना वयमिति धैचपत्या ॥

उपरवकर्मैके पूर्वं समामनन्ति । सदःकर्मैके । १९ ।

गतः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽध्वं चतुर उपर-
वानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान्प्रादेशान्तरासान्करोति
॥ ११ ॥

पुरोऽध्वं पुरस्तादक्षः । प्रादेशान्तरासं उपरवादुपरवस्थान्तरासपरि-
माणमपि प्रादेश इत्यर्थः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादाय परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इति चिर्दक्षिणपूर्वं परि-
लिखति । २ ।

धाविषेणाधिलिङ्गेनादानम् ॥

एवमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरायवर्गम् । ३ ।

परिलिखतीति शेषः । तत्र सत्याषाढादिभिः कैचित्कमान्तरासं ~~उत्तरायवर्गम्~~
नक्षिरामार्थं प्रदक्षिणवर्गम् । उत्तरायवर्गं ~~उत्तरायवर्गम्~~ ॥

एवमनुपूर्वाण्यवैपुल्यं ~~उत्तरायवर्गम्~~ कर्मणि क्रियन्ते । ४ ।

~~गामि~~
॥ ११ ॥

अधस्तात्संवृणा भवन्ति । उपरिष्टादसंभिन्नाः । ५ ।

अधस्तादेकौभृता भवन्ति । उपरिष्टादक्षकीर्णाः ॥

तूष्णीं बाहुमात्रान्छात्वा रक्षोहृणो बलगह्वनो
वैष्णवान्छनामीति खनति । ६ ।

तूष्णीं भर्गवान्छात्वा ततो दक्षिणपूर्वं मन्त्रेण खनति ॥

एकवदुपरवमन्त्रानेके समामनन्ति । ७ ।

यथा रक्षोघ्नं वलगघ्नं वैष्णवमिति संमृश इममिति च ॥

विराडसीति बाहुमुपावहृत्येदमघ्नं तं वलगमुदपा-
मोत्युदुष्योपरवन्त्यन्ते ऽववाधते गायत्रेण छन्दसाववाधे
वलग इति । ८ ।

उदुष्य पांसुनुद्धृत्य न्यन्ते ऽववाधते विससमीपदेशं हस्तेनावपीडयति ॥

हरामि वैष्णवानिति हरति । अववाधे दुरस्युरि-
त्यग्नेषोपस्तम्भनं निवपति । ९ ।

गतौ ॥

एवं सर्वान्करोति । १० ।

एवं खननादिनिवपनान्तेन विधिना अन्यामपि करोति ॥

एतावन्नाना । पूर्वेणपूर्वेण मन्त्रेण बाहुमुपावहृत्यो-
त्तरेणोत्तरेण छन्दसाववाधते । ११ ।

पूर्वेणपूर्वेणेति सम्राडसीत्यादेरुत्तरोत्तरस्यैव मन्त्रस्य वक्ष्यमाणच्छन्दो-
ऽपेक्षया पूर्वत्वाभिधानम् । सम्राडसीत्यादिनोत्तरोत्तरेण पूर्वं बाहु-
मुपावहृत्य ततस्तैष्टुभेन जागतेनेत्यववाधनमन्त्रादिभृतेनोत्तरोत्तरेण
छन्दसाववाधत इत्यर्थः ॥

गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभं पाङ्कमित्याम्नातानि
भवन्ति । १२ ।

छन्दासीति शेषः । पाङ्कं चानुष्टुभेन विकल्पते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रथमं वा सर्वेषु । १ ।

प्रथममेव वा हृन्दः सर्वेषूपरवेषु भवेद्यत्सग्राखायामाद्यातम् ॥

विराडसि सपत्न्या समाडसि आतृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाप्राणां हन्तेति
बाह्व उपावहरतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । २ ।

भुगपदुभावेकैकस्मिन्वाह्व चिपतः ॥

संमृश इमानायुषे वर्चसे च देवानां निधिरसि
द्वेपोयवनः । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि यानि कानि च *
चक्षुम ॥ देवानामिदं निहितं यदस्यथाभाहि प्रदि-
शयतस्तः । दृष्टवानो अन्या अधरान्सपत्नानित्युपर-
वान्संमृश्य दक्षिणपूर्वं यजमानो ऽवमृशति । उत्तरा-
परमध्वर्युः । ३ ।

एवं तत्रतश्च बाह्व उपावहत्या तंतं संमृश च ततः दृष्टमेवानवमृशतः ॥

अथ यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमचेति । भद्र-
मितीतरः प्रत्याह । तन्नै सहेत्युक्तीत्तरपूर्वं यजमानो
ऽवमृशति । दक्षिणापरमध्वर्युः । तथैव प्रश्नः प्रतिवचनं
च । तन्न इत्याह यजमानः । ४ ।

गतः ॥

* च is missing in the MSS. See Maitr. Samh. I. 2. 10.

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति यव-
मतीभिरुपरवान्प्रोक्ष्योत्तरैर्मन्त्रैरवनयामीति प्रोक्षणी-
शेषमवटे ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्यावस्तृणामीति
बर्हिषावस्तीर्याभिजुहोमीत्याज्येनाभिजुहेति । ५ ।

अवस्तरणं अवटोदरस्तरणम् ॥

एवं सर्वान्करोति । ६ ।

एवं प्रोक्षणाद्यभिहोमान्तेन विधिना दण्डकलितवदभ्यस्तेन सर्वानेकैकं
संस्करोति ॥

रक्षोहणौ वलगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवौ इत्यधिय-
वणफलके प्रोक्षति । ७ ।

इति दादशौ कण्डिका ।

त्रैदुस्वरे कार्यर्यमये पालाशे वा शुष्के तटे प्रधि-
मुखे पुरस्तात्समाविकर्ते पश्चात् । १ ।

ययोर्द्वयं चोभयः स्रूयते ते अधियवणफलके । प्रधिः चक्रस्य पार्श्वं
फलकं, तस्यैव मुखं ययोस्ते प्रधिमुखे । अविकर्तव्येदं समं चक्रं
ययोर्न तु प्रधिमुखवद्वक्रस्य समाविकर्ते ॥

न संतृण्येकाहे । तत ऊर्ध्वं संतृये । २ ।

संतर्दनं कपाटवत्कीलेनापयेषणम् । तत ऊर्ध्वं सत्ताक्षीनेषु ॥

उक्त्यादिषु वा संदृणत्ति । ३ ।

अथो खनु दीर्घशमे मन्त्रेष्टे पृथ्वा इति श्रुतिः । उक्त्यादिमन्त्रो-
त्कर्षनिमित्तं द्राघिमाणमपि गृह्यात्वेवेति भावः ॥

अथैने उपरवेषूपदधाति रक्षोहणौ वलगहनावुप-
दधामि वैष्णवी इति । ४ ।

युगपदुभे उपदधाति ॥

द्वौ दक्षिणेनापिदधाति । द्वावुत्तरेण । ५ ।

द्वावुपरवौ ॥

संहिते पुरस्ताद्गुह्येन यश्चादसंहिते भवतः । ६ ।

पुरस्तात्संहिते भवतः । पश्चात्तु फलकान्तथोद्गुह्यमात्रमन्तरालं
छात् ॥

अथैने उत्तरैर्मन्त्रैः पर्युहामीति प्रदक्षिणमुपरवपां-
सुभिः पर्युह्य परिस्तृणामीति बर्हिषा परिस्तीर्योत्तमे-
नाभिमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमुपरवपांसुभिश्च-
तुरग्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आसम् । ८ ।

सोमपात्राणादनायंमुपरवपांसुभिश्चत्वा वेदिं करोति ॥

पुरस्तात्संचरं शिनष्टि । ९ ।

खस्य पुरस्ताद्धविर्धान एव शिनष्टि ॥

अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नीध्रचात्वालौ वाध्वर्युर्दृ-
शीकवश्च संचरेयुः । १० ।

दृशीकवः द्रष्टारः . ते नित्यमनेन यथा संचरेयुः निष्क्रमणप्रवेशने
कुर्युः ॥

सर्वतः प्रसुते दृशीकवः संचरेयुरित्येके । ११ ।

अथवा प्रसुते सोमे सुत्ये ऽहनि दृशीकवो यथाकामं संचरेयुः ।
सर्वत इति वचनात् अन्तराग्निगमने ऽपि तेषामदोष इति केचित् ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

चात्वालाद्धिष्णियानुपवपति । १ ।

उक्तं श्रुत्वा पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्णियानां विज्ञायते . चतु-
रथाः परिमण्डला वा धिष्णिषा इति । पिशीलमिति याज्ञोर्न्त-
रालमाचक्षते । तान्यथाश्रुत्वा भीत्वा चात्वालात्पाच्छनाद्योपवपति ॥

अन्तराग्नीध्र आग्नीध्रीयमुत्तरे वेद्यन्त उत्तरतः संचरं
शिष्ट्वा । २ ।

आग्नीध्रागारस्थान्तः प्रागायामस्य मध्य उत्तरवेद्यन्ते आग्नीध्रीयमु-
पवपति । तस्य चोत्तरतो ऽन्तर्वेद्येव संचरं शिनष्टि ॥

मदसीतरान्पूर्वार्धे पुरस्तात्संचरं शिष्टा । ६ ।

अनपवपति । तेषां च पुरस्तादन्तः मदस्यैव संवरः

उक्त्यादिषु वा संवृणोते ।

मदमः पूर्वाधे इतराः

शिव्यते ॥

अप्येवेति भावः प्रशास्त्रोक्तम् । ४ ।

पृथ्वायां होत्रीयम् । तं दक्षिणेनैव वलगहनम् । ३ ।

यथा पृथ्वाग्रथे भवति तथा होत्रीयमुपवपति । दक्षिणतो ऽस्य प्रयास्त्रीयम् ॥

उत्तरेण होत्रीयमितरानुदीच आयातयति । ब्राह्मणाच्छंसिनः पोतुर्नेष्टुरच्चावाकस्येति । ५ ।

इतरान्निष्पिन्यान्वयोक्तेन क्रमेण गमयति ॥

बहिः सदसा मार्जालीयं दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणतः संचरं शिष्टा सममाग्रीधीयेण । ६ ।

सममाग्रीधीयेणेति वेद्याग्रमद्य यावत्पञ्चमाग्रीधीयस्यावतीत्यर्थः ॥

विमूरसीत्यष्टाभिः प्रतिमन्त्रम् । ७ ।

अपवपतीति शेषः ॥

एतानेवोपस्थानान्धाधारणार्थैके समामनन्ति । ८ ।

एतेमन्त्रैरुपोष्य पुनरेतैरेवासिक्काल उपस्थानं व्याधारणकाले व्याधारणं चैके ऽधीयते ॥

अनुदिशतीतरानध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीरिति तंतमभिक्रामम् । ९ ।

रान् वक्ष्यमाणान् धिष्णिधाननेन मन्त्रेणाभिक्रम्याभिक्रम्यानुदि-
 षति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र ब्रह्मादौनामपि
 धिष्णियव्यपदेशः तन्माहचर्यात् न्यन्ये धिष्णिषा उच्यन्ते नान्य इति
 ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

सम्राडसि क्षशानुरित्याहवनीयम् । परिपद्यो ऽसि
 पवमान इति वहिष्यवमानास्तावम् । प्रतक्षासि नभ-
 स्वानिति चात्वास्तम् । असंमृष्टो ऽसि हव्यस्तद इति
 शामिवम् । समूह्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्करम् । ऋत-
 धामासि सुवर्ज्योतिरित्यौदुम्बरीम् । १० ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

११

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्माणम् । सदस्यो ऽसि
 मलिन्युच इति सदस्यम् । समुद्रो ऽसि विश्वभरा इति
 सदः । अजो ऽस्येकपादिति शालामुखीयम् । अहिरसि
 बुभ्रिय इति प्राजहितम् । कव्यो ऽसि कव्यवाहन इति
 दक्षिणग्निम् । आयुर्वृहत्तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना
 वृश्चामि यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मः । विश्वायुर्वा-
 मदेव्यं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो
 ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मः । आयुःपति रथन्तरं
 तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्देष्टि

इतरान् वक्ष्यमाणान् धिष्णियाननेन मन्त्रेणाभिक्रत्याभिक्रत्यान्दि-
 शति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र
 धिष्णियव्यपदेशः तस्याहचर्यान् मन्ये नाथ प्रयच्छति । ६ ।
 ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

----- भाषीनाथ प्रयच्छति ॥

अर्धव्रतमत्र वाजसनेयिनः समामनान्त । अधम-
 न्तरेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ । ७ ।

विभज्य वैकस्तनमेवमर्धमर्धं प्रतयेत् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

शाखाहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति ॥

तस्य निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । २ ।

निरूढपशुबन्धो निरूढपशुबन्धानां प्रकृतिरैन्द्राग्रः, तेनास्य कल्पो
 व्याख्यातः । नन्वग्नीषोमीय एव सर्वपशूनां प्रकृतिः तत्र धर्माणा-
 माचानात्, तत्कथमुक्तं ऐन्द्राग्रः प्रकृतिरिति । मैवं, उभयोः
 प्रकृतित्वात् । यथैव ह्यग्नीषोमीयः प्रकृतिः तत्राध्वर्यवाणां धर्माणा-
 माचानात्, तदैन्द्राग्रोऽपि प्रकृतिरेव ऐन्द्रधर्मणां तत्राचानात् ॥

अत एवाग्नीषोमीयमधिकृत्याद्याता अपि धर्मास्तत्र निबद्धाः सूचकता ।
तत्र त्वयं विवेकः . अत्यन्तःपातिनामग्नीषोमीयः प्रकृतिः , इतरेषा-
मैन्द्राग्र इति । वक्ष्यति च स सवनीयस्येत्यादि । भारद्वाजश्चाह .
ऐन्द्राग्रः काम्यानां पशूनां प्रकृतिः . अग्नीषोमीय इतरेषामिति ॥

पड्डोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्यते । ३ ।

ये ऽन्तस्तन्त्रवर्तिनो ऽङ्गपशवः समानदेशकालाग्रयथाङ्गिनो ऽग्नीषो-
मीयाद्यानूबन्ध्यान्ताः तेषु पड्डोता न भवति . आरम्भार्थत्वात् .
प्रधानारम्भेणैव तेषामारम्भसिद्धेयः । तथा पश्चिष्टिरपि देवतापरि-
वर्धनार्थत्वाच्चिर्वर्तते दीक्षणीयस्यैव तु कृतार्थत्वात् ॥ ये तु बहिस्तन्त्रव-
र्तिनो भिन्नदेशकालाग्रयथाङ्गिनो वायव्यपक्षपशुभौचामण्यादयः तेषां
सद्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत्येव पड्डोता पश्चिष्टिश्च ॥

आतिथ्यावर्हिस्तूष्णीमुपसंनद्धति । ४ ।

अविसृष्टे शुश्रूवे तेनैव संनद्धति । विसृष्टे त्वन्यत्करोति ॥

तांश्च परिधीन्पाशुक इधो । ५ ।

तूष्णीमुपसंनद्धतीति शेषः । अतः संभरणमन्त्रे चीन्परिधीनिति
लोपो विंशतिधेत्युहः मंचरा इति संनामस्य ॥

पाचसंसादनकाले प्रचरणीं सुचं सप्तमीं प्रयुनक्ति
। ६ ।

समनामा पाचसंसादनात् । तत्सादनकाले तु भुवाया अनन्तरं
प्रचरणौ प्रयुनक्ति संमार्हि च ॥

तस्या जुह्वत्कल्पः । ७ ।

संमार्जनादिषु जुह्वदक्षाः कल्पः । पर्णमयी चेष्यते । अत एव च
लिङ्गाद्याष्टायां जुह्वामनया ह्यन्ते सौमिक्य आडतयः । तदुक्तं
भारद्वाजेन . व्याष्टतायां सुवेण प्रचरण्या सोम इति ॥

आज्यग्रहणकाले प्रचरणयामादितस्तूष्णीं चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा पाशुकान्याज्यानि गृह्णाति । ८ ।

समानमाज्यग्रहणात् । उत्तरपरियाहेभानर्हिरूपसादने तु न भवतः .
हृतकरिष्यमाणत्वात्तयोः । तच्च वेद्याः पश्चार्धे द्वादश प्रक्रमान्हित्वा
रूपस्य वर्त्मन्याज्यानि गृह्णाति ॥ अर्थकेषाम् । प्राग्वंश इति पक्षे
ऽपि तच्च सादितमेवाव्यं प्राग्वंशे प्रत्याहृत्य गृह्णाति । तथा च
सत्यापाठः . यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्तत्त्वा प्रत्याहृत्य गार्हपत्ये पाशुका-
न्याज्यानि गृह्णातीति ॥

प्रैतु ब्रह्मखस्पतीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । ९ ।
प्राजद्वितसमीपादुत्थाप्यानयति ॥

अथाहमनुकामिनीति पत्नीशालामुखीयमुपोपविश्य
सुप्रजसत्त्वा वयमिति जपति । १० ।

शालामुखीयमुप शालामुखीयसमीपे पत्युतः परमास्ते ॥

उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते । ११ ।

ब्रह्मलोकस्य विधेरवसरस्थापनार्थं वचनम् ॥

समपिव्रतान् यध्वमिति संप्रेष्यति । १२ ।

अपि व्रतं संभोज्यं चेष्टां ज्ञातीः^१ तान् यध्वं आह्वयतेति
परिकर्मिणः श्रेयस्यति ॥

यजमानस्यामात्यान्संहरन्ति । १३ ।

अतः ॥

अध्वर्युं यजमानो ऽन्वारभते । यजमानं पत्नी ।
पत्नीमितरे पुचधातरः । १४ ।

पत्नीमेवेतरे पुचधावादयो ऽमात्या अन्वारभन्ते, नान्योऽन्यम् ॥

अहतेन वाससामात्यान्संप्रच्छाद्य वाससो ऽन्ने
क्षुदण्डमुपनियम्य प्रचरयथा वैसर्जनानि जुहोति । १५ ।

अमात्यान्संप्रच्छाद्येति वचनाच्चाध्वर्युरज्ञातिः संहरते ॥

। त्वं सोम तनूदद्भ्यो जुषाय इत्येताभ्यामर्थं गार्हपत्ये
। १६ ।

जुहोतीति, शेषः ॥

आ सोमं ददते । १७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

आ ग्राव्य आ वायव्यान्वा द्रोणकलशम् । उत्पत्नी-
मानयन्ति । अन्वनांसि प्रवर्तयन्ति याथावरस्य यान्य-

परस्मिन्गार्हपत्ये भवन्ति । अजमनुनयन्ति । इध्या-
वर्हिराज्यानि प्रोक्षणीरित्यनुहरन्ति । १ ।

अत्र सोमादीनामेकैककर्तृकाणामपि कर्तृसमुदायापेक्षया घञवच-
नम् । प्रह्वतोक्तेन विधिना प्रह्वा सोममादत्ते । परिकर्मिष्वेको
यावन्तः । अपरः सौमिकान्यूर्ध्वपात्राणि । अन्यः कलशम् । इतरः
पत्रीं नयति ॥ पत्नीनयनवचनमादरार्थं . अन्वारभेणैव चिह्नत्वात् ॥
तथा यानि पुराणगार्हपत्ये पूर्वमवस्थितानि यज्ञार्थद्रव्यवाहीनि
शकटानि तान्यप्यद्यतनं गार्हपत्यं शालामुखीयमनुप्रवर्तयन्ति । तत्तु
द्यावावरस्य यजमानस्यैव । शालीनानां तु तद्देवावस्थितानि भवन्ति ।
तथाग्रीषोमीयमजमनुनयन्ति । तद्येष्मावर्हिरप्यनुहरन्ति । तस्य त्विदा-
नीमनुहरणवचनात् प्रागनुपसादितमचैवास्ते । आज्यानि च प्राग्वंशे
गृहीतानि ततोऽनुहरन्ति । स्फुटस्य वत्संगृहीतानि तु ततः
प्राञ्चमेवाध्वानमनुहरेयुः . अन्तर्वेदिगृहीतस्य प्राचीनहरणप्रतिषेधान् ।
प्रोक्षणीस्तु प्रत्यादित्यानुहरन्ति ॥

शालामुखीये प्रणयनीयमिधमादीप्य सिकताभिरुप-
यम्याग्रीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुव्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रणीयमानाभ्यामनुव्रूहीति वा । २ ।

आदीपनेनोद्भरणं लक्ष्यते . प्रथमुद्भरणस्यावचनात् । अत आदी-
ष्टोद्भृत्योपयस्य संप्रेष्यति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्व-
त्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्ति । ३ ।

तवाध्वर्युवद्वयजमानानां मन्त्रः । अवाह बौधायनः । सप्रच्छन्नासैव
गच्छेयुराहवनीयादिति ॥

आग्नीध्रोये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य
जुहोति । ४ ।

समन्वारश्चेध्वेव जुहोति ॥

प्राप्यो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति
॥ ५ ॥

उपवासयति स्थापयति ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयमाहवनीयं गत्वोरु विष्णो विक्रम-
स्वेति सर्वमाज्यशेषं जुहोति । ६ ।

गतः ॥

हुते ऽमात्याः प्रदक्षिणमावृत्य धयेतमुपावर्तन्ते । ७ ।

प्रतिगच्छन्त्यमात्याः । इतरे तु धारयन्त्येवैभ्रावर्हिंरादीन्योपमादनात्
निदधति वा कश्चिदनुगुणानि ॥

सौमो जिगाति गातुविदित्यपरया द्वारा हविर्धानं
राजानं प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

मक्षणा सह प्रपाद्य ततस्तस्य हस्तादादने ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गतः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्ववत्कृष्णाजिनास्तरणं
रात्रश्चासादनम् । १० ।

पूर्ववत् प्रकटवत् । तेनाचाप्यग्न्यनुषेणैव रात्रः सादनमित्युक्तं भवति ।
व्याख्यातं चैतदासन्धासादने ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

अथैनं यजमानो देवताभ्यः संप्रयच्छत्येव षो देव
सवितः सोम इति । १ ।

संप्रयच्छति रक्षणार्थं परिददाति ॥

एतत्त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्यभिमन्येदमहं
मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति
प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं
निर्वहणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यस्यमिति प्राङ्
प्रेक्षते । सुवरभिविख्येपमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते ।
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहुवनीयम् । २ ।

आध्वर्यवाणेतानि कर्माणि . परस्ताद्यजमानयहणात् . ब्राह्मणे च
यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्दजमानः स्यादिति यजमानस्य परो-
क्षवन्निर्दशात् . व्यक्तवचनाच्च बौधायनेन । यद्यपि सत्यापाढभार-
दाजाभ्यां याजमानत्वमेव व्यक्तां तयापि नार्थं सूत्रकृतो ऽभिप्राय
इत्याध्वर्यवाण्येव सुः ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षां विस्तृजते । ३ ।

गतः ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनी-
यमुपतिष्ठते । एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

वितरां मेखलां विसृंसते । वितरां मुष्टी कर्षते । ५ ।

विधिस्त्वयति ॥

अथ दण्डप्रदानमेके समामनन्ति । ६ ।

एतावन्तं कालं धारयित्वाच वा प्रयच्छेत् ॥

स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहो-
रौरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी विस्तृ-
जते । ७ ।

गतः ॥

स्वाहा वा विवाते विस्तृज इति वाचम् । ८ ।

या ॐ परं विस्तृजते ॥

ऊर्ध्वं व्रत-
व्रतमित्य-

विशेषवचनात्. सर्वान्सायमाशिर इत्याशिरि विनियोगाच्च तस्य ।
वक्ष्यति च या यजमानस्य व्रतधुकस्या आशिरं कुरुतेति ॥

सोमान्द्विःशेषानिति सुत्ये ऽहनि भक्षयति । १० ।

गतः ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रंमिधावर्हिरुपसादयति ।
दक्षिणमिधमुत्तरं वर्हिः । ११ ।

वचनादभोपसादनस्योत्कर्षः ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

प्रोक्षणादयः संस्कारा वर्हिषो ऽप्यविकृताः. तदर्थत्वा उपसादनस्य ।
तथा वर्हिः प्रोक्षणीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

स्तरणकाले ऽपरेणोत्तरवेदिं वर्हिः स्तृणाति । २ ।

गतः ॥

स्तरणमन्त्रो ऽभ्यावर्तते । ३ ।

देशप्रत्यक्षादिति भावः ॥

आज्यानां सादनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समा-
नमा प्रवरात् । ४ ।

गतः ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ दृत्वाश्रावमाश्रावमृतु-
प्रैपादिभिः सौमिकानृत्विजो दृणीते । ५ ।

अग्निर्देवो होतेति दैवं अग्नौ मानुष इति मानुषं च होतारौ
दृत्वा ततः पराङ्मुकं मैत्रावरुणं च दृत्वा ततः षट्प्रैपादिभिः षट्-
प्रैपाणां प्रतीकैः सौमिकानृत्विजो दृणीते ॥

इन्द्रं होचात्सजूर्दिव आ पृथिव्या इति होतारम्
। ६ ।

गतः ॥

अपितृज्य दणमस्पृश उत्तरान् । ७ ।

होतारं दृत्वा वेद्यां दणमपिष्टमिति स्पर्शं च महः संनहन्निस्तुत उत्त-
रान्वृणीते ॥

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम् । अश्विनाध्वर्यूः * आध्व-
र्यवादित्यध्वर्यूः । मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति
मैत्रावरुणम् । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छं-
सिनम् । मरुतः पोचादिति पोतारम् । भावो नेष्ट्रा-
दिति नेष्टारम् । अग्निर्देवीनां विशां पुरयतायं यज-
मानो मनुष्याणां तयोर्नावस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतं
विमा द्वा यू राधांसोत्संपृञ्चानावसंपृञ्चानौ तन्व इति
यजमानम् । ८ ।

* Thus all MSS like Kāty Śrauta S. 9, 8, 9.

चतुयाजार्थमेतद्वरणं . तद्यष्टुणामेव वरणात् . तत्रैपसंयोगाच्च ॥

अयं सुन्वन्धजमानो मनुष्याणामिति वा । ६ ।

यजमानशब्दान्पूर्वं सुन्वन्धवापमाचेल विगेषः ॥

सवनीये वरणमेके समामनन्ति । तच्च सुन्वन्निति
ब्रूयात् । १० ।

सवनीयवरणपक्ष एवायं पाठो व्यवतिष्ठते । अन्यथा सिद्धविरोधा-
दिति भावः ॥

सर्वत्रोपांशु नामग्रहणम् । मानुष इत्युच्चैः । ११ ।

सर्वेषु वरणेषु तस्यतस्य नाम प्रथमया विभक्त्योपांशु गृहीत्वा
मानुष इत्युच्चैर्वदति । तचामू मानुषाविति नामग्रहणमध्वर्युः ॥

इत्येकोनविंश्री कण्डिका ।

इति सप्तमः पठसः ॥

प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमौ जुहोति जुष्टो वाचो
भूयासमृचा स्तोमं समर्धयेत्येताभ्याम् । १ ।

आत्मवरणानन्तरमध्वर्युं जुहुतः । तथा यजमानः । तथा च जुष्टा-
ध्वर्युरुत्तरान्वृणीत इति श्रुत्यापादः ॥

दिवा प्रयाजैः प्रचर्यास्तंयन्तमनूयाजैरुपासते । २ ।

अस्ति तावदग्नीषोमीचमधिरुत्य विधिः . तस्मादग्निनीचैवाहः पर-
मालभेत . तेनाग्निनीचैव रात्रेः प्रचरेदिति । तेन तावदहोरात्राभ्यां

पशुः संस्थापनीय इति स्थिते भवत्यमेवा कियदङ्गि प्रयोक्तव्यं
 कियच्च रात्राविति । तच्च ज्ञाना मत्वं दृश्यते सूत्रज्ञताम् । भार-
 द्वाजस्तावदाह . तं दिवोपास्तृत्य नक्तं संस्थापयतीति । मत्वायाद-
 स्तावदाह . अस्मिन्ने संवादप्रवृत्तिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यत इति ॥
 मतद्वैधं चाक्षर्यस्य भवति । यथा रात्रौ प्रचरणश्रुतेर्वपापुरोडा-
 शाङ्गप्रचाराणामपि प्रधानत्वाच्च त्रयोऽपि रात्रावेव भवेयुः . दिवा
 तु प्रयाजान्तमेव कार्यमित्येकः कल्पः । तदुक्तं दिवा प्रयाजैः
 प्रचर्येति । प्रयाजैः प्रचर्येव दिवा कार्याः . शेषं वपाप्रचारादि नक्त-
 मित्यर्थः । यदापि स्थातामाज्यभागौ तदापि रात्रावेव स्थातां
 प्रधानस्थानुरोधात् . तथामिन्नकल्पे वसतीवरीप्रवृत्तमप्यस्मिन् एव
 षोढं भवति ॥ अथ श्रुत्यन्तराभिप्रायादस्या एव श्रुतेरभिप्रायभेदाद्वा
 अनूयाजान्तं दिवेति द्वितीयः कल्पः । तदुक्तं असंयक्तमनूयाजैरुपा-
 सत इति । अस्तमयसमय एवानूयाजाः स्तुः . ततः परं रात्रावेवे-
 त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । प्रयाजरक्षणं प्रदर्शनेनार्थं . दिवैव प्रयाजा-
 दिभिश्चरित्वानूयाजेरप्यसंयत्यादित्ये चरन्ति . ततः परं रात्रावेवेति ।
 दिवा प्रयाजैः प्रचर्येत्यनुवादस्तु रात्रौ प्रचरणश्रुतेः प्रयाजप्रभृत्येवाङ्गं
 प्रधानं वा प्रचरणात्मकं सर्वं रात्राविति व्यामोहव्यपोहारार्थम् ।
 सर्वथाप्यनूयाजेभ्यः परं अस्मिन्ने एवेति सिद्धं भवति ॥

हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुब्रह्मण्य पितापुत्रीयां
 सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति । ३ ।

समानमा वपायाः । तच्च यद्दि पशुमाप्नीतमुदधं नयन्तीत्युक्तमिति

यदुक्तं प्राक् तच्चात्र विस्मर्तव्यम् । तत्र चाग्नीधः प्राजहितादग्निमु-
 हृत्य पूर्वया द्वारा निर्हृत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं पशुसमीपं नीत्वा पशोः
 पुरस्तादेति । दक्षिणया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणेन मार्जालीयमिति
 केचित् । तदयुक्तं प्रदक्षिणत्वविरोधात् उत्तरतः उपचारत्वविरोधाच्च ।
 ततस्तस्मिन् श्रामिचस्थाने निधाय वपायाः पुरस्तात्तदेकदेशं नीत्वा
 पुनस्तत्रैव प्रत्यपि गृह्णाति । प्राजहित इत्यपरम् । केचिदाहवनी-
 यादप्युत्तमकमादाय पशुवपयोः पुरस्तात्नीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपि-
 गृह्णाति । तत्तु न गृह्यते . निरुद्धे श्रामिचस्थानेन न दर्शनात् ॥
 पितरः पुत्राश्च यस्यां कीर्त्यन्ते वा पितापुत्रीया ॥

पितापुत्रीयैवात ऊर्ध्वं सुवज्राण्या भवति । ४ ।

गतः ॥

आहूतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिदां वहन्तीनां
 प्रत्यङ्मूर्तिमुत्प्लुहति । ५ ।

सोमोपसर्गार्था आपो वसतीवर्यः । गिरिभिदां वहन्तीनां वा गिरिं
 भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यः तासामपो गृह्णाति ॥

नान्तमा वहन्तीरतीयात् । ६ ।

अन्तमाः समीपगताः । ता अनिरिभिदोऽपि नातीयात् ॥

श्यायै चातपतश्च संधौ गृह्णाति । ७ ।

अभ्यर्चयायाश्चातपश्च च संधौ गृह्णाति ॥

यद्यभिच्छायां न विन्देदात्मनो वृक्षस्य कूलस्य वा
छायायाम् । ८७ ।

यद्यभिच्छायां नाभिविन्देदात्मा ९८ ॥ ११ ॥ २० ॥ १२ ॥
जाः संधौ गृह्णाति ॥

प्रतीपमुपमारयन् विपतीरिमा आप इति-सृज्याति
। ८८ ।

प्रतीपमुपमारयन् प्रतिस्नेतः कुम्भमुपमज्जयन् ॥

यस्यागृहीता अभिनिम्नोचेत्सुवर्नं घर्मः स्वाहेति
पञ्चाङ्गाहुतीहुत्वा वरे दत्त उल्कामुपरिष्ठाद्धारयमाणो
गृह्णीयात् । हिरण्यं वावधाय । १० ।

वरदामान्तं नित्यं । उल्काहिरण्ययोर्विकल्पः । उल्कां दीप्तायां सुलिङ्गां
उपरि कुम्भस्य धारयन्गृह्णीयात् । हिरण्यं वा कुम्भे अवधाय ॥

यो वा ब्राह्मणो बहुयाजो तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्
। ११ ।

अग्निमु कथ्ये ऽर्कऽउत्थादिरुल्काहिरण्यान्तः सर्वः पूर्वा विधिर्निवर्तते ॥

सोमयाजो बहुयाजो भवतीति विज्ञायते । १२ ।

सोमयाज्येव वज्रयाजोत्युच्यते . तथा च श्रुतेः . स हि गृहीतव-
सतौवरोक्त इति लिङ्गाच्च ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपरेण शाला-
मुखीयमुपसादयति । सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति

सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति । अग्नी-
पोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य पाचसंसादनादि कर्म प्रति-
पद्यते । १३ ।

गता ॥

न यजमानो ऽग्नीपोमीयस्याश्नाति । अश्रीयाद्वा
। १४ ।

अग्नीपोमीयसंबन्धि मांसं पुरोडाशं च नाश्रीयात् . अश्रीयाद्वा .
तस्मात्तस्य नाश्रं तस्माद्वाश्रमित्युभयश्रुतेरिति भावः ॥

न स्वरुं जुहोति । न हृदयशूलमुदासयति । एवं
सवनीये । १५ ।

अग्नीपोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां समाने स्वसशूले । तेन ते अनुब-
न्ध्यायानेव प्रतिपाद्ये । यदा त्वनूबन्ध्यायाः स्थाने आमित्रां करि-
ष्यन्त्यात् तदा सवनीय एवेति द्रष्टव्यम् ॥

पत्नीसंयाजान्तो ऽग्नीपोमीयः संतिष्ठते । १६ ।

पुनरग्नीपोमीयग्रहणात् एव पत्नीसंयाजान्तः . न तु तद्विकारः
सवनीयादिः । तथा पत्नीसंयाजेभ्यः पराण्ड्वामि सवनीये ऽनुवदि-
शति . यथा स्त्रीर्षे वेद इति । केचित्वाहुः . अग्नीपोमीयसवनी-
ययोः साधारणमुत्तरं तन्ममियते . संस्वावचनं तत्र विरमणमात्रा-
भिप्रायं . यथाक्षीनेषु पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठत इति ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यज-
माने पत्न्यां च । १ ।

निशायां द्वितीययामे परिहरति परितो वेदिं हरति ॥

नादोक्षितमभिपरिहरेत् । २ ।

ये ऽन्वे यजमानपत्नीभ्यां ते बहिरपक्रामन्ति ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधायपरेण प्राजहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जा-
लीयं धिष्णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
सादयतीन्द्राम्रियोभागधेयी स्येति । ३ ।

सव्ये ऽंसे दक्षिणे ऽंसे इति तत्रतत्र यन्नविशेषस्वात्मनो ऽप्यनति
परिहारार्थं इत्यवगन्तव्यम् ॥

दक्षिणे ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारो
निर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाम्रीध्रीयं धिष्णियं परं
त्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयं
भागधेयी स्येति । ४ ।

यथेतं गत्वा तेनैव मार्गं यवच्छालामुखीयं गन्वेत्यर्थः ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वापरेणाम्रीध्रीयं धिधि
यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति । ५ ।

नात्र यावच्छास्त्रासुखीयं गच्छति . पूत्र्या दारा निर्हतेत्यवचनात् ।
अतो यावदाग्नीधीयं यद्येतं गत्वा तत्रोपसादयति ॥

यज्ञे जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते । ६ ।

आग्नीधीये सन्नानामेवेदमनुमन्त्रणं . आनन्तर्यात् . सन्नाःसन्ना इत्य-
वचनाच्च ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता पद्यस्यार्थं सायंदौहं दौहयति ।

। ७ ।

तत्र मित्रावरुणौ रमयतां . मित्रावरुणाभ्यां देवभागमित्युभयोर्वि-
काराः प्रतिसंघातव्याः ॥

अध्वर्युः संप्रेषति या यजमानस्य व्रतधुक्तस्या आ-
शिरं कुरुत या पत्नियै तस्यै दधिग्रहाय या घर्मधुक्तस्यै
दधिघर्माय तत्तमनातक्तं मैत्रावरुणाय श्रुतातक्तं दधि
कुरुतादित्यग्रहाय सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय न सद-
स्युपवस्तुवा इति । ८ ।

श्रुतातक्तं दधि कुरुतेत्यस्य दधिग्रहायेत्यादिस्वनुपठः । तत्राश्वि-
नाप्यातक्षणेन दध्नः प्रत्यकरणत्वात् अतथाकरणार्थं श्रुतातक्तविशेष-
णम् । न सदस्युपवस्तुवै सदमि केनचित् वस्तव्यम् ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ९ ।

तृष्णीं यथोक्तानि दधीनि कुर्वन्त्वृत्विजः ॥

अथ सवनीयस्य सवनीयानामितीध्मावर्हिः संन-
ह्यति । १० ।

अथ अवसरे । इध्मावर्हिर्वचनात् सवनीयस्य पञ्चोर्द्वाहकालता निय-
म्यते । तच्च पञ्चोरेवाङ्गानि सवनीयानामण्युपकरिष्यन्तीति प्रसङ्गाभि-
प्रायादुक्तं वेदितव्यं । सवनीयस्य सवनीयानामिति स्त्रिङ्गात् । तन्वा-
भिप्रायमेव वा स्यात् । उत्कर्षेदित्यपरमिति वचनात् । तच्च तत्रैव
दर्शयिष्यामः ॥

न वा बर्हिः । प्रस्तरमेव । ११ ।

संनह्यतीति शेषः । प्राकृतसंस्काररहितमपि महावेदिकमेव बर्हिषो
ऽयं समर्थं साधयितुमिति गान्धदाहार्यं । प्रस्तरस्तु परार्थो ऽपि
गच्छीति स आह्रियेतेति भावः । केचिदाहुः । अग्नीषोमीयवर्हिषो
ऽप्रहतत्वात् तदेव सवनीयस्यापि बर्हिरिति । तदयुक्तं । आतिथ्याव-
र्हिर्द्वपदामग्नीषोमीयस्य चेति निदमात् । अपवृत्ते* कर्मणि निरि-
ष्टिकस्थानुपयोज्यत्वाच्च ॥ तच्च शाखामाहृत्य अविदादानादिविधिना
निधनसंभरणवर्जं प्रस्तरमाहृत्य निधाय ततो वेदिदोहवर्जं परिस्तर-
णाम्नो विधिः समानो दर्शेव । न त्वारण्यान्नमिष्टं । सोमे पयुंदा-
सात् । अतनिवृत्तिश्च उक्तैव निवर्तते अतमिति ॥

आग्नीध्रे हविर्धाने वा यजमानं जागरयन्ति । प्रा-
ग्वग्ने पत्नीम् । १२ ।

आग्नीध्रे हविर्धाने वागीनं यजमानमार्थाः पुष्पमंकथादिभिर्विनादै-
र्जागरयन्ति । तथा प्राग्वञ्चे पत्नीम् ॥

आग्नीध्र एतां राचिमृत्विजो वसन्ति । १३ ।

गतः ॥

यजमानो राजानं गोपयति गोपयति । १४ ।

गोपयति रक्षति दस्तुभ्यः श्वापदादिभ्यश्च ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृद्दत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिका-
यामष्टमः पटलः ।

इत्येकादशः मन्त्रः ॥

ओम् ॥

महारात्रे बुद्धाग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति । १ ।

महती रात्रिः महारात्रिः । रात्रिग्रन्थेन रात्रिचिभागो लक्ष्यते ।
महती रात्रिः विभाग इत्यर्थः ॥ किमत्र महत्त्वस्य नियामकमिति
चेत्, बध्यति अथानुदित उपांगुं जुहुयात् उदिते ऽनयाममिति ।
तेनैव जानीमः, यावता कालेनोपांगुपर्यन्तं कर्मानुदिते ऽपवर्जि-
यते तावति बौद्धयमिति । तथा बुद्धावान्तो ऽग्ने नयेत्याग्नीध्रम-
भिमृशति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । अग्न आर्युषि
पवस इति सूचः । आ वायो भूप शुचिपा इति वाय-
व्यानि । आ घा ये अग्निमिन्धत इति सदः । २ ।

सर्वत्राभिमृशतीत्यन्वयः । वायव्यानीति वचनात् न चमसानभिमृ-
शति, यदायथं वा रमसं वेति लिङ्गात् । स्यालीस्त्रिभिमृशत्येव,
काश्रुतमः स्यालीर्वायथा सोमयष्टीरिति लिङ्गात् ॥

प्रजापतिर्मनसान्यो ऽर्च्छेत इति त्रयस्त्रिंशतमाग्नीध्रे
यज्ञतनूर्जुहोति । प्रथमेन मन्त्रेण हुत्वा पूर्वपूर्वमनुद्रु-
त्यात्तरेणोत्तरेण जुहोति । ३ ।

अतो ॥

प्रादेशमाचार्यूर्ध्वसानून्नुपरिष्ठादासेचनवन्ति मध्ये
संनतानि वायव्यानि भवन्ति । ४ ।

ऊर्ध्वसानूनि उच्छ्रितशिरांसि । आसेचनं विस्रम् । उलूखलाकृती-
नीत्युक्तं भवति ॥

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युः । यो वा
यज्ञियो वृक्षः फलप्रदिः । ५ ।

विकङ्कतस्याभावे वृक्षान्तरमपि यद्यज्ञार्हं तन्मयानि स्युः । व्याख्यातः
फलप्रदिः ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्तिति खरे पात्राणि प्रयु-
नक्ति यान्यनाम्नातमन्त्राणि भवन्ति । ६ ।

खरादन्यत्र नायं मन्त्रः . यथैकधनादीनाम् ॥

अग्निर्देवतेति दक्षिणे ऽंस उपांशुपात्रम् । ७ ।

प्रयुनक्तौति शेषः ॥

सोमो देवतेत्युत्तरमन्तर्यामस्य । ८ ।

तत उत्तरमन्तर्यामस्य पात्रं प्रयुनक्ति ॥

वृहन्नसीति ते अन्तरेण आवाणमुपांशुसवनं दक्षि-
णामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् । ९ ।

उपांशुः स्रयते येन स उपांशुसवनः । तस्य मुखं येन प्रदेहेनार-
न्यते सोमः ॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपाचाणि । १० ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यगपत्राणि ॥

इन्द्रो देवतेति परिस्रगैन्द्रवायवस्य । बृहस्पतिर्देवते-
त्यजगावं मैत्रावरुणस्य । अश्विनौ देवतेति द्विस्रक्त्या-
श्विनस्य । ११ ।

परिस्रक् पशितोराप्तावत् । अजगावं अजस्तनचिह्नमित्याजः । द्विस्रक्ति
द्विकोणम् ॥

तान्यपरेण प्रबाहुक्शुक्रामन्यिनोः पात्रे । सूर्यो देव-
तेति दक्षिणं बैल्वं शुक्रस्य । चन्द्रमा देवतेत्युत्तरं वैक-
श्रुतं मन्यिनः । १२ ।

प्रबाहुक् खमम् । सामान्यवचनेनैव सिद्धेः पुनर्वैकश्रुतवचनं यजि-
त्यहसान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

* ते अपरेण प्रबाहुयतुपात्रे आश्वत्ये अश्वशफवुध्रे
उभयतोमुखे । दक्षिणमध्वर्योः । उत्तरं प्रतिप्रस्थातुः । १३ ।

अश्वशफ इव मूलं यस्य तदश्वशफवुध्रम् । मुखं प्रणाली येन होम-
भक्षणार्थमवनीयते सोमः तदनयोदमयतो भवति । अत एव वच-
नात् पाषाण्तराण्येकतोमुखानि भवन्ति । को वो युनक्तीत्यन्योरा-
वृत्तिः ॥

विश्वे देवा देवतेति दक्षिणस्यां ओष्ठ्यामाग्रयणस्था-
लीम् । इन्द्रो देवतेत्युत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीम् । उक्थ्य-
पात्रं च तस्या उत्तरम् । १४ ।

उक्थ्यपात्रे ऽपि मन्त्रस्यावृत्तिः ॥

स्थाल्यावन्तरेण चीर्युदज्यतिग्राह्यपात्राणि । आग्ने-
यमैन्द्रं सौर्यमिति । १५ ।

म्यान्धोरनयोर्मध्ये उदगपवर्गाणि प्रयुनक्ति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

उत्तरे ऽसे दधिग्रहपात्रमौदुम्बरं चतुःसक्ति । १ ।

गतः ॥

एवंरूपमेवांशुदाभ्ययोः । २ ।

द्वयोरनयोरर्थे पात्रमेकं प्रयुनक्ति ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेत् । ३ ।

दधिग्रहस्थाने यदि सोमग्रहं गृह्णीयात् एतत्सोमग्रहणपात्रमेवांशु-
दाभयोरपि गृह्णाय प्रभवेत्, समानद्रव्यत्वात्, अद्यावत्तत्वाच्च ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीम् ।
आदित्यपात्रं च तस्या उत्तरम् । ४ ।

उपस्तम्भनं मेधीस्तम्भः । को वो युनक्तौत्यावृत्तिः ॥

पृथिवी देवतेत्युत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भन-
मनुपोत्ते ध्रुवस्थालीम् । ५ ।

अनुपोत्त इति मिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणार्थः ॥

खरे षोडशिपात्रं खादिरं चतुःसक्ति यदि षोडशी
। ६ ।

गतः ॥

मध्ये परिस्रवां यथा सुगदण्डैवम् । ७ ।

यथा सुगदण्डा एवमाकारा परिस्रवा । तां खरस्य मध्ये प्रयुनक्ति ॥

यथावकाशं दश चमसान्नैयग्रोधान्नौहीतकान्वा
त्सरुमतो त्सरुकान्वा । ८ ।

मदस्यस्थानित्यन्तात् चमसानां दशलवचनम् । सति ॥ तन्निर्वेका-
दश भवन्ति । त्सरु, दण्डः . स वैकल्पिकः ॥

दशैव चमसाध्वर्यवः । ९ ।

पूर्वदेव दशलवचनम् । एवकारो ऽवसासार्थः । मा ह्यौषीदेक एव
दाभ्यां दस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति ॥

युनक्ति ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवि-
चम् । १० ।

पश्चादक्षं अत्रस्य पश्चात् । द्रोणाकृतिः कलशो द्रोणकलशः ॥

तस्य वायव्यैर्दक्षनियोगः । ११ ।

तस्य दृचविधिर्वायवैरेव हतः . तैः समानदृच इति यावत् ॥

युनजिम वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धान-
स्योपरिष्टान्नीड आधवनीयम् । युनजिम वाचं सह
हव्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम् । १२ ।

शकटोपम्यः नीडम् । धुरो सुखं प्रधुरम् । अपूतः सोमो यस्मिन्सं-
भ्रियते स आधवनीयः । पूतं यो विभर्ति स पूतभृतः । तौ च मृत्मा-
यौ । यथेकं यादृश्ये . पूतभृतमाधवनीयं च स्थालीमिति ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं चीनेकधनान्घ-
टान् । पञ्च सप्त नवैकादश वा । १३ ।

सोमवर्धनार्था आपः एकधनाः । तद्वद्वर्धनाय घटाः पुंलिङ्गेनैकधन-
शब्देनाच्यन्ते । तांस्तूष्णीं प्रयुनक्ति । घटसंख्याविकल्पानां संख्यावशा-
द्विनिवेशः ॥

यस्मिन्निमीते तस्याधिषवणचर्म खरं परिकृत्तं चतु-
ष्टुटमुपरिष्ठादासेचनवत् । १४ ।

यस्मिन्चर्मणि सोमो मितः तस्मैकदेशेनाधिषवणचर्म क्रियते । तच्च
खरं भवति न मृदूकृतम् । परिकृत्तं परितस्किञ्चनम् । परिकृत्तमिति
पाठे ऽथयमेवार्थः । चतुष्टुटं च भवति येषु पुटेषु यावाणः साच्यन्ते ॥

समानमा सुचां सादनात् । ६ ।

गतः ॥

युनजिम तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति सुचः सन्ना
अभिमन्त्रयते । ७ ।

उत । असदक्षित्यैष्टिकेनास्य समुचयः ॥

अथ सौमिकानां पात्राणां संसादनमेके समा-
मनन्ति । ८ ।

अथ सुषामभिमन्त्रणानन्तरमग्निर्देवतेत्याद्यपां चया इत्यभिमन्त्र-
णान्त विधिमन्ये शाखिनो ऽधीयते ॥

आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहि कस्यायिदमिशस्त्या इति
पुरा प्रातरनुवाकाञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

पञ्चहोतारं चाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य । १० ।

जुहुयादित्यनुषङ्गः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ११ ।

पञ्चहोतारमित्यनुषङ्गः ॥

मध्ये ऽग्नेराज्याहुतीः पश्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति
जहोति । अभितः सोमाहुतीः । १२ ।

याः सोमाङ्गभृता आज्यपाण्डुरोडाशानां प्रधानाङ्गतयः ता मध्ये
ऽग्नेर्जुहोति । तदङ्गभृतास्वनूयाजावाज्यभागस्त्रिष्टुप्ताङ्गताङ्गतीर्थया-
प्रकृत्येव । यान्मु सोमाङ्गतयः ता अभितो जुहोति । यवयव दिशि
याया आङ्गतिहृक्ता तत्रनच पार्श्वतो ऽग्नेर्जुहोति . न मध्ये इत्यर्थः ॥

अत्र राजानमन्तरेषे ग्रावसूपावहरति हृदे त्वा सोम
राजन्नित्येताभ्याम् । १३ ।

इपयोर्मध्येन गीत्वा ग्रावसूपसादयति ॥

पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनु-
वाकमुपाकरोति । १४ ।

पुरा मनुष्याणां वाचः । प्रवदितोः प्रवदनात् । पुरा वा वयोमां
प्रवदनात् प्रातरनुवाकमारभयति ॥

प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ प्रति-
प्रस्थातः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति
संप्रेष्यति । १५ ।

गतः ॥

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येके समामनन्ति । १६ ।

एतमेव संप्रेषणेके ऽधौयत इत्यर्थः । तेनान्यत्र सुब्रह्मण्यसंप्रेषेण नायं
पाठविकल्पः ॥

मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाह । १७ ।

द्रव्यत्वा मनसानुसंधत्ते ऽध्वर्युः ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । १८ ।

पाणिप्रक्षालनादि क्रियते . प्रतिप्रस्थातुः पाथोरप्रक्षालितत्वात् । नोल-
पराजी स्वीर्यते स्मृतत्वात् ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १९ ।

यानि पञ्चदंशप्रदुक्तान्यर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्ति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

दे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशकपालानि । एका-
दश माध्यंदिने । चादश तृतीयसवने । १ ।

भर्जनार्थे वृहती भवतः ॥

सर्वानैन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनजि
१२

ऐन्द्रानिति नित्यानुवादः . अष्टाकपालादेर्यैन्द्रत्वाविशेषात् ॥

प्रातर्दोहपात्राणीति । ३ ।

इतिः प्रकारवचनः । अन्यान्यपि वाजिनपात्रादीन्यर्थवन्तुपसंगृह्णाति

प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । ४ ।

समानमां निर्वपणात् । तत्र प्रणीताविकल्पः प्रकृतावेव दर्शितो ऽन्या
वा यजुषोत्पूयेत्यत्र । केचिन्नु प्रणीतासु भार्जनमिति प्रतिपत्त्यनु-
वादात् नित्यमत्र प्रणीताप्रणयनमिति मन्यन्ते । तदयुक्तं । पक्षप्राप्ता-
नामपि तदुपपत्तेः । अतो यजुस्तूता अपि लभ्यन्ते । तथा यजु-
स्तूताभिः पुरोडाशं अर्पयतीति भारद्वाजः । बौधायनश्च पशु-
पुरोडाशे स्थित्वाह प्रोचणीशेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं सवनीया-
नामिति ॥

सर्वे यवा भवन्ति लाजार्थान्परिहाय । ५ ।

लाजार्थान्तु ग्रीहयो भवन्ति ॥

इन्द्राय हरिवते धाना इन्द्राय पूषण्वते करम्भं
सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मित्रा-
वरुणाभ्यां पयस्यामिति । ६ ।

निर्वपतीत्यन्वयः । तत्र ग्रीहियवयोर्नागाबीजधर्माः प्रत्येतद्याः ॥

निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते । ७ ।

निरुप्तेष्वन्वोप्येदं देवानामिति निरुप्तानभिष्टगतीत्यादि यदुक्तं प्रकृतौ
तदन्वावापादि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

अवहननकाले लाजार्थान्परिहाष्येतरानवहन्ति । ८ ।

गतः ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं च कपाले अधिश्रयति । ९ ।

पेषणकाले पुरोडाशार्थान्विभज्य पिनष्टि । उत्पवनकाले ग्रीहीन-
द्युत्पुनाति । कपालोपधानकाले ऽधिश्रयति । उपदधातीत्यर्थः । तयोः
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तपस्वेत्यूहः । कपालान्युपधाय प्रातर्दीहः
पयस्यायाः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य धानाः
करोति । ग्रीहीनोप्य लाजान्करोति । १० ।

धानास्त्रधिश्रयणमन्त्रस्य भज्जवदूहः । घर्मा न्य विश्वायुप इति । तथा
च दर्शितं पिष्टयज्ञे । लाजेषु तु नोहः । भारत्यै परिवाप इति तेषा-
मेकवदेव चोदनात् । धानालाजानां प्रथमसंभवाविष्टत्वं । तथा
प्रतितपनादि हविःसामत्वप्रमङ्गात् ॥

पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति । ११ ।

पुरोडाशाधिश्रयणमन्तरं तन्ने प्रातर्दीह इत्यादिविधिना पयस्यां
करोति । आमिक्षावदिति यो वैश्वदेव्यामामिक्षायां विधिरुक्तः स
एव पयस्यायामपि । पयस्यामिक्षाशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ।
तथा चामिक्षां करोतीत्युक्ता परस्तादाहृतः सत्याषाढभागादाजौ.
पयस्यां मैत्रावरुणस्य पात्रे ज्वदधातीति । तस्मान्न द्रव्यभेदः ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभ-
ज्यार्धां आज्येन संयौति । अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तू-
न्करोति । १२ ।

समानमोदामनात् । तत्र जघनेन गार्हपत्यमाषेभ्यो निनीयेति
बौधायनः ॥ प्राग्विहरणसंमार्गः षष्ठ्यपुरोडाशे व्याख्यातः । धाना-
लाजेभ्यो नाङ्गारापोहनं . अध्यूहनाभावात् । धानास्त्रभिन्नन्त्रणा-
दिमन्त्राणामूहः पिष्टयज्ञ एव दर्शितः । तृष्णीमभिघारणं लाजेभ्यो
ऽन्येषामौषधानामैन्द्राग्नविकारत्वात् । सदनकरणमन्त्रस्य धानार्थस्यै-
वोहः . न करभार्यस्य . तस्यैकवदेव चोदनात् । उद्वासने तृष्ट एव .
तदानीमविभागात् . धाना उद्वास्येति वचनाच्च । धानासूदास्य यथा-
भागं व्यावर्तयामिति विभज्य या इन्द्रस्य हरिवतः ता आज्येन मिश्र-
यित्वा पात्र्यां प्रतिष्ठापयति तृष्णीं . यवमयत्वात् । यास्विन्द्रस्य
पूषण्वतः ताः रुष्णाजिनादानादिविधिना पिष्ट्वाज्येन च संयुत्य प्रति-
ष्ठापयति . मन्यं संयुतमिति वचनात् ॥

मन्यं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते । लाजान्परिवाप
इति । १३ ।

मक्रवो मन्यः । ते तद्भिराग्न्यादिना वा संयुताः करम्भ इत्याख्यायन्ते .
लाजाः* परिवाप इति ॥

नखैर्लाजेभ्यस्तुपान्संहरति । १४ ।

अनूहेन तु साजोदामनं . आद्यस्य तु पदस्य लोपः आद्ययोर्वा ।
तच्च दर्शितं पितृयज्ञे । संहरति उपोद्धरति ॥

नखेपूलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोति । १५ ।

तुषविमोकार्थं आग्नीध्रस्य नखेपूलूखलधर्मांश्च करोति । तेषां ममर्शन-
प्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो खालेपूदामितेषु कृष्णा-
जिमादाणादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वाधिषवणानि स्य मानुषाणि प्रति व
इति स्वनखानि निधाय तेषु प्रकृतिवदोष्य अद्रय स्य मानुषास्त
इदं देवेभ्यो इयं सुशमि शमीद्रुमिति जपित्वा अत्र रक्षो दिव
इति तुषानुत्करे ज्वनीय वर्षष्टद्वा म्येत्यभिमन्त्रयते । उदपनपरा-
वपनमन्त्रौ जपित्वा प्रविद्धमिति तुषानभिमन्त्रयते । तथा च भार-
द्वाजः . तत्रावपनमन्त्रौ ज्वहननमन्त्र उदपनमन्त्रौ निष्पवनमन्त्र इति
क्रियते . पाण्ड्योऽपूलूखलमुसलधर्मां . क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषा-
नुपवपति . कपालानामुपहितत्वात् । ततस्तस्मिन्भीदेति पात्र्यां
प्रतिष्ठाप्य पुरोडाशोदामनादि प्रागलंकरणात्प्रकृतिवत् ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यत्राभिजानात्यभूदुषा रुशत्यश्रुरिति तत्प्रचरण्या
जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति । १ ।

अभिज्ञान चिह्नतया ज्ञानम् ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य हेत-
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः
पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं
प्रत्यास्वेति । २ ।

इत्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इष्य होतरपः स्तोतुं मनसा गच्छ ।
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रव स्वेन चमसेन सहगच्छ । तथैक-
धनिनः एकधनघटवाहिनः खैर्घटैरद्रवतेत्यर्थः ॥

मेष्टुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एष्टुदेहीति वा ।
पान्नेजनीं स्थालीं धारयमाणाम् । ३ ।

एष्टुदेहीति मश्वदरादित्यं विशेषः । पत्न्या ऊरुप्रचालनार्था आपः
पान्नेजन्यः . तामामाहरणार्था स्थाली पान्नेजनी । पान्नेजनं च पत्नी-
संस्कारः । तेन पत्न्यनेकत्वे सर्वाः पर्यायेणोदानयति ॥

तीर्थेनाभिप्रव्रजन्ति । ४ ।

चात्वालोत्करयोरन्तरालं तीर्थम् । तेन सर्वं गच्छन्ति ॥

यत्र हेतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयुस्तदपो
ध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णाति । ५ ।

यावत्यध्वनि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते तावत्येव वहन्तीनामपो
गृह्णाति ॥

यदि न शृणोति वधिरो ह भवति वाचो ह विद्यते
। ६ ।

वाचो ष क्षिद्यते मूको भवति । ननु यदि तावति देशे वहन्वी न
स्युः किमसौ कुर्यात् । अत आह ॥

यदि दूरे स्युः प्रत्युदूह्य गृह्णीयात् । ७ ।

प्रत्युदूह्य वहन्तीभ्यः आनीय तत्र म्यापयित्वा गृह्णीयात् ॥

देवीराप इति तृणमन्तर्धायाभिजुहोति । ८ ।

याभ्यो गृह्णीयति तासु जुहुयात् ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

कार्पिरसीति दर्भैराहुतिमपसाव्य समुद्रस्य वो ऽक्षित्या
उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । १० ।

अपसाव्य अपोह्य आहुतिमनाव्यलिप्तां गृह्णाति । तथा अपसाव्या-
घृतशुतानामित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः । ११ ।

ता एकधनघटेर्गृह्णाति ॥

पत्नी पन्नेजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्य इति । १२ ।

पत्न्येकत्वे सर्वा गृह्णन्ति । यज्ञाय वः पन्नेजनीर्गृह्णामीति मन्त्रान्तः ।
तथैव पेठतुर्बाधायनभारद्वाजौ ॥

मेष्टुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एष्टुदेहीति
वा । १३ ।

गतः । चमसाध्वर्यादयो ऽपि मैत्रावरुणचमसादीनर्पा पूर्यान्पुनर्देव-
यजनं नयन्ति ॥

अपरेण नेष्ट्रीयं पत्नी पन्नेजनीः सादयति प्रत्यङ्ति-
ष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति । १४ ।

अत्र पन्नेजनीः मादयामौति संनामः ॥

ता एवमेवाष्ट्रावाकं सीदन्तमनूपसादयति । १५ ।

उपविशत्यष्ट्रावाके ऽपि नेष्ट्रोपनीता प्रत्यपरेण नेष्ट्रीयमेवं सादयति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले
होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्श्य वसतीवरीभ्या-
नयति । १ ।

निषिच्य स्नावयित्वा ध्यानयति अन्योऽग्निसिन्वानयति ॥

समन्या यन्तोत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुण-
चमस आनयति । मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे । एतद्वा
विपरीतम् । २ ।

गतः ॥

उपरि चात्वाले धार्यमाणा उभयोः प्रचरण्या सम-
नक्ति सं वो ऽनक्तु वरुणः समिन्द्रः सं पूषा सं धाता
सं वृहस्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यज-
मानाय द्रविणं दधात्विति । यथायथं धुरो धुभिः
कल्पन्तामिति । ३ ।

सं वो ऽनक्तितृचा यथायथमिति यजुषा चोभयधनसंख्या अपो
ऽनक्ति ॥

अध्वर्यो ऽवेरपा इति होताध्वर्युं पृच्छति । ४ ।

अध्वर्यो किमसि लब्धवानप इति प्रश्नार्थः ॥

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरणीश्रेयात्क्रतुकरणं
जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति । ५ ।

प्रतिवचनार्थं ब्राह्मण एव व्याख्यातः . उतेमाः पश्नेति वावैतदाहेति ।
केचित्तु उतेमाः पश्नेत्येवमन्तं मन्तमिच्छन्ति । तदयुक्तं . तथा सति
तस्याव्याख्यायन्तेनेति वावैतदाहेति विवरणप्रवादविरोधात् . व्यक्तार्थ-
त्वाच्च बाह्वृच्ये . यथा उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्नेत्येव
तदाहेति ॥ क्रतुव्यावृत्तिः क्रियते ऽनेनेति क्रतुकरणम् । समाख्या
मन्थवक्षारार्था . यथा सदःक्रतुकरणमित्यादि ॥

तदभावे चतुर्थ्यहीतेन । ६ ।

तदभावे शेषनाम्नादौ ॥

यद्यग्निष्टोमो जुहोतीत्युक्तम् । ७ ।

यद्यग्निष्टोम इत्यादि यथाब्राह्मणमनुसंधातव्यम् । उक्तं ब्राह्मणे . यद्य-
ग्निष्टोमः प्रचरणीशेषं जुहोति . यद्युक्त्यः परिधौ निमार्ष्टि तं शेषं
तेनैव मन्त्रेण . यद्यतिराचस्तं क्रतुकरणमन्त्रं वदन्द्दविधानमेव प्रपद्यते
इति । संन्यान्तराणां त्वग्निष्टोमविकारत्वात् होम एव भवति । अतो-
र्धामस्यातिराचवद्विधिः . तद्विकारत्वात् ॥

अथैकेषाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति । यद्युक्त्यः
परिधौ निमार्ष्टि । यदि षोडशी हुत्वा परिधौ लेपं
निमृज्य द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति । न जुहोति
नोपस्पृशति वाजपेये ऽतिरात्रे च । एतद्यजुर्वदन्समुद्यैव
प्रपद्यते । ८ ।

अस्मिन्नपि कन्धे ऽग्निष्टोमोक्त्यर्थोर्न पूर्वकम्पादिशेषः । षोडशिनि
हु क्रतुकरणं ऊत्वा लेपं परिधौ निमृज्य द्रोणकलशरराट्यौ प्रच-
रणाभिमृशति । वाजपेयातिराचयोः पुनरुत्तेमनन्मुरिति धवादा-
नन्तरमेव क्रतुकरणमन्त्रं वदन्द्दविधानमेव प्रतिपद्यते ॥

अपरया द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति । पूर्वया
गतश्रियः । ९ ।

तस्यतस्य हस्तादादायाध्वर्युरेवापः प्रवेशयति ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । १० ।

क्रम्य अनुप्रवर्गकाण्डाध्ययनार्थं यामादरण्यं प्रत्युपनिष्क्रान्तः तदेवा-
धीयीत . नान्यं वेदभागम् । यदायन्याङ्गमधीते तदायप्रविश्य यामं
न तदधीयीत . प्रविश्यैव तदधीयीत ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
षष्ठः पटलः ।

इति पञ्चदशः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Vol. I.

Page	line	4 read	instead of
		सदसदसदस	सदसदसदस
"	"	11	"
"	25	17	"
"	36	7	"
"	42	2	"
"	78	9	"
"	79	20	"
"	82	1	"
"	87	4	"
"	137	2	"
"	142	16	"
"	158	3	"
"	164	16	"
"	183	13	"
"	184	4	"
"	191	8	"
"	"	21	"
"	252	16	"
"	258	16	"
"	265	9	"
"	424	16	"
"	425	5 join	"
"	438	12 read	"
"	451	5	"
"	460	8	"
"	469	26	"
"	470	1	"
		and cf. Pān. 3. 4 10.	
"	460	8	"
"	469	26	"
"	470	1	"
		line	"
		note	"

Vol. II.

Page	3	line	8	read	हिरण्यं	instead of	हिरण्य
"	36	"	4	"	प्रथमिडे	"	" प्रथमीडे
"	"	"	7	"	सदेडामवद्यत	"	" सदेडामवद्यत
"	45	"	2	"	•चन्नाविति	"	" •चन्नाविति
according to the better MSS., and compare the same, but fuller, quotation in the commentary to 18. 21. 1.							
"	56	"	8	"	अनिष्कषितां	instead of	अनिष्कषितां;
the latter is exhibited by the MSS. BG only; cf. 13. 23. 2.							
"	64	"	5	"	इतिष्वातेभ्यो	instead of	इतिष्वातेभ्यो
"	66	"	10	"	•प्रतिपद्येति	"	" प्रतिपद्यति
"	98	"	14	disjoin	दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं		
"	134	"	1	read	परिकर्मा	"	" परिकर्मा
"	152	"	note	"	ह	"	" ह
"	161	line	6	insert a stroke before	नैः		
"	165	"	1	read	प्रचये	instead of	प्रचय.
"	172	"	11	"	नतद्याति	"	" नतद्याति
"	188	"	9	"	अग्निहोत्रं	"	" अग्निहोत्रं
"	190	"	14	join	रत्नलोभ्य•		
"	191	"	15	read	•दासकमे•	"	" •दासकमे•
"	218	"	9	"	वास्तोभ्यती•	"	" वास्तोभ्यती•
"	240	note	"	"	h	"	" l
"	242	line	19	"	चिकीर्षद्विषं	"	" चिकीर्षद्विषः
"	262	note	†	"	AL	"	" AN
"	269	note, line	7	read	h	"	" l
"	276	line	7	disjoin	प्रत्याद्या संपदः		
"	330	"	19	read	सुषम्	"	" सुषम्
"	333	"	15	disjoin	यस्यो गालाय•		
"	364	"	15	read	कषिका	"	" कषिका
"	378	"	17	"	धारयति	"	" धारयति
"	383	"	1	disjoin	वास्तव पावयो		

Page 413 at the head read चापसम्बोधे instead of चासपम्बोधे

"	438	line 16	disjoin तप साधया-	"	"	"
"	449	" 17	read. अध्वर्यो	"	"	अध्वर्या
"	450	" 10	" पदमध्वर्यु-	"	"	पदमध्वर्यु-
"	451	" 16	" वदिभ्यां	"	"	वदिभ्यां
"	452	" 18	disjoin देवेभ्यो देवा	"	"	"
"	456	" 18	read सर्वे	"	"	सर्व
"	477	note*, line 1	read दक्षिणत्	"	"	दक्षिणत्
"	481	line 15	read वदिर्वाद्	"	"	वदिषदि
"	484	" 19-	" सजोष	"	"	सजोष
"	518	" 16	" प्रायचीयाव-	"	"	प्रायचीयाव-
"	536	" 10	" जघ्नवच-	"	"	जघ्नवच-
"	553	" 7	" वधीं वि	"	"	वधीं वि
"	556	" 15	" तन्तं	"	"	तन्तं
"	634	" 18	" कृवेष्ट-	"	"	कृवेष्ट-

